

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

243. SZÁM KIADVÁNYAI 243. SZÁM

SLAVO-HUNGARICA

Írta:

ZOLTÁN ANDRÁS

Magyar Nyelvtudományi Társaság
Budapest, 2024

SLAVO-HUNGARICA

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
243. SZÁM KIADVÁNYAI 243. SZÁM

SLAVO-HUNGARICA

Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből

ÍRTA

ZOLTÁN ANDRÁS

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2024

Lektorálták:
Kocsis Mihály
Tölgyesi Tamás

© Zoltán András

ISSN 0133-218X
ISBN 978-615-5061-20-2

DOI: 10.26546/5061202

Borítóterv és tördelés:
Hrenek Éva

Korrektor:
Juhász Gabriella

Tartalom

Előszó	7
I. SZLÁV A MAGYARBAN	9
Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése.....	11
Szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás a honfoglalás előtt.....	19
Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században.....	25
A szláv nyelvfejlődés Trubeckoj-féle korszakolása és a magyar szlavisztika... 31	
A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei	35
A <i>fog</i> segédige szláv párhuzamai	43
Széljegyzetek az <i>Etimológiai szótárhoz</i>	49
Hadrovics László, az etimológus.....	69
Kiss Lajos, a szlavista	75
<i>Király és karéj</i>	81
<i>Denevér, bőregér és a vámpír -pír-je</i>	85
<i>Darázs és vizsga</i>	91
<i>Kósza</i>	97
Varia etymologica.....	103
Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből.....	109
Egy halicsi kancelláriai latinizmus karrierje	113
Orosz <i>начкун</i> , magyar <i>pancser</i>	123
Szláv analógiák magyar szólásokhoz II.	131
II. MAGYAR A SZLÁVBAN.....	135
Magyar szavak az ófehéroroszbán	137
Az ómagyar <i>szereacs</i> 'útonálló' nyoma a kárpátukránban.....	143
Szent László és Batu kán.....	147
Hivatkozott irodalom	151
A kötetben szereplő írások eredeti megjelenési helye	179
Magyar szómutató.....	181
Névmutató.....	185

Előszó

Jelen kötet az elmúlt húsz évben készült magyar nyelvű és magyar érdekű tanulmányaimból készült válogatást tartalmaz.¹ A dolgozatok különféle folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben jelentek meg eredetileg, ahol általában mindenütt más szerkesztési követelményeknek kellett megfelelniük. (A szövegek eredeti megjelenési helyéről a kötet végén elhelyezett lista tájékoztat.)

Az újrakiadásra való előkészítés során a tipográfiát és a hivatkozási rendszert egységesítettem a *Magyar Nyelv* című folyóirat szerkesztési elvei szerint, továbbá helytakarékosági megfontolásból a hivatkozott szakirodalmat is egységes listába rendeztem. Ezen felül a szövegekben lényegi változtatásokat nem végeztem, az észrevett nyilvánvaló sajtóhibákat javítottam.

A szövegek természetes módon rendeződnek két nagyobb csoportba, az egyiknek a „Szláv a magyarban”, a másiknak a „Magyar a szlávban” tömör alcímet adtam. Az első csoportban dominálnak a magyar nyelv szláv jövevényszavai terén végzett vizsgálódásaim, de itt kaptak helyet olyan cikkek is, amelyekben a szláv anyag csak segítségül szolgál – például analógiát szolgáltat – harmadik forrásból (adott esetben a németből) származó nyelvi egységek azonosításához, mint például a *pancser* szó vagy a *szabadon enged* szólás esetében. A második csoportban az ófehéroroszbba és az óukránba eljutott egyes magyar jövevényszavak mellett a Szent László-legenda 15. századi moszkvai visszhangjával foglalkozó dolgozat is helyet kapott. A két csoporton belül az egyes tanulmányok nem megjelenésük időrendjében követik egymást, hanem a tágabb témakört átfogók állnak az élen, majd ezeket követik az egyes részletkérdéseket taglaló írások.

Etimológiai kérdésekben aligha lehet kimondani a végső szót; a könyvben is többször idézett klasszikusok arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az etimológia nem arról szól, hogy egy szó milyen eredetű, hanem arról, hogy milyen eredetű lehet. Bízva abban, hogy az olvasót sikerül meggyőznöm arról, hogy a könyvben tárgyalt szavakat lehet az általam bemutatott módon etimologizálni, egy percig sem vonom kétségbe, hogy másképpen is lehet. Nem élek azzal a lehetőséggel, hogy most az újraközlés során válaszoljak egyes etimológiáimat ért bírálatokra. Biztatom inkább olvasóimat, hogy olvassák el a velem élesen vitázó cikkeket is,² és a különböző álláspontok mérlegelése után alkossanak véleményt a vitás kérdésekben. A Szent László-legendát Batu kán halálával ötvöző régi orosz történet részletes megvilágítást kapott a nemzetközi mellett az újabb hazai szakirodalomban is.³ A szláv–magyar etimológiai kutatásokba örvendetes módon fiatal

¹ Ilyen tárgyú tanulmányaimból megjelent már korábban egy válogatás (ZOLTÁN 2005). Főleg szlavisztikai érdekű munkáimból is napvilágot látott időközben egy-egy kötet Moszkvában oroszul (ZOLTÁN 2014c), illetve Minszkben részben orosz, részben fehéroroszbba nyelven (ZOLTÁN 2023 [2024]).

² Vö. pl. HORVÁTH LÁSZLÓ (2015) alapos cikkét a *seb*¹ 'sérülés' és a *seb*² 'gyorsaság' tárgyában vagy KOVÁCS OXÁNA (2013a, 2013b) írásait régi keleti szláv jövevényszavainkkal kapcsolatban. A *lengyel* keleti szláv eredete mellett tör lándzsát legújabbán SIMON ZSOLT (2024: 264).

³ A hazai szakirodalomból I. legújabbán VESZPRÉMY LÁSZLÓ (2024) gazdag nemzetközi forrásanyagra épülő tanulmányát.

szakemberek is bekapcsolódtak.⁴ Nem kerülhetők meg az etimológiai kérdések az intenzív szláv–magyar nyelvi kontaktusok jelenlegi legfontosabb terepét képező határon túli magyar nyelvváltozatok kutatása során sem.⁵

A tárgyalt szavak kisebb része szerepel az írások címében, egy-egy tanulmányban gyakran több szót is tárgyalok, továbbá sok szó kerül elő párhuzamként az érvelésben, ezért célszerűnek látszott legalább a magyar példaszavak mutatóját csatolni a kötethez. A névmutatóban kaptak helyet mind a könyvben említett személyek, mind pedig az idézett szerzők, szerkesztők. Itt oldom fel a bibliográfia cirill betűs tételeiben csak kezdőbetűikkel jelzett kereszt- és apai neveket is.

Megragadom az alkalmat, hogy köszönetet mondjak kollégáimnak, tanítványaimnak, akikkel a tanulmányokat megjelenésük előtt megvitathattam, a közlemények eredeti megjelenési helyük szerinti, többnyire anonim bírálóinak, jelen kötet két felkért lektorának, Kocsis Mihálynak és Tölgyesi Tamásnak értékes megjegyzéseikért, továbbá Hrenek Évának a szakszerű tördelésért és Juhász Gabriellának a korrektúraolvasásban nyújtott nélkülözhetetlen segítségért. Végezetül, de nem utolsósorban, köszönöm a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének, hogy munkámat felvette tekintélyes kiadványsorozatába s ezáltal is egyengette útját a szakértő olvasóközönség felé.

Budakeszin, 2024. október 21-én

⁴ Vö. többek között TÖLGYESI 2008, 2014; KOLYVEK 2014; GALAC 2017, 2018a, 2018b; JUHÁSZ 2024.

⁵ A jelenkori kárpátaljai szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás gazdag irodalmából itt most csak BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERZSÉBET monográfiáját (BARAN' 2021) és GAZDAG VILMOS (2021) disszertációját, valamint frissen megjelent közös tanulmányukat (BÁRÁNY–GAZDAG 2024) emelem ki. Bácskai szülőfaluja nyelvi viszonyait írta le a fentebb etimológiai tárgyú cikkeivel kapcsolatban már említett GALAC ÁDÁM (2021).

I. SZLÁV A MAGYARBAN

Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése

1. A magyar nyelv szláv jövevényszavainak nagy számára először szláv szerzők figyeltek fel. Elegendő utalni itt VERANCICS FAUSTUS 1595-ben Velencében megjelent ötnyelvű szótárára, illetve annak *Vocabvla Dalmatica qvae Vngari sibi vsvrparvnt* c. függelékére, amely 305 dalmáciai horvát–magyar szóegyeztést közöl, amelyek magyar párja szerint a horvátból került a magyarba (VERANTIUS 1595: 118–122), s ahhoz képest, hogy ez az első ismert ilyen jellegű próbálkozás, mégis meglepően sok benne a későbbi tudományos kutatás által is megerősített szláv eredetű szó. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány kialakulása után is először szláv tudós, a bécsi egyetemen működő szlovén FRANZ MIKLOSICH (1871) szentelt összefoglaló művet a magyar nyelv szláv elemeinek. Ez a maga korában annyira hiánypótló munkának bizonyult, hogy szótári részét SZARVAS GÁBOR magyarra fordítva 11 folytatásban kiadta a *Magyar Nyelvőrben* (SZARVAS 1882).

MIKLOSICH munkája nem volt hibátlan (vö. KNIEZSA 1955: 19), a jogos kritikák mellett azonban számos dilettáns támadás is érte Magyarországon. Ennek okát SZARVAS GÁBOR a nemzeti hiúságban látta: „Azért, mert – azt tartják sokan, mondhatni a nagy rész – mert szégyen volna a magyarra először, hogy olyan rokonai legyenek, minők a bárdolatlan vogul, osztják, cseremis sat. népségek; szégyen volna másodsor, ha bebizonyúlna, hogy mi oly nagy falka szót kölcsönöztünk különösen a szláv, de meg egyéb népektől is; mert ez semmi egyéb nem volna, mint nyílt bevallása annak, hogy őseink műveletlenek voltak, s a mi fő, műveletlenebbek a szlávoknál” (SZARVAS 1872: 302). S e „nagy falka szó” valóban tekintélyes mennyiségű, szláv jövevényszavaink teszik ki az ismert idegen nyelvekből átvett tőszavaink legnagyobb tömegét, számuk majdnem kétszerese a német eredetű tőszavainknak és több mint kétszerese török eredetű tőszavainknak (PAPP 1967: 521).

2. A 20. századi magyar szlavisztika fő irányába tartozó kutatók (MELICH JÁNOS, KNIEZSA ISTVÁN, HADROVICS LÁSZLÓ, KISS LAJOS, H. TÓTH IMRE) és őket követve vezető magyar nyelvészeink is (BÁRCZI GÉZA) elismerték ugyan a szláv jövevényszavak magas számát a magyarban, de e tény jelentőségét mégis azzal próbálták kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került. E felfogás szerint tehát a magyar nyelvvel kezdettől fogva az egyes mai értelemben vett szláv nyelvek álltak kapcsolatban, amint ez manapság is történik az immár az országhatáron túlra került nyelvhatárok mentén. E nézet klasszikus megfogalmazása MELICHNél így hangzik: „S ha idővel képesek leszünk szláv sza-

vaink mindegyikéről kimutatni, hogy melyik szláv nyelvből való, akkor fogjuk látni, hogy bár összességében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” (MELICH 1910: 447 [31]; hasonlóan: HÓMAN–SZEKFÜ 1935: 164, KNIEZSA 1942: 178, BÁRCZI 1966: 116, KISS 1973: 7).

Több mint száz év elmúltával megállapíthatjuk, hogy MELICHnek ez a jóslata nem vált be. Lehet azonban, hogy nem is módszereink tökéletlensége okozza, hogy szláv jövevényszavaink nagy részéről nem tudjuk megállapítani, hogy mely szláv nyelvből ered, hanem maga a szláv anyag természete.

A szláv nyelvek ma is jól felismerhetően hasonlítanak egymáshoz. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a szlávoknak a Kr. u. 6. századig még nagyjából egységes és viszonylag kis területen (feltehetőleg a Visztula és a Dnyeper középső folyása között) beszélt alapnyelve, az ősszláv csak ezután, a 7–8. századi nagy szláv expanzió korában kezd differenciálódni, s az egyes szláv nyelvek kialakulásához vezető folyamat csak a 12. században zárult le, másrészt a szláv nyelvek azóta is mindig nemcsak egymás földrajzi közelségében, hanem egymással állandó nyelvi és művelődési kölcsönhatásban is élnek. KNIEZSA ISTVÁN (1942: 178) és KISS LAJOS (1973: 7) még úgy vélték, hogy a magyar nyelv nem került kapcsolatba az ősszlávval, mivel annak felbomlását a Kr. u. 5–6. századra tették. N. S. TRUBETZKOY (1925) és N. N. DURNOVO (1932) óta azonban világosan látjuk, hogy az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis az ún. *jerek* („redukált magánhangzók”) eltűnése, illetve átalakulása (12. sz., vö. ZOLTÁN 2012a: 420–421). Téves azt gondolni, hogy az ősszláv differenciálódása egyből a ma ismert szláv nyelvek kialakulásához vezetett. Ezzel szemben azt kell mondanunk, hogy a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok legrégebbi szakaszában (9–11. század) a magyarság nem is érintkezhetett még a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekkel (cseh, szlovák, lengyel, horvát, orosz, bolgár stb.), mivel azok még ki sem alakultak, hanem csupán a felbomlófélben lévő ősszláv nyelv dialektusai-val kerülhetett kapcsolatba. Tehát a magyar nyelv 12. század előtti szláv jövevényszavai nem vizsgálati módszereink tökéletlensége miatt nem oszthatók fel az egyes szláv nyelvek között, hanem kísérletezni sem érdemes ilyesmivel, hiszen ezek a nyelvek ekkor még ki sem alakultak. Az ősszláv nyelvet ebben a kései stádiumában természetesen már különféle hangtani izoglosszák szabdalták, de ezek még nem az egyes későbbi szláv nyelveknek, hanem többnyire azok egész csoportjainak a hangtani jellegzetességei voltak. A magyarok ebben a korban olyan szláv dialektusokkal is érintkezhetek, amelyeket ezeknek a hangtani jegyeknek olyan kombinációja jellemezett, amely ilyen összetételben egyetlen ma élő szláv nyelvben sincs meg.

3. Tekintve, hogy legrégebbi szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve, és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel ősszmagyar elterjedésüvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékein került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes

egészében asszimilált szlávok nyelvéből. Régi szláv jövevényszavaink annyira átszövik a magyar nyelv egész területét és csaknem minden fogalmi körét, hogy ezek nem egyszerű nyelvhatár menti érintkezéssel jutottak a magyarba, hanem nagyobb számú néptömegnek a Kárpát-medence központi területein történt beolvadása útján (BALASSA 1937: 46, 1943: 20).

A magyar nyelv régi szláv jövevényszavainak szubsztrátum jellegét a közel-múlt jelentős külföldi kutatói közül elsősorban EVGENIJ CHELIMSKIJ (1950–2007) képviselte és indokolta. Véleménye szerint összes régi szláv jövevényszavunk a honfoglaláskor helyben talált szlávság déli szláv és nyugati szláv vonásokat ötvöző, tehát a mai nyugati szlávok elődeinek legdélibb és a déli szlávok elődeinek legészakibb nyelvjárásai között átmenetet képező, általa pannóniai szlávnak nevezett késői összsláv dialektusból származik (CHELIMSKIJ 1988, 2000: 418–434). E nyelvjárás rekonstruálásának az egyetlen forrását a magyar nyelv szláv jövevényszavai képezik.

A pannóniai szlávban nyugati szláv jellegzetesség az összsláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t* bármely mássalhangzó) **rot-*, **lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: m. *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai összsláv **orbъ*, m. *ladik* < pannóniai szláv **lod-* < korai összsláv **oldьъ*. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannóniai szlávban az összsláv **dl* megőrzése (a déli szlávoknál **dl* > *l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla* > *villa*, **motovidlo* > *motolla*). Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az összsláv **tj* és **dj* sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horvát *đ*): m. *megye* < összsláv **medja* (vö. horv. *měda*), m. *ragya* < összsláv **rъdja* (vö. horvát *řđa*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (vö. horvát *ć*, szlovén *č*): m. *parittyá* < pannóniai szláv **pratja* < korai összsláv **portja* (vö. horv. *prāča*, szlovén *prāča*), m. *lencse* < összsláv **lętja* (vö. horvát *lěca*, szlovén *lěča*).

4. Bármennyire kézenfekvő is CHELIMSKIJ-nek az a felfogása, hogy a honfoglaló magyaroknak felesleges volt a szomszédos szláv nyelvjárásokhoz fordulniuk szláv jövevényszavakért, amikor itt voltak a pannóniai szlávok az ország belsejében, összes régi szláv jövevényszavunkat mégsem származtathatjuk a pannóniai szlávból, tehát CHELIMSKIJ túlzottan kategorikus megállapítása egy-két ponton finomításra szorul. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzések-nél, de létük bizonyítható, és átvételi útvonaluk is nyomon követhető (pl. *hálát ad*, *karácsony*, *pitvar*; vö. ZOLTÁN 2015a). Másrészt léteznie kellett a Kárpát-medencében még egy másik szláv nyelvjárásnak is, amelyben az összsláv **dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban, és ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik: m. *zab(o)la* < déli szláv **zobalo* < összsláv **zobadlo*, m. *nyoszolya* < déli szláv **nosilo* < összsláv **nosidlo*. Az összsláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-*, *lat-* alakult

(a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): m. nyj. *rásza* 'palánta' < déli szláv **rasadъ* < **raz-sadъ* < összláv **orz-sadъ* (az **orz-saditi* 'szétültet' igéből képzett főnév), vö. bolgár *pázcað* 'palántázás', horvát *räsad* 'palántázás; palánta'; m. elavult *rászt* 'lépduzzadás' < déli szláv **rastъ* < összláv **orstъ*, vö. horvát *räst* 'növekedés'; (régén) 'lépbetegség'. Az összláv **tj*, **dj* hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. *nyüst* < óbolgár *ništi* < összláv **nitji*, m. *mostoha* < óbolgár *maštecha* < összláv **matjecha*, m. *mezsgye* < óbolgár *mežda* < összláv **medja*, m. *rozsa* < óbolgár *rъžda* < összláv **rъdja*. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók (vö. ZOLTÁN 2013a).

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen el vannak terjedve (az elavult *rászt* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* 'palánta' nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő (ÚMTsz. 4: 675), vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott **rozsad* lenne várható.) További támpontot nyújtanak a Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére nézve még a *pest* elemet tartalmazó földrajzi nevek. Az összláv **ktъ* hangkapcsolat ugyanis a **tj*-hez hasonlóan fejlődött, vagyis a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban változott *št*-vé (összláv **pektъ* > óbolgár *peštъ* > magyar *pest* 'kemence, barlang'). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bulgarizmus is. Az összláv **pektъ* származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak 'kályha, kemence' jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'barlang' jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *neu* 'kályha, kemence; barlang', mégpedig már az óbolgárban is: *peštъ* 1. 'kemence'; 2. 'barlang' (SJS. 3: 32). A 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi neveket – *Pest pataka*, *Pes(t)kő*, *Kőpes(t)* – DÉNES GYÖRGY vette számba és azonosította. Ezek szerint az ilyen földrajzi nevek zömmel a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Észak-Borsodig vannak elterjedve (valamint a székelyföldi Csíkszentdomokoson is van egy *Pestkő* nevű barlangos hegy, vö. DÉNES 1997, 2009 és ezekben idézett további munkáit). KNEZSA ISTVÁN (1963a: 28–32), noha néhány, később DÉNES GYÖRGY által bejárt ilyen helynévről még nem tudhatta biztosan, hogy a *pest* elem bennük 'kemence' vagy 'barlang' jelentésű-e, a már az ő adatai szerint is 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi nevek alapján biztosra vette, hogy Budapest környékétől a Bükkig és Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegyvonulattól délre a honfoglalás előtti szláv lakosság bolgár jellegű délszláv nyelvjárást beszélt. DÉNES GYÖRGY kutatásai ezt a KNEZSA által is bolgárszlávnak tartott sávot szélesítették ki észak felől az egykori Hont és Gömör megyei *pest* elemet tartalmazó helynevekkel a mai államhatár szlovák oldalán (vö. ZOLTÁN 2016).

5. Ha KNIEZSA és DÉNES kutatási eredményei alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv **rědb*), *galamb* (< szláv **golqbb*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *q* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > 'a, *q* > u, vö. az előbbi példákban: **rědb* > orosz, ukrán *ряд*, **golqbb* > orosz *голубь*, ukrán *голюб*).¹ Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagyszámú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*bolond*, *csombor*, *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lengyel*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *abroncs*, *péntek*, *pisztráng*, *porond*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent(el)*, *szerencse*, *tompa* stb.). Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére.

Ezt a nehézséget kétféleképpen lehet áthidalni. Az egyik kiút az ún. kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül KIRÁLY PÉTER (2006) szorgalmazta. Ha ugyanis egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire KIRÁLY adatainak kritikus megrostálása után is van némi esély (vö. BALOGH 2007, ZOLTÁN 2008), akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott MAKAY JÁNOS is, aki szerint a nazálisos alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (MAKAY 1994: 104, vö. MAKAY 2004: 46).

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

¹ Arról, hogy a keleti szlávoknál 950 körül már megtörtént a nazális magánhangzók fenti módon való megváltozása, kétségtelen bizonyítékot szolgáltat Bíborbanszületett Konstantin (illetve szláv informátora) két dnyeperi zuhatag szláv nevének görög átírásával: *Νεασήτ* < **nejasyt* < **nejesytb* 'telhetetlen'; *Βερούτζη* < *vrucb* < **vrortjb* 'habzó, forró' (DAI cap. 9, v. 46, ill. 62).

Érdekes, hogy KNEI ZSA ISTVÁN, miközben kimutatta a honfoglalás kori bolgárszláv nyelvjárások meglétét a Budai-hegységtől a Bükkig, és tudott arról, hogy a bolgárban a nazális magánhangzók lényegesen tovább maradtak meg, mint a magyarsággal közvetlenül érintkező többi szláv nyelvben (KNEI ZSA 1943: 120, 1. lábjegyzet, 155, 171, 2. lábjegyzet; 1955: 438 *porong* a.), nem gondolt arra, hogy akkor nyilván ezekből a bolgárszláv nyelvjárásokból nemcsak a *st* hangkapcsolattal ejtett *pest* kerülhetett át a magyarba, hanem átjöhetnek más bolgáros kiejtési jellegzetességek is.

A bolgár nyelvjárásokban ugyanis a nazális magánhangzók lényegesen tovább fennmaradtak, mint a magyarsággal érintkező többi szláv dialektusban. A 13. században Erdélybe települt csergedi (Bolgárcserged / Cergău Mic, Fehér megye) bolgárok nyelvében a nazálisok még a 17. században is hangzottak (MIKLOSICH 1856). SAMUIL BORISOVIČ BERNŠTEJN (1961: 245–246) szerint a denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen. A 13–14. századra datálta a nazálisok kései denazalizációját a bolgárban H. TÓTH IMRE (2011: 40–42) is. Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az északi bolgár nyelvjáróterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a 13. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget korábban sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe, noha például BERNŠTEJN idézett könyvének más lapjain (1961: 243–244) éppen a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaival érvel amellett, hogy a 9. és a 10. század fordulóján még megvoltak a nazálisok a pannóniai szlávok nyelvében. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében átvételük korát automatikusan a 10. század vége előttre teszik, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink időrendjének kérdését, mivel – mint láttuk – a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető). Egy bolgárszláv típusú nyelvjárás jelenlétét a fent vázolt területen a honfoglalás korában elfogadni látszik legújabbán HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA is (2016: 290–292).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is, de a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén legalábbis addig, amíg az itt élt bolgárszláv nyelvjárást beszélő népességet a magyarság nyelvileg nem asszimilálta teljesen, vagyis a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző korban, hanem éppolyan valószínűséggel különböző helyen párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

6. Hasonló jelenséggel van dolgunk a szláv *y* (veláris *i*, IPA: *i*) magyar megfelelőjének az esetében is. Az *y* > *i* változás ugyanis a magyarral érintkező összes szláv nyelvben végbement, de nem ugyanabban az időben. Délnyugaton (a mai horvát és szlovén területen) már a 9. században megkezdődik, de délkeleten (a mai bolgár területen) csak a 13., északnyugaton (a mai cseh és szlovák nyelvterületen) pedig csak a 14–15. századra fejeződik be (vö. STIEBER 1969: 33), tehát a magyarországi szlávoknál mind a kétféle kiejtéssel számolni kell a 10–12. században. Igaz, hogy az *y*-ből a magyarban is *i* lett, de az egykori *y*-vel való átvétel nyomát őrzi a magyar az ilyen szavak vegyes hangrendű voltában: *vydra* > *vidra*, *vyžigati* > *vizsgál* (vö. KRÁLIK 2014). Atkerülhetett ugyanaz a szláv *tő* *y*-vel és *i*-vel is: *styd(iti)* > *szid(ok)*, de *styděnije* > *szígyen* ~ *szégyen* (vö. ZOLTÁN 1999a). Tehát a lehetséges szláv nyelv(járás)i előképek valószínűsítésekor a szláv és a magyar hangváltozások időbeli egymásutánját és lefolyásuk térbeli különbségeit egyaránt figyelembe kell vennünk.

Szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás a honfoglalás előtt

1. Mint ismeretes, a magyar nyelv nagyszámú régi szláv jövevényszavának nyelvünkbe való bekerülésére vonatkozóan három fő elképzelés létezik.

1.1. A magyar szlavisztika és ennek nyomán általában a magyar nyelvtörténet fő vonala azt a nézetet képviseli, hogy az ősszláv nyelv a nagy szláv expanziót (Kr. u. 6–7. sz.) követően egyből a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekre esett szét, vagyis a honfoglaló magyarok nem ősszláv nyelvű lakosságot találtak a Kárpát-medencében, hanem már elkülönült szlovák, horvát, bolgár, szlovén stb. nyelven beszélő népeket (vö. KNIEZSA 1942: 178, BÁRCZI 1958: 84, KISS 1994). Érdekes módon találkoztak ebben a felfogásban bizonyos tudományon kívüli szempontok: magyar részről a szláv hatás kisebbsítésére való törekvés („... bár összeségében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” – MELICH 1910: 31), szláv szomszédaink részéről pedig nyelveik régiségének a bizonygatása (pl. a szlovák JÁN STANISLAV szerint a Dunántúl a magyar honfoglalás előtt szlovák nyelvterület volt, vö. GREGOR 1989: 194). Úgy látszik, ez a felfogás környékünkön mindenkinek megfelelt, ezért a bizonyítékok hiánya fölött a közép-európai kutatók rendszerint szemet hunytak, és nem firtatták, hogy mi a kritériuma egy nyelv (az ősszláv) több nyelvre való felbomlásának. Ez a felfogás kimondatlanul ma is érvényesül újabb etimológiai szótáraink azon törekvésében, hogy szláv jövevényszavainkat megfelelő kritériumok nélkül valamely konkrét szláv nyelvnek „utalják ki” (vö. pl. a *berkenye*, *darab*, *káposzta*, *kasza*, *tömlőc* szavak kezelését az ÜESz.-ben).

1.2. Egy másik, a leghatásosabban EVGENIJ ARNOL’DOVIČ CHELIMSKIJ (1950–2007) által képviselt felfogás szerint régi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek, azoknak a szlávoknak a nyelvi öröksége, akiket a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében talált a honfoglaláskor, majd idővel teljesen asszimilált (CHELIMSKIJ 1988). E nézet előzményét megtaláljuk ugyan a két világháború közötti magyar szakirodalomban is („e szavak nem egyszerű érintkezés útján jutottak a magyarba, hanem egy nagyobb számú néptömeg beolvadása által” – BALASSA 1937: 46), de akkoriban ez jelentősebb visszhangot nem keltett a hazai tudományosságban. A szláv szubsztrátum fogalmát CHELIMSKIJ után – tőle függetlenül vagy legalábbis rá nem utalva – elvértve használta még később BENKŐ LORÁND (1997: 170–172) és KIEFER FERENC (2010: 716) is. Lényeges eleme ennek a felfogásnak az, hogy NIKOLAJ SERGEEVIČ TRUBECKOJ (1890–1938) és NIKOLAJ NIKOLAEVIČ DURNOVO (1876–1937) koncepcióját követve – miszerint egy nyelv akkor bomlik fel több nyelvre, amikor dialektusai már nem hajtanak végre közös innovációkat – az ősszláv nyelv végső határát az utolsó közös szláv hangváltozásnak, a redukált magánhangzók (ѣ, ѓ) kiesésének az idejére, a 12. századra teszik (elsőként TROUBETZKOY 1922, majd DURNOVO 1932, vö. ZOLTÁN 2020a), tehát a honfoglaló magyarok nem szlovákul, szlovénül, horvátul, bolgárul stb., hanem késői ősszláv dialektusokon beszélő népességgel találkoztak a Kárpát-medencében.

1.3. E két nézet képviselői egyetértettek tehát abban, hogy régi szláv jövevényszavaink tömege a honfoglalás után, a Kárpát-medencében került átvételre, csak az első szerint az akkorra már teljesen kialakult mai értelemben vett egyes szláv nyelvekből, a másik szerint viszont a Kárpát-medencében talált lakosság által beszélt késői ősszláv dialektusokból. A harmadik felfogás ezzel szemben régi szláv jövevényszavaink átvételének korát a honfoglalást megelőző időszakra, helyét pedig a mai Dél-Oroszország és Ukrajna területére teszi. E felfogás nálunk MUNKÁCSI BERNÁT (1896; 1899) nevéhez fűződik, első hirdetője azonban PAVOL JOSEF ŠAFAŘIK volt (ŠAFAŘIK 1837: 633; MUNKÁCSI a mű német fordítását használta: SCHAFARIK 1844: 235), aki szerint a magyarok a nyelvükben lévő nagy tömegű szláv szó jó részét nem Pannóniában, hanem már korábbi hazájukban, az általa a Don felső folyása és a Volga közé helyezett „Lebediasz földjén” vették át. Később maga ŠAFAŘIK is megváltoztatta álláspontját, és a magyar nyelv szláv jövevényszavait elsősorban a pannóniai szlávok nyelvéből való átvételnek tartotta (vö. ŠAFAŘIK 1858: 31–32). MUNKÁCSI egyrészt az egész honfoglalás kori Kárpát-medencét gyér lakosságú pusztaságnak látja, ahol nem lehetett olyan létszámú szláv lakosság, amelytől a magyarok átvehették a szláv szavak tömegét, másrészt régi szláv jövevényszavaink egységes, nyelvjárásilag alig különböző alakját annak tulajdonítja, hogy azokat már az előző, Kárpátokon kívüli lakóhelyükről kellett magukkal hozniuk; ebből következik, hogy ezek nem bolgár, hanem orosz jellegűek. MUNKÁCSI értekezését a kor vezető magyar szlavistája, ASBÓTH OSZKÁR (1852–1920) szedte ízekre, bizonyítva mind az egész koncepciónak, mind részleteinek a tarthatatlanságát (ÁSBÓTH 1900).

MUNKÁCSI nem részletezte, hogy a magyarok elődei milyen hosszú időt tölthettek a keleti szlávok szomszédságában, hogy a nagy tömegű szláv szót tőlük átvegyék; erre vonatkozóan a keleti szláv kapcsolatokat az 1960-as évektől kezdve ismételten előtérbe helyező ALEKSANDR MAVRIKIEVIČ ROT (1921–1996, 1975-től ROT SÁNDOR néven is) lépett fel határozott elképzelésekkel. Szerinte a magyarok elődei a 7–9. században mintegy 250 éven át éltek együtt szoros kapcsolatban a keleti szlávokkal (ROT 1967: 30; 1968: 214; 1973: 195). ROT vitatható etimológiai módszerei aláásták egész ezirányú kutatásainak hitelességét, ezért határozott visszautasításban részesültek E. A. CHELIMSKIJ (1989, vö. 2000: 413–414) részéről is. ROTHoz hasonlóan 250–300 éven át tartó szoros kapcsolatot tételez fel a keleti szlávok és a magyarok elődei között a honfoglalás előtt PETRO LIZANEC is, aki ennek megfelelően számos szláv jövevényszavunkat minősíti keleti szláv eredetűnek (LIZANEC 2020: 22–23).

2. A magyar szlavisztika fő vonulatát képviselő tudósok sem zárták ki, hogy régi szláv jövevényszavaink között lehet néhány olyan, melyet eleink még a honfoglalás előtt vettek át a keleti szlávokból. KNEZSA ISTVÁN ezek közé sorolta a *lengyel* (1955: 312–313), *szégye* ’erős husángokból való halfogó rekeszték’ (uo. 494–495), *tanya* ’halászhely’ (uo. 517–518), *terem* (uo. 772) és – némi fenntartással – *halom* (uo. 210–211) és *naszád* (uo. 354) szavakat. Mindez lehetséges, de nyelvészetileg egyértelműen nem bizonyítható (vö. CHELIMSKIJ 1989: 197–198;

2000: 415). Érthető, hogy ha még e néhány „oroszgyanús” szóról sem bizonyítható, hogy honfoglalás előtti keleti szláv átvételek lennének, akkor a MUNKÁCSI és ROT névvel fémjelzett felfogás eleve valószínűtlen, és nem véletlen, hogy a magyar nyelvtudományban nem is váltott ki komolyabb visszhangot. Külföldön viszont igen; és egyes, a magyar nyelvészetben felületesen tájékozott szaktekintélyek által felerősítve máskülönben színvonalas munkákba is beépültek.

3. Ennek illusztrálására hozok fel egy példát. Az egyébként kitűnő ALEKSANDR EVGEN’EVIČ ANIKIN új, szerzői orosz etimológiai szótárának *вѣнтер I* ’halfogó eszköz’ szócikkében (RĚS. 6: 250) kijelenti, hogy az 1506 óta adatolható ómagyar *veter* a keleti szlávból származik, mégpedig a hasonló jelentésű ukrán *вѣтер(ь)* szóból. Indoklásul a neves baltista ANATOLIJ PAVLOVIČ NEPOKUPNYJ (1932–2006) kijevi akadémikusra (1976: 176) hivatkozik, akitől szó szerint is idéz egy mondatot: „... abból a 11 szóból, amelyet a magyar nyelv az óoroszról vett át, három a halászat terminológiájába tartozik...” (NEPOKUPNYJ 1976: 176; itt és a továbbiakban az orosz szakirodalmi idézeteket én fordítottam. – Z. A.). Ennek alapján ANIKIN kijelenti: „A magyar *véter* és *vöntör* ’vesszőből font halfogó eszköz’ szavakat közvetlenül a baltiból származtatni nem indokolt” (amint azt korábban javasoltam, vö. ZOLTÁN 1999b).

Az elmondottak alapján nem okoz nagy meglepetést, hogy honnan vette ANATOLIJ P. NEPOKUPNYJ, hogy a magyar éppen 11 szót vett át az óoroszról. Forrása ALEKSANDR MAVRIKIEVIČ ROT egyik tanulmánya (1967), amelyben megtalálható e 11 szó felsorolása, valamint az a megállapítás is, hogy ebből 3 halászati terminus. E szavak a következők: 1. *Duna*, 2. *halom*, 3. *jász* (népnév), 4. *lengyel*, 5. *kerecset*, 6. *kereszt*, 7. *mázsa*, 8. *varsa*, 9. *szégye*, 10. *szombat*, 11. *tanya* (ROT 1967: 31–33). Ezek közül valóban három – a halfogó eszközöket jelentő *varsa* és *szégye*, valamint az eredetileg halászhelyet jelentő *tanya* – tartozik (illetve a *tanya* esetében tartozott) a halászat szakszókincsébe. Meg kell jegyeznünk, hogy A. M. ROT idézett cikkében a honfoglalás előtti keleti szláv jövevényszavakról beszél, tehát ez a lista olyan szavakat tartalmaz, amelyeket szerinte a magyarok elődei még a kelet-európai sztyeppvidéken vettek át a keleti szlávok elődeitől. Ezek közül a *Duna* lehet ugyan keleti szláv és így honfoglalás előtti, de lehet nyugati szláv és így honfoglalás utáni is (vö. FNESz. 1: 395); a *halom* lehet bármely szláv nyelvből a honfoglalás után is (vö. EWUng. 1: 519), a *jász* népnév keleti szláv ugyan, de biztosan honfoglalás utáni (KNIEZSA 1955: 230–231); a *lengyel* pontos szláv előzménye magából a keleti szlávból nem mutatható ki, csak bizánci és arab források alapján következtethető ki, viszont megvolt az ószerbben is, tehát lehet éppen honfoglalás előtti keleti szláv jövevényszó, de hogy csak az lehetne, nem állítható biztosan (vö. EWUng. 1: 588; CHELIMSKIJ 1989: 198); a *kerecset* (> *kerecsen*) keleti szláv ugyan, de biztosan honfoglalás utáni (EWUng. 1: 734), a *kereszt* bármely szláv nyelvből származhat, lehet éppen honfoglalás előtti, de erre nincs bizonyíték (vö. EWUng. 1: 736, CHELIMSKIJ 1993: 54–55); a *mázsa* eredetének kérdésében KNIEZSA ISTVÁN (1963b: 206–210) és HADROVICS LÁSZLÓ (1985: 356) vitában állt egymással (vö. EWUng. 2: 949–950), de a szó keleti szláv

eredete mellett kardoskodó KNIEZSA sem állította, hogy az honfoglalás előtti átvétel lenne; a *szégye*, a *tanya* és a *varsa* KNIEZSA (1955: 494–495, 517–518, 550–551) szerint lehetnek ugyan honfoglalás előtti keleti szláv jövevényszavak, de mivel a megfelelő szláv szavak más szláv nyelvekben is megvannak, származhatnak a Kárpát-medencei szlávok nyelvéből is; a *szombat* honfoglalás előtti keleti szláv eredeztetése minden alapot nélkülöz, s A. M. ROT későbbi munkájában is csak kinyilatkoztatásképpen említi (ROT 1973: 243–244). Ha A. P. NEPOKUPNYJ végigolvasta volna A. M. ROT hivatkozott cikkét, akkor nem 11, hanem legalább 14 ilyen szót említhetett volna, hiszen az idézett szerző a korábbi szakirodalomban is felmerült 11-hez hozzátette még a *vajda*, az erdélyi nyelvjárási *pocsínók* 'első fogás (halásznoknál)' és a *széna* szót is (ROT 1967: 32–38), a keleti szlávból való eredeztetésük ezeknek enyhén szólva is kétséges.

Amint e futó áttekintésből is kiderül, A. M. ROT listája korántsem nevezhető megbízhatónak. A. P. NEPOKUPNYJ azonban készpénznek vette, s a listával együtt átvette ROT-tól azt a más forrásokból nem igazolható elképzelést is, hogy a magyarok elődei legalább kétszáz évet töltöttek Etelközben a keleti szlávok elődeinek szomszédságában.

A. P. NEPOKUPNYJ az ukrán nyelvjárási, ill. régi *вѣтер* (> mai ukrán irodalmi *вѣтер*) 'halfogó eszköz' szó datálásával kapcsolatban hivatkozik A. M. ROT idézett cikkére. Utal arra, hogy a szó az ukránban legkorábban egy 1553-ban kelt volhíniai oklevélben fordul elő, de mivel a magyarban a *veter* szó már egy 1506. évi dokumentumban, tehát egy fél évszázaddal korábban megvan és KNIEZSA ISTVÁN szerint az ukránból származik, ez közvetve azt bizonyítja, hogy az ukránban már korábban is meg kellett lennie ennek a végső soron balti eredetű szónak (vö. litván *vėnteris*). Ez még csak hagyján – folytatja A. P. NEPOKUPNYJ –, az ukrán szó hangalakja arra utal, hogy akkor került át a keleti szlávba, amikor ott még megvoltak a nazális magánhangzók, vagyis a 10. század előtt. Ez utóbbi állítással teljes mértékben egyet lehet érteni, csak az nem világos, hogy mi többletet ad az ukrán szó datálásához az idézett 1506. évi magyar adat, ha a denazalizált *вѣтер* amúgy sem lehet 10. századinál későbbi függetlenül attól, hogy mikor írták le először. Ezután következik az utalás a 11-es listára: „Az, hogy a keleti szlávok ilyen régen átvettek egy balti halászati műszót, nem egyedülálló a régi korok nyelvi kapcsolataiban általában és a balti–szláv nyelvi kapcsolatokban különösen, főleg ha felidézzük azt a tényt, hogy abból a 11 szóból, amelyet a magyar nyelv átvett az óoroszról, három a halászati terminológiába tartozik, ráadásul az egyikük már 1086-ból adatolható” (NEPOKUPNYJ 1976: 176–177; az 1086. évi adat a *tanya* szóé). Nem nehéz belátni, hogy a magyar anyagra való hivatkozás nem ad semmit az ukrán *вѣтер* keltezéséhez, hiszen a keleti szlávoknál 950 körülre már megtörtént a nazális magánhangzók denazalizálódása ($\epsilon > 'a$, $\varphi > u$), amire kétségtelen bizonyítékot szolgáltat Bíborbanszületett Konstantin (illetve szláv informátora) két dnyeperi zuhatag szláv nevének görög átírásával: *Νεασήτ* < *nejasyt* < **nejęsyb* 'telhetetlen'; *Βερούτζη* < *vьručь* < **vьrętyb* 'habzó, forró' (DAI cap. 9, v. 46, ill. 62), tehát egy litván *vėnteris*-ből átvett szláv **vęterь* eddigre (a 10. szá-

zad közepére) már éppúgy *вятерь*-nak hangzott, ahogy a **rěďь* 'sor' > *рядь*-nak, a **pęť* 'öt' *пять*-nak, és a magyar adatok ezt sajnos nyelvemlékek híján semmiképpen nem tudják előzni.

Nem tudjuk, milyen cél vezérelte az ukrán akademikust, amikor a magyar *véter*-t bevonta az ukrán *вятер* enélkül is jól érthető keltezésébe; lehet, hogy csak maximalista módon a *вятер* szóra összegyűjtött összes adatát meg akarta osztani olvasóival. Elhallgat azonban egy apróságot, mégpedig azt, hogy KNEZSA ISTVÁN ugyan ukrán eredetűnek tartotta a magyar *véter*-t, de nem talált magyarázatot arra, hogy miért van az ukrán *-ja-* helyén a magyarban *-é-* (KNEZSA 1955: 555), vagyis a magyar szónak az ukránból való származtatása körül nincs minden rendben, s ezt a körülményt azzal sem lehetne elkendőzni, ha A. M. ROT 11-es (vagy akár 14-es) listája kikezdhetetlen lenne. Úgy gondolom, hogy nem szentségtörés, ha az ukrán *вятер* és a magyar *véter* közötti hangtani eltérés láttán (az ukránban is az első szótag hangsúlyos) más lehetőségeket is megvizsgálunk, mint az ukránból való származtatás. A. E. ANIKIN viszont idézett szócikkében a НЕПОКУПНЬJ-tól átvett, de valójában ROTTól származó érveléssel elutasítja azt a lehetőséget, hogy a magyar szót közvetlenül a baltiból vezessük le. A dolog érdekessége, hogy A. E. ANIKIN szoros szakmai barátságban volt E. A. CHELIMSKIJ-el (RÈS. 2: 7–9, ANIKIN 2009), tehát biztosan ismerte E. A. CHELIMSKIJ igencsak kritikus véleményét A. M. ROT magyar etimológiai munkásságáról, csak éppen НЕПОКУПНЬJ „csomagolásában” esett áldozatul ROTnak (vö. ZOLTÁN 2017b).

4. A szóban forgó szavak közül a legnagyobb valószínűséggel honfoglalás előtti keleti szláv eredetű lehet a *lengyel* (< *lengyen*) népnév, amely egy **lędjan(e)* szláv törzsnévre megy vissza, és amely mint ilyen előfordul Bíborbanszületett Konstantinnál (*Λεντζανῆνοι*, *Λεντζενίνοις*, DAI cap. 9, 37) a Kárpátok előterébe, a mai lengyel–ukrán nyelvhatár környékére helyezve. A **lędo* 'irtványföld' tőből származó népnév teljes alakjában ugyan nincs dokumentálva a keleti szlávban, de a nyelvemlékekben megőrzött származékai kétségtelenné teszik, hogy a régi oroszban is megvolt: *лядский* (mn.) 'lengyel', *Лядская земля* 'Lengyelország', ebből töcsonkítással *лях* (fn.) 'lengyel' (REW. 2: 84). A honfoglalás előtti keleti szláv átvétellel szemben azt szokás felhozni, hogy az ószerbben is volt egy *Lędanin* 'lengyel' (EWUng. 2: 888). Ezt azonban csak egy elveszett 16. századi szerb krónika 17. századi latin fordítása alapján rekonstruálják, ahol csak a Jagelló dinasztiából származó magyar királyokra vonatkozik (MAŽURANIĆ 1908–1922: 587), továbbá ide sorolják a szerb és a horvát folklórban 19. századnál nem régebben feljegyzett mesebeli város, *Lędan grad* nevében szereplő *Lędan* elemet. E késői és bizonytalan adatok alapján állítják egyes kutatók, hogy az (ó)szerb *Lędan(in)* közvetlenül erre az összláv **lędjan(e)* törzsnévre menne vissza (Rj. JAZU 5: 955 és ennek nyomán ÈSSJa. 15: 44). Ha ez így van, akkor ezzel a törzsnévvel a magyarok nemcsak a honfoglalás előtt ismerkedhettek meg, hanem utána is, mivel a szónak meg kellett lennie a Kárpát-medencei szlávok nyelvében is. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a Jagelló-házbeli magyar királyokra vonatkoztatott szerb *Lędanin* 'lengyel' magyar közvetítéssel került a szerbbe, így a magyar

szó honfoglalás előtti átvételével szemben nem használható ellenérvként. Régi és eredetiben fennmaradt szerb adatok híján a kérdés nem dönthető el (vö. ZOLTÁN 2020b).

5. A honfoglalás előtti szláv–magyar nyelvi kapcsolatoknak egyértelműen bizonyítható nyomai tehát nyelvünkben nem maradtak fenn. A nyelvi kapcsolatok lehetőségei mind az írott, mind a régészeti források szerint megvoltak, elvileg az említett szavak közül néhány jöhetett a későbbi keleti szláv alapját képező összláv dialektusokból is, de ennek eldöntésére nincsenek eszközeink. Ami a régészeti anyagot illeti, az a legújabb kutatások fényében valószínűtlenné teszi a több évszázados honfoglalás előtti szláv–magyar érintkezést, ennek feltételei legfeljebb néhány évtizedig álltak fenn (vö. TÜRK 2021).

Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században

1. A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a honfoglalás előtt kezdődtek és máig megszakítás nélkül folynak, s e csaknem 1200 éves szüntelen érintkezés eredményeképpen állt elő az a helyzet, hogy nyelvünk legnagyobb jövevényszótömegét szláv jövevényszavaink teszik ki (PAPP 1967: 521).

1.1. Ma ezek a kapcsolatok a magyar nyelvterületnek a szomszédos szláv többségi nyelvű országokba átnyúló peremvidékein a legintenzívebbek, hatásuk a többnyire szláv–magyar kétnyelvű lakosság magyar nyelvhasználatára meglehetősen nagy, ám a magyarországi magyar standardra viszonylag csekély (vö. LANSTYÁK 2006). Nem hagyott mélyebb nyomot a magyarországi magyar standardban az 1949–1989 közötti időszakban kötelező orosz nyelvoktatás sem (ZOLTÁN 1993a, NYOMÁRKAY 2013: 75–76).

1.1.1. Minden bizonnyal csupán érintőlegesek voltak a honfoglalás előtti szláv–magyar nyelvi kapcsolatok is a mai Ukrajna területén, mert a számos, ennek ellenkezőjét bizonyítani kívánó próbálkozás (MUNKÁCSI 1887, ROT 1973: 161–254, FÁBICS 2008, KOVÁCS 2013a, 2013b) ellenére sincs egyetlen olyan régi szláv jövevényszavunk sem, amelyről minden kétséget kizáróan megállapítható lenne, hogy a honfoglalás előtt került volna nyelvünkbe az ókeletiszláv (protoukrán) nyelvjárásokból (CHELIMSKIJ 1989: 198).

1.2. Egészen más volt a helyzet a honfoglalás korában és az azt követő egy-két évszázadban. A magyarság szláv nyelvű lakosság közé telepedett, tehát nemcsak a nyelvterület peremén, hanem annak belsejében is érintkezett szláv nyelvű népességgel, amelyet idővel teljesen asszimilált. Ez a folyamat feltehetőleg több évszázadig tartott, a 11. században még biztosan nem zárult le, így ebben az évszázadban is jelentős számú magyar–szláv kétnyelvű beszélővel számolhatunk a Kárpát-medencében.² Ennek a szubsztrátum jellegű hatásnak az eredményeképpen nyelvünkben meghonosodott szláv jövevényszavak többnyire az egész magyar nyelvterületen elterjedtek, s általában a nyelvtörténeti adatok sem utalnak arra, hogy valaha is tájszavak lettek volna, s későbbi összmagyar elterjedésük a magyar nyelvterület valamely perifériájáról indult volna ki. Természetesen ezzel egyidejűleg érték szláv hatások a perifériákról is a magyar nyelvet, hiszen a magyar nyelvterületet kívülről is nagyjából szláv gyűrű vette körül, azonban az ilyen hatások következtében nyelvünkbe került szavakról tudni lehet, hogy mely irányból érkeztek (pl. a *vajda* kezdetben kifejezetten erdélyi, a *bán* pedig délszláv méltóságnév volt).

1.2.1. A későbbi korok szláv jövevényszavaival ellentétben a honfoglalást közvetlenül követő két-három évszázad szubsztrátum jellegű szláv átvételei nem köthetők konkrét szláv nyelvekhez, noha erre MELICH JÁNOS (1910) óta mind-

² Ennek bizonyítéka többek között az is, hogy nemcsak a 10. századi bizánci térítés közvetítő nyelve volt szláv (*hálát ad, karácsony, pítvar*, vö. ZOLTÁN 1986: 134–136), hanem az ezt követő nyugati rítusú térítésé is (*apáca, apát, bérnál*, vö. KNEZSA 1955: 62–63, 89–90). A szertartási különbségek szempontjából semleges szláv eredetű keresztény terminusok zöme természetesen legvalószínűbben a hazai szlávok nyelvéből származhat (vö. CHELIMSKIJ 1993).

máig rendszeresen történnek eredménytelen kísérletek. KNEIÉZA ISTVÁN is mintegy kötelességszerűen beállt e sorba mondván: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az ő-szlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Ugyanakkor mint gyakorló etimológus rögvest cáfolta is ezt, mert így folytatta: „Az anyag természetében azonban a legtöbbször ezt a szétagolást nem teszi lehetővé” (KNEIÉZA 1942: 178). Ez az ellentmondás a szláv nyelvtörténet a 19. századi korszakolása alapján, amelyhez KNEIÉZA és az ő nyomán még KISS LAJOS is mindvégig ragaszkodott (KISS 1994, vö. ZOLTÁN 2012a: 420), nem oldható fel. Az „anyag természetéből” ugyanis az a természetes következtetés adódik, hogy mivel korai szláv jövevényszavaink nagy többségükben nem köthetők konkrét szláv nyelvekhez, ezért a honfoglaló magyarság mégiscsak „összlávokkal”, vagyis kései összláv dialektusokon beszélő népességgel találkozott a Kárpát-medencében, és ezt olvasztotta magába a honfoglalást követő néhány évszázad folyamán. Ha TRUBETZKOJ (1925) nyomán elfogadjuk, hogy egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, akkor az összláv nyelv végső határának az utolsó közös szláv innováció lezárulását kell tartanunk, ez pedig a redukált magánhangzók (az ún. jerek) eltűnése és vokalizációja volt (12. sz.). A 11. századot az összláv korszakhoz sorolja KAREL HORÁLEK (1962: 78, 1967: 70) és rá hivatkozva DÉCSY GYULA (1958: 369),³ valamint EVGENIJ CHELIMSKIJ (1988) is. Késői összláv dialektusok jelenlétét a honfoglalás utáni Kárpát-medencében látszik elfogadni HOFFMANN ISTVÁN is (2014: 132).

2. A Kárpát-medencei szláv népesség nyelvéről, vagyis a magyar nyelv szláv szubsztrátumát képező nyelvről dialektológiai szempontból csak annyit tudunk, amennyit a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai erről elárulnak. Ennek alapján két nyelvjárás különböztethető meg. Az egyiket CHELIMSKIJ nyomán pannóniai szlávoknak szokás nevezni (vö. RICHARDS 2003). Ez átmenetet képezett a nyugati szlávok legdélibb nyelvjárásai (a későbbi morva–szlovák nyelvjárások) és a déli szlávok legnyugatibb nyelvjárásai (a majdani kaj–horvát–szlovén nyelvjárások) között. A másik nyelvjárás bolgárszláv jellegű volt. A pannóniai szláv a Dunántúl nagyobb részén dominált, a bolgárszláv nyelvjárások a helynevek tanúsága szerint korántsem csak a délkeleti perifériákon, hanem az ország központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Észak-Borsodig) is el voltak terjedve (részletesebben l. ZOLTÁN 2013a, 2013b, 2014a).

2.1. Régi szláv jövevényszavaink keltezése szempontjából ez utóbbi, bolgárszláv jellegű dialektusnak a nyelvterület központi részein való lokalizálása igen fontos körülmény, mivel megdönti a hazai szlavisztikának azt a modern etimológiai szótárainkban is súlykolt álláspontját, hogy a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink (pl. *golqbb* > *galamb*, *ređb* > *rend*) feltétlenül a 10.

³ Décsy a *gemeinslavisch* terminust az ’összláv’ értelmében használja, amint az oroszban is az ő korában az *общеславянский* (< fr. *slave commune*) divott a ma gyakoribb – és jóval egyértelműbb – *праславянский* (< ném. *urslavisch*) helyett.

század vége előtt kerültek nyelvünkbe. Ha ez igaz lenne, akkor azt mondhatnánk, hogy a *donga* és a *menszáros* a 10. század vége előtt, a *duga* és a *mészáros* a 11. századnál nem korábban került a magyarba. A szláv nyelvekben (pontosabban a késői ősszláv nyelvjárásokban) a denazalizáció azonban nem egy időben ment végbe. Biztosan tudjuk például, hogy 950 körül Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár keleti szláv informátorai a dnyeperi zuhatagok eredetileg nazális magánhangzót tartalmazó neveit már denazalizált formában adták tovább (*Νεασήτ* < *nejasyt* < *nejęsyt* 'telhetetlen' DAI 58 [cap. 9, v. 46]; *Βερούτζη* < *vъruche* < *vъręče* 'fortyogó' DAI 60 [cap. 9, v. 62]), vagyis a keleti szlávban már a 10. század közepén biztosan nem voltak nazális magánhangzók. Tehát lehet, hogy a nazális magánhangzók a pannóniai szlávban sem érték meg a 10. sz. végét, amint azt etimológiai szótáraink imamalomszerűen hajtogatják, hanem már korábban elvesztették a nazális rezonanciájukat. Tehát a 10. sz. végi *terminus ad quem* korántsem egészen biztos. Ugyanakkor a KNIEZSÁT szláv kérdésekben általában vakon követő TESz. (3: 258) és EWUng. (1190) teljesen figyelmen kívül hagyja KNIEZSA ISTVÁNNAK a *porong* takácsműszó kapcsán tett figyelmeztetését arra vonatkozóan, hogy a bolgárból származtatott szónak nem kell okvetlenül 10. század előttinek [sic!] lennie, mivel a nazálisok a bolgárban viszonylag későn tűntek el (KNIEZSA 1955: 438). S. B. BERNŠTEJN kutatásaiból tudjuk, hogy „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a 11. században. Meredeken emelkedik a példák száma a 12. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az északkeleti bolgár nyelvjárások még a 13. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tömorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen” (BERNŠTEJN 1961: 245–246; saját fordításom – Z. A.). Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az észak-bolgár nyelvjáróterülettel érintkeztek (vagy azokba tartoztak), ahol a nazális magánhangzók még a 13. században is hangzóztak. Tehát meg kell állapítanunk, hogy a *donga* és a *menszáros* a 10. század után is bekerülhetett nyelvünkbe, míg a *duga* és a *mészáros* a 11. századnál valamivel korábban is megjelenhetett a magyarban, vagy akár lehetnek párhuzamos átvételek – például a 11. században – két különböző hazai szláv forrásból. Magyarán: a szláv nazális magánhangzót tükröző jövevényszavak a bolgárszláv típusú nyelvjárásokból mindaddig jöhettek nyelvünkbe, míg maguk ezek a nyelvjárások nem asszimilálódtak teljesen a magyarságba (vö. ZOLTÁN 2012b).

2.2. Ha a 11. századi jövevényszavainkat próbáljuk valahogy kiszűrni a korai szláv jövevényszavaink tömegéből, akkor a szórványemlékeinkben dokumentált néhány szó és név mellett (amelyek persze lehetnek 10. századi átvételek is, csak éppen a 11. században írták le őket először) figyelmet érdemelnek a szláv jereket tükröző jövevényszavaink. A *jer* elnevezés a szláv ábécé ѣ betűjének *jer*, illetve

ь betűjének *jer'* nevéből vált nyelvészeti terminussá. E két magánhangzót szokás redukált ь és redukált ь névvel is illetni, ami teljességgel téves, mivel ezek a magánhangzók a 10–11. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak, s később is csak bizonyos pozíciókban esnek ki, más helyzetekben viszont normális magánhangzókká válnak. Hogy hogyan ejthették ezeket a hangokat a 10–11. században, arra nézve DÉCSY GYULA (1958) alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a ь (*jer*) rövid *u*-nak, a ь (*jer'*) pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve – ahogy DÉCSY (i. m. 387) óvatosan fogalmaz – ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzottak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek. Ugyanez a helyzet egyébként a görög nyelv régi szláv jövevényszavai esetében is, vö. középgör. (13. sz.-tól) *χοιμήλι*, újgör. *χοιμήλι* 'komló' < szláv **chъmelъ* 'ua.' (ZOLTÁN 1982a: 327).

2.2.1. Ha tehát a 13. században Kassa környékén feljegyzett *pisztráng* (< *ъstrъngъ*) szavunk (1261 *Pistrungus potoc* TESz. 3: 216) esetében a fentebb a nazálisokkal kapcsolatban elmondottak fényében abban nem lehetünk ugyan biztosak, hogy ez a szó már a 10. század vége előtt bekerült a magyarba, az azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy átvétele a 12. század előtt történt, amikor „az első szótag jere még feltétlenül hangzott” (KNEZSA 1955: 424, vö. DÉCSY 1958: 380). Ebben a pozícióban ugyanis a palatális ь a környező szláv nyelvjárásokban gyenge helyzetben volt és később kiesett (vö. szlk. *pstruh*, le. *pstrag*, ukr. *ncmpъ*), ezért egy 12–13. századi bolgárszláv **pstrъg* alakból, amelyben a nazális még hangzott, de a *jer'* már nem (ez elméletileg Kassa környékén is elképzelhető), *pisztrang* helyett valamiféle **pasztrang* lett volna várható (a régi és nyelvjárási *pisztrang*-hoz képest a ma normatív *pisztráng* másodlagos).

2.2.2. Arról, hogy a ь a 12. század előtt a Kárpát-medencei szlávok nyelvében *i*-nek hangzott, az is tanúskodik, hogy régi szláv jövevényszavaink egyformán kezelik a szláv ь-t és az *i*-t. Ugyanolyan pozícióban a magyarban *i* van mind a szláv *čъstъ* főnévből lett *tiszt* szavunkban (1315 k. *tiftef* TESz. 3: 924, vö. KNEZSA 1955: 524–525), mind pedig a szláv *čistъ/čista/čisto* melléknévből származó *tiszta* szavunkban (1350 k. *tiftan* TESz. 3: 925, vö. KNEZSA 1955: 525–526).

2.2.3. Az elmondottak fényében érdemes kitérni a Tihanyi alapítólevélben előforduló azon szláv eredetű helynevekre, amelyek szláv ь nyomát őrzik. Két névről van szó, a *Balaton* és a *Keszthely* nevek korabeli alakjáról, amelyeknek részletes névtani elemzését legutóbb HOFFMANN ISTVÁN végezte el (2010: 46–50, illetve 129–132). A *Balaton* név *balatin* ~ *bolatin* alakváltozatai HOFFMANN szerint magyar nyelvhasználókra utalnak, mivel a feltételezett pannóniai szláv **blatъnъ* előkép szókezdő mássalhangzó-csoportjának feloldása a magyarban ment végbe, azonban az utolsó szótagbeli *i* szláv előzményének a magyarázata véleménye szerint nehézséget okoz. Azt hiszem, ezek a nehézségek elháríthatók. A HOFFMANN által MELICH JÁNOS nyomán idézett *кнѡзъ влатеньскыи* adat ugyan hiteles és

Szent Cirill életírásában kétségtelenül pannóniai forrásra megy vissza⁴ (a másolatok többségében a mosaburgi Kocel címe *кнѡзь Панонѣскъ*, vö. LAVROV 1930: 29), azonban maga az életírás nem maradt ránk 15. századinál korábbi másolatokban. A *кнѡзь влатѣньскъ* változatot ránk örökítő mindhárom másolat orosz, ahol az egykori **влатѣньскъ* alakban a jerek orosz fejlődési szabályainak megfelelően a 12. század folyamán lett *влатѣньскъ*. Tehát *e*-féle hanggal a 10–11. századi szlávban nem kell számolnunk. Viszont ez a *влатѣньскъ* (**blatъnъskъjъ*) adat megerősíti HOFFMANN ISTVÁNNAK (2010: 46–47) azt a nézetét, miszerint a szláv **blatъnъ* önmagában lehetett már helynév a magyar honfoglalás előtt a pannóniai szlávoknál. Ellenkező esetben nehéz lenne megmagyarázni, hogy miért lenne a *влатѣньскъ* alakban egymás után két melléknévképző (*-ъn-* és *-ъsk-*). Itt jegyzem meg, hogy míg a **blatъnъ* helynévnek egy **blatъnъ gradъ* 'mocsárvár' jelzős szerkezetből való egykori elvonását valószínűsíti a 9. századi német *Mosapurc*, addig egy **blatъnъ (j)ezерь* 'mocsaras tó' szókapcsolat kiindulópontként való feltevése nagyon valószínűtlen, mivel a 'tó' jelentésben a szlávban közkeletű semleges nemű alakok (óe. szl. *ѡзеро*, blg. *ezero*, sz.-h. *jezero*, szln. *jezero*, szlk. *jazero*, ukr. *озеро* stb.) mellett a nyelvjárásokban elvétve előforduló hímnemű dublettekre (pl. sz.-h. *jezer* a távoli Dubrovnik környékén, szln. *jezer*, szlk. *jezer*, f.-szorb *jézer*, a.-szorb *jazer*) a 16. század előtről sehol sincs adatunk (ÉSSJa. 6: 33–34). Ugyancsak elvethetjük azt a feltételezést is, hogy az átvétel korában a *t* és az *n* között valami sva-szerű hang (*ə*) lett volna, erre ugyanis semmiféle bizonyítékunk sincs. Marad tehát a legegyszerűbb és egyben legtermészetesebb magyarázat: a *balatin* ~ *bolatin* alakok *i*-je nem más, mint a szláv **blatъnъ* előzmény *ъ*-jének a folytatása, mert mint láttuk, ezt a szláv hangot a magyarok – a finnekhez hasonlóan – *i*-nek hallották. A *Keszölc*ként azonosított *ka(s)telic* ~ *kaztelic* (< szláv **kostelъcbъ*) harmadik szótagbeli *i*-je szintén a szláv *ъ* folytatója.

2.2.4. A **blatъnъ* > *balatin* ~ *bolatin* és a **kostelъcbъ* > *ka(s)telic* ~ *kaztelic* példák, de a többi, később dokumentált, de hangtani okokból 12. század előtti átvételnek minősülő adat (**pъstroгъ* > *pisztráng*, **čъstъ* > *tiszt*) is arra mutat, hogy a szóvégi jereknek nincs nyoma a magyarban. A szóvégi jerek a szlávban (az egytagú szavak kivételével) mindig gyenge helyzetűek, tehát kiesnek. Amint említettük, a jerek kiesése és vokalizációja a 12. században fejeződik be, de ez nem jelenti azt, hogy ne kezdődött volna előbb. A többnyire 11. századi másolatokban fennmaradt óegyházi szláv nyelvemlékek e folyamat kezdetét már rögzítik, mégpedig úgy, hogy előbb tükröződik a gyenge helyzetű jerek kiesése, mint az erős helyzetűek vokalizációja. A tradicionális helyesírás természetesen gátolja, hogy az írott szövegek naprakészen kövessék a kiejtés változását, ennek ellenére elszórtan, de egyes nyelvemlékekben, például a glagolita írású Codex Assemanianusban (11. sz.) aránylag sok példa van a szóvégi gyenge helyzetű jerek elhagyására (SELIŠČEV 1951: 281). Tehát lehetséges, hogy a hazai szlávok nyelvében sem hangzottak a szóvégi jerek a 11. század közepén. Lehet persze más oka is

⁴ Kocel szláv nyelvű titulálásának hitelességét megerősíti a X. sz. végén a szláv írásbeliség kezdeteiről beszámoló Chrabr szerzetes, aki a szláv betűk megalkotásának idejét többek között Kocel uralkodásának idejével datálja. Művének legkorábbi (1348), középbolgár másolatában ez így olvasható: *въ вѣрѣнѣна [...] коцѣлкѣ кнѡзѣ влатѣнѣска* 'Kocel blateni fejedelem [...] idején' (KUEV 1967: 191; a bolgárban is *ъ* > *e*).

annak, hogy a magyarba még akkor sem jöttek át ezek a szóvégi magánhangzók, ha a szlávban még hangzottak is. Szóbeli kölcsönzésnél természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gazdag deklinációs rendszerrel rendelkező szláv átdadó nyelvben a szó számos alakváltozatban (főnév esetében 6–7 esetben, 3 számban, melléknév esetében mindez 3 nemben, nominális és pronominális alakban is) és képzett formában létezik, amiből az átvevő nyelv kiabsztrahálja a mindig állandót, tehát például egy **blatъnъ*, **blatъna*, **blatъnu*, **blatъnomъ* ~ **blatъnъmъ*, **blatъně* stb. halmazból annyit, hogy **blatъn-*. Végeredményben tehát a **blatъnъ* végén lévő *ъ*-nak akkor sem lett volna esélye megmaradni a magyarban, ha már mindjárt a honfoglaláskor bekerült a nyelvünkbe (ami egyébként egy ilyen nagy földrajzi objektumnál valószínű is). Ezzel szemben biztosan a forrásul szolgált szláv szóban sem ejtették a veláris *ъ*-t a Tihanyi alapítólevélben *knez*-nek írt helynévben, amely a szláv **kъnezъ* méltóságnévből ered, és a pusztá méltóságnévből vagy az abból lett személynévből magyar névadással keletkezhetett (HOFFMANN 2010: 91–93). A gyenge helyzetű jerek kiesése ugyanis igen korán jelentkezik az első szótagokban, amikor nincs olyan szóalak, amelyben ugyanez a jer erős helyzetbe kerülhetne (ún. abszolút gyenge helyzet, vö. SELIŠČEV 1951: 281–282); ezekben a pozíciókban a jerek kiesése már a 10–11. század fordulóján, a legrégebbi fennmaradt ógyeházi szláv kéziratok keletkezése előtt megkezdődhetett (GORŠKOVA–CHABURGAJEV 1981: 66). A bennünket itt most érdeklő **kъnezъ* az ógyeházi szláv nyelvemlékekben (11. sz.) gyakran, egyes nyelvemlékekben rendszeresen *кнѣзь* alakban írva jelenik meg (vö. StSl. 301). A *knez* írásmód a Tihanyi alapítólevélben arra mutat, hogy az átdadó szláv nyelvi alakban a nazális *ę* is denazalizálódott már, s mivel a Dunántúl közepén nem kell bolgárszláv típusú nyelvjárással számolnunk, a szó már a 10–11. század fordulóján bekerülhetett a magyarba. Amúgy az úgynevezett erős helyzetekben a szláv *ъ* ugyanúgy fejlődött a magyarban, mint a szláv *u*. Ahogy a szláv *sluga* szóból egy közbeeső **szuluga* alakon keresztül (1138 k. *Sulgadi* 1228 *Zuluga* TESz. 3: 777) *szolga* lett, ugyanúgy a szláv **blъcha* szóból (1228 u. *Bolchas* TESz. 1: 332) végül *bolha* lett, tehát ugyanúgy kezelte a magyar a szláv *ъ*-t, mint az *u*-t. Viszont a 14. század óta adathozható *takács* szavunkat – DÉCSY GYULÁVAL (1958: 377) ellentétben – nem egy még hangzó *ъ*-val ejtett szláv **tъkačъ*, hanem egy későbbi, immár jerek nélküli **tkač* átvételének tartom (**tkač* > *takács*, mint **brat[ъ]* > *barát*).

3. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 11. századi szláv–magyar nyelvi kapcsolatokat a honfoglalással kezdődött szláv–magyar nyelvi szimbiózis folytatásának kell tekintenünk, a 10. századtól a 11. századot az eddig közkézen forgó korszakhatár – a szláv nazális magánhangzók denazalizációja – sem határolja el. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevélben dokumentált szláv eredetű helynevek lényegesen korábbi átvételek is lehetnek. Használhatóbb korjelzőnek tűnik a szláv jerek sorsa: ha ezek *i* és *u* hangokként kerülnek átvételre, akkor nagy valószínűséggel 12. század előttiak. Meg kell békülnünk azonban azzal, hogy ezek a hangtani ismérvek aránylag kevés szóra érvényesek, hiszen korai szláv jövevényszavaink zömét mégiscsak a *dajka*, *ikra*, *mák*, *rák*, *széna*, *szita*-féle szavak teszik ki, amelyek semmiféle információt nem hordoznak magukban sem átvételük idejére, sem helyére vonatkozóan.

A szláv nyelvfejlődés Trubeckoj-féle korszakolása és a magyar szlavisztika

1. A magyar nyelv meglehetősen nagyszámú korai szláv jövevényszavának vizsgálatakor nem kerülhető meg a szláv nyelvek történetének néhány alapkérdése, többek között például az, hogy a szláv alapnyelv (az összsláv) mikor vált szét a ma ismert szláv nyelvekre.

Erre vonatkozóan a hazai szlavisztikában az a nézet uralkodik, hogy az összsláv nyelv a nagy szláv expanziót (Kr. u. 6–7. sz.) követően egyből a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekre esett szét, vagyis a honfoglaló magyarok nem összsláv nyelvű lakosságot találtak a Kárpát-medencében, hanem már elkülönült szlovák, horvát, bolgár, szlovén stb. nyelven beszélő népeket (vö. KNIEZSA 1942: 178, KISS 1994). Érdekes módon találkoztak ebben a felfogásban bizonyos tudományon kívüli szempontok: magyar részről a szláv hatás kisebbitésére való törekvés („... bár összeségében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” – MELICH 1910: 31), szláv szomszédaink részéről pedig nyelveik régiségének a bizonygatása (pl. a szlovák JÁN STANISLAV szerint a Dunántúl a magyar honfoglalás előtt szlovák nyelvterület volt, vö. GREGOR 1989: 194). Úgy látszik, ez a felfogás környékünkön mindenkinek megfelelt, ezért a bizonyítékok hiánya fölött a közép-európai kutatók rendszerint szemet hunytak, és nem firtatták, hogy mi a kritériuma egy nyelv (az összsláv) több nyelvre való felbomlásának. Azok az izoglosszák ugyanis, amelyek a szláv nyelvterületet már a magyar honfoglalás előtt felszabdalták, nem egyes szláv nyelveket, hanem azok csoportjait jellemzik ma, vagyis – a tankönyvekben használatos egyszerűsített hangjelölést alkalmazva – egy összsláv **borda* 'szakáll' vagy **zolto* 'arany' alakból nem egy bizonyos szláv nyelvben lett csak *brada* és *zlato*, hanem az összes délszláv nyelven kívül még a csehben és a szlovákban is; az összes többi nyugati szláv nyelvben (lengyel, alsó- és felsőszorb) *broda* és *zloto* felel meg ezeknek, míg a három keleti szláv nyelvben (orosz, ukrán, fehérorosz) *boroda* és *zoloto* típusú alakok keletkeztek. Tehát nem volt egységes a szláv nyelv a magyar honfoglalás idején, de nem is voltak még kialakulva például a *brada* típuson belül mondjuk a csehet a horváttól jól érzékelhetően megkülönböztető vonások.

A hagyományos nézetek bírálatával a fiatal NIKOLAJ SERGEEVIČ TRUBECKOJ herceg (1890–1938) már az 1. világháború idején, 1916-ban fellépett egy nyilvános előadáson ALEKSEJ ALEKSANDROVIČ ŠACHMATOV ma is klasszikusnak számító művét (ŠACHMATOV 1915) bírálva. Ebből az előadásból nőtt volna ki TRUBECKOJ disszertációja, amelyet *A szláv nyelvek őstörténete* (*Опыт праистории славянских языков*) címmel kezdett írni már az orosz polgárháború viszontagságai közepette. Ennek kéziratát Rosztovból való menekülése előtt letétbe helyezte az ottani egyetem könyvtárában, de az más irataival együtt elveszett, valószínűleg a 2. világháborús bombázásoknak esett áldozatul. A disszertáció elveszett kéziratát

TRUBECKOJ emlékezetből próbálta rekonstruálni, ez azonban nem sikerült a maga egészében, viszont több fontos cikke jelent meg a tervezett könyv témakörében. Tartalmáról, felépítéséről TRUBECKOJnak már a szófiai emigrációból ROMAN JAKOBSONHOZ írott leveleiből alkothatunk képet (TLN. 5–8). Már az első fennmaradt, 1920. december 12-én kelt levélben leszögezi, hogy ő az ősszláv korszak végét a 12. századra teszi (TLN. 2). A nemzetközi tudományos nyilvánosság elé 1922-ben állt ki elgondolásával, amelynek lényege az, hogy egy nyelv akkor bomlik fel több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös innovációkat végrehajtani. Ezért az ősszláv nyelv fennállása esetén a *terminus ad quem* az utolsó közös szláv hangváltozás, márpedig ez a hagyományosan *jer*-eknek nevezett, a cirill betűs ősszláv kéziratokban ѣ, ѣ betűkkel jelölt rövid magánhangzók⁵ kiesése bizonyos pozíciókban, ami időben elhúzódva a 10–12. század folyamán ment végbe a szláv nyelvterületen nagyjából egységes módon (TROUBETZKOY 1922: 217–218). TRUBECKOJ később is visszatért erre kérdésre (1925: 287–288, 1927: 55–56). Körtársai közül leghatározottabban NIKOLAJ NIKOLAEVIČ DURNOVO (1932) állt ki e felfogás mellett.

2. E kis bevezetőre azért volt szükség, mert öröndetes módon az utóbbi időkben több cikk jelenik meg a régi szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből, és úgy tűnik, mintha TRUBECKOJ eredményeit egy kicsit e sorok írójának kezdenék tulajdonítani, noha nem tettem semmi mást, mint azt, hogy TRUBECKOJ tételéből a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaira nézve levontam azt a magától adódó következtetést, hogy a magyarság nem a mai értelemben vett, már egymástól végleg elkülönült szláv nyelveket beszélő lakosság közé települt, hanem az itt lakó szlávok még a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelv dialektusait beszélték. HORVÁTH LÁSZLÓ ezt egy helyütt „ZOLTÁN elméletének” nevezi (HORVÁTH 2019: 271), ami megtisztelő ugyan, de a fentiek fényében nem helytálló. Más okból kell kiigazítani MOZGA EVELIN (2018: 52) fogalmazását, amely azt sugallja, hogy csupán az 1980-as évektől kezdve kezdtek volna megkérdőjelezni, hogy az ősszláv nyelv korszaka csak az 5. századig tartott; mint láttuk, TRUBECKOJ ennek az ellenkezőjét már az 1920-as évek elejétől hirdette.

3. Más kérdés TRUBECKOJ nézeteinek magyarországi fogadtatása. TRUBECKOJnak a fenti problémát érintő írásai csak a szovjet rendszer vége felé kezdtek megjelenni saját hazájában (TRUBECKOJ 1987). A hercegi címét (*knjaz*’, *Fürst*, *le prince*) tudományos művein is feltüntető fehéremigráns néhány cikke és a *Grundzüge der Phonologie* orosz fordítása ugyan megjelent a hruscsovi „olvasás” éveiben (TRUBECKOJ 1960), utána azonban hosszú szünet következett. A magyarországi szlavisták közül a tanulmányait Prágában kezdő, majd Budapesten KNEZSÁNÁL befejező BALECZKY EMIL az ELTE orosz szakán nyelvtörténetből doktorálni készü-

⁵ E két magánhangzót szokás redukált ѣ és redukált ѣ névvel is illetni, ami nem pontos, mivel ezek a magánhangzók a 10–11. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak. Hogy hogyan ejthették ezeket a hangokat a 10–11. században, arra nézve DÉCSY GYULA kutatásai alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a ѣ (*jer*) rövid *u*-nak, a ѣ (*jer*) pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve – ahogy DÉCSY (1958: 384) óvatosan fogalmaz –, ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzottak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek.

lőkkel olvastatta az „*Einiges*”-t, ahogy a tanulmányt (TRUBETZKOY 1925) röviden emlegettük. Az *Ószláv nyelv* című egyetemi tankönyvben azonban érdekes módon intézte el a kérdést: „Az V–IX. században a szlávok már külön éltek, nyelvük – mint láttuk – már eltért egymástól. [...] A nyelvi differenciáció azonban még nem fejeződött be teljesen, mert a IX. században még minden szláv törzs nyelvében megvoltak a nazális (ǫ, ǣ) és a redukált (ǫ̆, ǣ̆) magánhangzók, amelyeket pontosan tükröznek az ószláv nyelvemlékek, valamint a magyarba, a románba és az albánba átvett korai szláv jövevényszavak. Tehát a IX. században még nem fejeződött be a szláv nyelvek differenciációja, közös szláv nyelvről azonban ebben az időben már nem beszélhetünk. Egyes nyelvészek, pl. N. S. TRUBECKOJ (1890–1938) szerint a szláv nyelvek csak a XII. századtól tekinthetők teljesen önállóaknak, ez az álláspont azonban nem fogadható el” (BALECZKY–HOLLÓS 1968: 14). Megemlíti tehát TRUBECKOJ nézetét, de különösebb érvelés nélkül elutasítja, ugyanakkor a „nyelvi differenciáció még nem fejeződött be teljesen” a 9. században sem. Úgy tűnik, mintha BALECZKY TRUBECKOJ és KNEZSA között ingadozna. A könyvből azonban nem derül ki, hol olvasható mindez az orosz kutatónál, bár maga TRUBECKOJ – ószláv nyelvtanával – szerepel a bibliográfiában, ebben a művében azonban nincs szó a bennünket most érdeklő kérdéstről (vö. TRUBETZKOY 1954). A megjelent recenziókban nem kifogásolta senki ezt az eljárást (vö. H. TÓTH 1969, PÉTER 1970, MLADENOV 1971). Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy az egyébként kitűnő és ma is széles körben használt moszkvai ószláv tankönyv a Kr. u. 1. évezred végére helyezi az ősszláv kor végét anélkül azonban, hogy az eltérő véleményekről, pl. TRUBECKOJéről említést tenne (CHABURGAEV 1974: 19), vagyis Budapesten, ha elfogadni nem is, legalább említeni lehetett, míg Moszkvában el kellett teljesen hallgatni egy egyetemi tankönyvben. Az orosz szellemi elit azonban nyilván nem innen tájékozódott, hanem nagyon is számon tartotta TRUBECKOJ munkásságát, s a cenzúra felpuhulásával már nyíltan is hivatkozhatott rá. Így járt el EVGENIJ CHELIMSKIJ is idézett munkájában (1988: 351); a közelmúlt ismert szlavistái közül TRUBECKOJ álláspontját fogadta el például VLADIMIR NIKOLAEVIČ TOPOROV és HENRIK BIRNBAUM (vö. BIRNBAUM 1986: 76, 173, 242).

A budapestihez képest a jó negyedszázaddal későbbi szegedi egyetemi tankönyv mindössze annyit lépett előre, hogy elutasító megjegyzés nélkül említi TRUBECKOJ nézetét: „Vannak nyelvészek, akik az ősszl. korszak utolsó hangfejlődési tendenciájának a sorvadó magánhangzók kiveszését tekintik, és kiveszésük időpontját jelölik meg az ősszláv nyelv befejezésének (N. Trubeckoj és N. Durnovo)” (H. TÓTH 1996: 57). Itt is hiányzik egyébként a bibliográfiai utalás TRUBECKOJ, illetve DURNOVO idevágó munkáira. DURNOVO neve aligha véletlenül kerül csak 1990 után említésre ebben az összefüggésben, ő ugyanis TRUBECKOJtól eltérően visszatért a Szovjetunióba, ahol 1933-ban a koncepciós ún. szlavista-perben elítélték, az északi sarkkörön túli Szoloveckij-szigetek koncentrációs táborába zárták, majd a kor gyakori gyászos forgatókönyve szerint 1937-ben kivégezték; így sokáig rá sem lehetett hivatkozni. Nem kétséges, hogy hazájában TRUBECKOJ-ra is hasonló sors várt volna, mivel a DURNOVO és fia ellen emelt koholt vádak alap-

ját a házkutatás során tőlük elkobzott TRUBECKOJ-művek képezték (többek között az idézett TRUBECKOJ 1927 tanulmányt magába foglaló párizsi kiadvány is, l. AŠNIN–ALPATOV 1994: 13). Nehéz bizonyítani, de gyanítható: abban, hogy TRUBECKOJ (és az őt követő DURNOVO) nézetei a rendszerváltozás előtti Magyarországon nem kaptak szélesebb körű publicitást, vezető szlavistáink hagyománytisztelete mellett a „nagy testvér” érzékenységeire figyelő politikai óvatosság is szerepet játszhatott.

A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei

1. Bevezetés. A magyar köznyelvi szókincs idegen eredetű elemei közül a legnagyobb tételt szláv jövevényszavaink teszik ki (VERMES 1941, PAPP 1967: 521, vö. ZOLTÁN 2017a: 1), természetes tehát, hogy a szláv eredetű szavak keresztény terminológiánkban is számosak és fontosak. Elég, ha néhány alapvető terminusra utalunk: *kereszt, keresztel, keresztyén* (ebből később a *kereszt* beleértésével *keresztény*); *apáca, apát, barát* 'szerzetes', *pap; pokol; szent, szentel; szerda, csütörtök, péntek, szombat; zarándok, vecsernye, zsoltosma*. Ide tartozik néhány ma már főleg csak biblikus összefüggésben használt szó és szólás is: *hálát ad, malaszt, nyoszolya, parázna, szövétnek*.

Régi szláv jövevényszavaink tekintélyes száma arra enged következtetni, hogy ezek nem egyszerű nyelvhatár menti érintkezéssel jutottak a magyarba, hanem nagyobb számú néptömegnek a Kárpát-medence központi területein történt beolvadása útján (BALASSA 1937: 46; vö. még: BENKŐ 1997: 170, KIEFER 2010: 716). A közelmúlt jelentős külföldi kutatói közül főleg EVGENIJ CHELIMSKIJ (1950–2007) képviselte és támasztotta érvekkel alá azt az álláspontot, hogy a honfoglaló magyarság elsősorban nem a perifériákon a szomszédos szláv népeséggel való érintkezés során, hanem a Kárpát-medence központi területein, az itt talált szláv lakosság beolvasztása folyamán vette át régi szláv jövevényszavainkat (CHELIMSKIJ 1988).

CHELIMSKIJ a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált szlávok nyelvéből próbálta magyarázni a magyar keresztény terminológia összes szláv elemét, teljesen feleslegesnek nyilvánítva minden olyan kísérletet, amely e halmazból megpróbálta kiválasztani azokat, amelyek a bizánci, illetve a nyugati térítés szláv nyelvi közvetítésének a nyomait viselik magukon (CHELIMSKIJ 1993).

CHELIMSKIJ-nek több konkrét kérdésben igazat kell adnunk: valóban nem lehet például *kereszt* vagy *pap* szavunkat a bizánci térítéssel összefüggésbe hozni csak azért, mert ezek szláv előzményei ma többnyire az ortodox szlávok nyelveire jellemzők. Ugyanakkor azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyarok körében a szervezett bizánci térítés a honfoglalás után kezdődött,⁶ tehát a Kárpát-medencében talált szlávok nyelve mellett a bizánci misszionáriusok nyelve is hathatott a magyarra. A kimagaslóan nagyszámú szláv jövevényszót a magyar nem fogadhatta be a honfoglaláskor egyszerre, a helyben talált szláv nyelvű lakosság asszimilálása időt vett igénybe, ezért a honfoglalást követő egy-két évszázadban a szláv–magyar kétnyelvűség elterjedtsége valószínűsíthető. Kézzelfogható bizonyítékai ennek az *Ácsteszer, Kálsár, Lippahárs* típusú tautologikus szláv–magyar helynevek (KISS 1979); a huzamosabb ideig tartó kétnyelvűségnek köszönhető a tekintélyes számú szláv mintára alkotott tükörszó is a magyarban

⁶ A bizánci térítés történetéről újabban I. RÉVÉSZ ÉVA munkáit (2014, 2016), ezek a korábbi szakirodalom kritikai áttekintését is tartalmazzák.

(pl. *kedd* < *keted*, vö. óegyházi szláv *вѣторѣкъ* 'kedd' : *вѣторъ* 'második', *tizenegy*, *tizenkettő* stb., vö. óegyházi szláv *edinъ na desęte*, *dъva na desęte* stb.); ide tartozik valószínűleg a *fog* ige használata is a jövő idő segédigéjeként (ZOLTÁN 2018). (A szláv mintájú tükörszavakról részletesen l. Kiss 1976; a tükörszavak és a két-nyelvűség összefüggéséről szláv–magyar viszonylatban l. még H. TÓTH 2000: 12. A jövevényszavakról és a tükörszavakról a magyarban újabban l. ZOLTÁN–JANURIK 2018.)

2. A bizánci térítés nyelve. Nem véletlen, hogy a bizánci egyház a magyarok között végzendő térítő munkára szlávul tudó misszionáriusokat küldött. Amint GYÖRFFY GYÖRGY fogalmazott: „Mivel a görög püspök Magyarországon a görög nyelvvel semmit sem ért el, viszont a szlávokkal régóta szimbiózisban élő magyarok legtöbbje tudott valamit szláv nyelven, a görög püspök bolgár-szláv tolmácsokkal kezdhette el az igemagyarázatot” (MTört. I/1: 684. Vö. újabban: KORDÉ 2018: 14–15, KOROMPAY 2019). Szláv–görög kétnyelvű papokat Bizáncban nem volt nehéz találni, tömegesen éltek ekkor szlávok Macedóniában. Innen, Szalonikiből került ki a 9. század második felében Pannóniában is megfordult testvérpár, a szláv írásbeliséget és liturgikus nyelvet megalkotó Konstantín-Cirill és Metód is, ilyen görög–szláv kétnyelvű bizánci alattvalók lehettek a 10. század végén a keleti szlávok térítésére induló misszionáriusok is, akik nemcsak az óegyházi szláv liturgikus nyelvet vitték magukkal Kijevbe, hanem macedóniai szláv dialektusuk néhány szavát is meghonosították a keleti szlávban (STRACHOV 1988: 84, 2003: 106–107).

CHELIMSKIJ-el általában egyetértve abban, hogy a magyaroknak a honfoglalást követően⁷ felesleges lett volna a szomszédos szláv nyelvekből átvenni jövevényszavakat, amikor itt, az ország belsejében is volt szláv nyelvű népesség, mégpedig olyan, amelynek körében már jóval a magyarok bejövetele előtt folyt térítés, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a keresztény tanok intézményes terjesztése során a hittérítők anyanyelvjárása is hathatott a magyarra, mégpedig azokban az esetekben is, amikor a szláv nyelvek nagyfokú hasonlósága miatt ezt bizonyítani nem tudjuk (*barát*, *szent*, *szentel*, *kereszt*, *keresztel*, *pap* stb.). Kizárni tehát nem lehet, hogy az elvben a hazai (CHELIMSKIJ terminológiájában: a pannóniai) szlávból is átvehető egyházi műszavak meghonosításában a macedóniai szláv dialektust beszélő bizánci térítők is közreműködtek.

3. A szláv közvetítés nyelvi öröksége. Úgy gondolom, hogy CHELIMSKIJ hiperkritikus felfogásával szemben is védhető, hogy a bizánci misszió nyomait őrzik nyelvünkben az egyházi terminológia korai szláv elemei közül azok, amelyek bizonyíthatóan balkáni eredetűek. Ezek közé tartoznak véleményem szerint a *karácsony* és a *pitvar* szavak, továbbá a *hálát ad* kifejezés.

⁷ A szakirodalomban sokszor felvetik, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt is megismerkedhettek egyes keresztény fogalmakkal, és a *kereszt* szót már Levédiában átvehették az ókeletiszlávból. Ennek a hipotézisnek azonban nyelvészeti alapja nincs, bizonyítani nem lehet (vö. ZOLTÁN 2017b).

A magyar *karácsony* szláv eredete a tudományos szakirodalomban általánosan elfogadott,⁸ viszont az alapjául szolgáló délszláv, esetleg szlovák nyelvjárási **kračunъ* etimológiája erősen vitatott. (A magyar *karácsony* és szláv előzményének etimológiájáról részletesen l. ZOLTÁN 1991 és 2005a: 45–51, ezért itt csak a fontosabb vitapontokra térek ki.) A hazai kutatók minden nehézség ellenére kitartanak a mellett az eredetileg MELICH JÁNOSTól származó etimológia mellett, amely szerint a szó szláv alapon magyarázható: **korkъ* 'láb; lépés' > **korčiti* 'lépni' > **korčunъ* 'lépő, átlépő, forduló (nap)', vagyis 'téli napforduló' (MELICH 1908a: 178). Ezt több tekintélyes szláv etimológus is elfogadta (vö. ESSJa. 11: 56–58) annak ellenére, hogy szóképzési szempontból ez a levezetés hibás (az *-unъ* képző előtt a régi adatokban nem volt palatalizáció, vö. óegyházi szláv *běžati* 'fut': *běgunъ* 'szökevény', orosz *кричатъ* 'kiabál': *крикухъ* 'nagyhangú (ember)', tehát egy **korčiti* ige *-unъ* képzős származéka szabályosan nem **korčunъ*, hanem **korkunъ* lett volna; ráadásul az *-unъ* képző sem volt produktív az ósz-szlávban, vö. ZOLTÁN 1993b). Ezzel a nehézséggel KNIEZSA ISTVÁN (1955: 254) és KISS LAJOS (1957) is tisztában voltak, de nem vetették el MELICH etimológiáját, mert a többi közkézen forgó etimológia még ennél is gyengébbnek tűnt.⁹ Etimológiai szótáraink is ezt az verziót fogadják el, a szláv szóképzési anomáliákról immár szót sem ejtve (TESz. 2: 371–372, EWUng. 2: 693, ESz. 379). Időközben azonban már 1961-ben megjelent EQREM ÇABEJ (1961) szófejtése a román *crăciun* 'karácsony' eredetéről. Ő ugyan a román szó forrását vélte felfedezni az albánban, alapötlete azonban a szláv **korčunъ* 'téli napforduló' szóra alkalmazható. ÇABEJ abból indult ki, hogy egyrészt az egész albán nyelvterületen létezik a (geg) *kërcû*, *kërcuni*, (toszk) *kërcû*, *kërcûri* (a tő eredetileg *kërcûn* - < óalbán *karcun*-) 'tönk, rönk, tuskó' jelentésű, indoeurópai eredetű főnév, másrészt a balkáni népeknél igen elterjedt a karácsonyi tuskó- vagy rönkégetés szokása (szerb *badnjak*, bg. *бъдник*). Amint azonban azt később AGNIJA DESNICKAJA bebizonyította, nem a román *crăciun*, hanem a délszláv **kračunъ* származik az albánból, a román szó a délszlávból lett átvéve (DESNICKAJA 1976: 43–46; vö. OREL 1998: 181).¹⁰ A szlávba a téli napforduló pogány ünnepének „főszereplőjeként” került át az eredetileg 'tuskó' jelentésű albán szó (immár mintegy 'a tuskó ünnepe'), majd a később a téli napfordulóhoz időben közel álló keresztény ünnep neve lett. A MELICH-féle etimológiát követő szerzők teljesen figyelmen kívül hagyják, hogy a fával kapcsolatos jelentések megvannak több szláv nyelvben, így a szerbhorvát *kráčun* 'retesz' eredetileg 'az istállóajtó bereteszelésére szolgáló fagerendá'-t jelentett (SCHÜTZ 1966); korábban ez a szó 'karácsonyi tuskó'-t is jelenthetett (SKOK 2:

⁸ Nem így dilettáns körökben, ahol több más légből kapott ötlet között jelenleg a *kerecsen* 'egyfajta sólyom' szóval való azonosítása divik, mégpedig a hamis Kassai Kódexre hivatkozva koholt karácsonyi sólyomröptetés „ősi szokására” hivatkozva (vö. legújabban: WOHLFART 2018).

⁹ A szakirodalomban felmerült neolatin etimológiák tarthatatlanságáról l. KERDO 2002.

¹⁰ A délszláv **kračunъ* szabályos reflexe egy óalbán **karcun*- alaknak, vö. óegyházi szláv *brada* 'szakáll' < ósszláv **bārdā*; a *č* > *c* hanghelyettesítés azzal magyarázható, hogy a szláv–albán nyelvi érintkezések kezdetén a szlávban még nem volt *c*.

175). Ide sorolhatók még: ukrán nyelvjárási *кpacчын* 'nagy tölgyfatuskó' (JAVORNYC'KYJ 1920: 391)¹¹ és a fehérorosz *кpacчын* 'görbe és ágas fa' (ĖSBM. 4: 265). Mindezek a jelentések megerősítik, hogy a szó alapja egy 'farönk, tönk, tuskó' jelentésű szó lehetett, de mint láttuk, a román közvetítés csak az ukrán és szlovák nyelvjárási, a keresztény 'karácsony' ünnepéhez kapcsolódó alakok, illetve az ukrán 'tölgyfatuskó' jelentésű *кpacчын* esetében lehetséges, sőt nagyon valószínű; a pogány kori 'téli napforduló' ünnepéhez kapcsolódó mitológiai jelentéseket – mivel ezek a románból teljesen hiányoznak – a román szó a szláv felé nem közvetíthette. Ezek a mitológiai jelentések – orosz nyelvjárási *кpacчын* 'hirtelen, váratlan halál', 'gonosz szellem, ördög, démon', fehérorosz *кpacчын* 'idő előtti halál', 'halál, vég', 'föld alatt élő király, mesebeli fagyisten, aki halált hoz' – a tuskóégetés pogány kori szertartásából érthetők meg: a fa gyökerei között rejtőző kígyó, a halált hozó gonosz szellem legyőzése a tuskó elégetésével, így az élet újjászületése, ezek a jelentések pedig csak az oroszban és a fehéroroszban maradtak fenn (MNM. 1: 150 *бадняк* és 1: 623 *кpacчун* címszó alatt, vö. ZOLTÁN 2005b).

A magyarban azonban ezeknek a mitológiai jelentéseknek nyoma sincs, de hiányzanak a fával kapcsolatos jelentések is. Hasonló a helyzet a bolgár nyelvjáráásokban is, itt az eredetileg a téli napfordulóhoz kapcsolódó szóban a 'napforduló' jelentés került előtérbe, így ott a *кpacчын* 'egyes vidékeken a nyári, másutt a téli napfordulóhoz kapcsolódó népi ünnep, néhol június 8–21. között, másutt karácsony vigíliája' jelentésekben fordul elő (BER. 2: 726–727). Olyan déli szláv nyelvjárást, ahol a magyarhoz hasonlóan a *кpacчун* a nagy keresztény ünnepen kívül mást nem jelent, az albániai Korçë és a görögországi Kasztoría környékén találunk (BalkMac. 16. sz. térkép). Mivel a *karácsony* szó a magyarba eleve a nagy keresztény ünnep elnevezéseként került át (legalábbis semmi nyoma annak, hogy hozott volna valamit is magával egykori pogány jelentéseiből), csakis olyan szláv nyelvjárás lehetett az átdadó, amelyben már végbement a 'téli napforduló' > 'karácsony' jelentésátvitel; ilyen szláv nyelvjárások pedig, mint láttuk, egyértelműen csak a görög–albán–szláv nyelvhatár vidékén mutathatók ki. Ezzel tökéletesen egybevág az is, hogy ünnepnévként a rom. *crăciun* sem jelent mást, mint a keresztény 'karácsony'-t; a román egyház ugyanis a középkorban az ohridi püspökség alá tartozott (vö. KNEZSA 1941: 31), vagyis a román egyházi terminológiára is ugyanez a szláv nyelvjárásvidék lehetett a legnagyobb hatással.

A déli szláv *kračunъ* albán etimológiájának az elfogadása azt is jelenti, hogy KNEZSA ISTVÁN (1955: 254: „Úgy látszik, hogy a honfoglaláselőtti szlávsnágnál lehetett elterjedve”) és EVGENIJ CHELIMSKIJ (1993: 54) véleményével ellentétben nem lehet a Kárpát-medencei szlávok öröksége nyelvünkben, így nem tartozott a szláv szubsztrátumhoz a magyarban, hanem a Balkánról „importálták” elődeink. Ennek legkézenfekvőbb közvetítői azok a macedóniai szláv nyelvjárást beszélő bizánci hittérítők lehettek, akiknek a nyelvében ez a *kračunъ* szó jelen-

¹¹ Hangalakja miatt a román *crăciun*-ból, amelynek 'karácsony' mellett 'firkósbot' jelentése is van (GÁLDI 1958: 12), ezért nem indokolt elválasztani a románnal érintkező ukrán nyelvjárások *кpacчын* 'karácsonyi kalács' szavától, ahogy azt az ESUM. (3: 80 *кpacчун*² címszó alatt) teszi.

tette Jézus születésének ünnepét, nem pedig a Szent Cirill és Metód által görög mintára megalkotott ógyházi szláv *rožǫstvo* (tkp. 'születés'). Tehát félreértésen alapul az az újabb etimológiai szótárainkban megfogalmazott vélekedés, hogy a karácsony „a magyarba a keleti egyház műszavaként került a Balkánról” (ESz. 379; hasonlóan EWUng. 2: 693). A *kračunъ* sosem volt a bizánci rítusú szlávoknál egyházi műszó, csak éppen a bizánci misszió tagjai terjesztették el a magyarokkal érintkezve; egyházi terminus a magyarban lett, ami azért figyelemreméltó, mert a későbbi nyugati térítés nem „írta felül”, nem szorították ki a 'születés' jelentésű latin (Dies Christi *Natalis*, festum *Nativitatis* Domini) és neolatin (olasz *natale*, francia *noël*) vagy a 'szent éjszaka' típusú német (*Weihnachten*) minták, mint a nyugati térítés által érintett más kelet-közép-európai nyelvekben (vö. pl. lengyel *Boże Narodzenie* tkp. 'Isten születése', illetve a német–szláv hibrid cseh *vánoce*, szlovák *vianoce*).

Hasonlóképpen nyilván még a nyugati térítés előtt rögzült a magyarban a *hálát ad* 'megköszön' kifejezés, amely szintén ellenállt a latin *gracias ago* mintájának. Már MELICH JÁNOS felfigyelt arra, hogy „valahányszor a mi legrégibb bibliafordításunkban *halat* vagy *halalatot aduan* [...] fordul elő, az óbolgár evangéliumokban [...] kivétel nélkül *chvalq vьzdati* [...] fordul elő [...]”. Ennek ellenére MELICH fejtegetésének célja „valószínűvé tenni, hogy a *hála* és *hálát adni* róm. kath., még pedig szlovén átvétel nyelvünkben.” Fő kifogása az óbolgárból való eredeztetéssel szemben az, hogy az óbolgár *chvalq vьzdati* jelentése 'hálát össze- vagy feladni', a magyar *hálát adni* azonban csupán egy szláv „*chválu* vagy *hválu dati* (és nem *vьzdati*) kifejezésnek felel meg. Ilyen kifejezés a róm. kath. népek közül a kaj-horvátban és a szlovénban fordul elő” (MELICH 1903–1905, I/2: 262–264). Ez utóbbi érveléssel szemben KНИЕZSA ISTVÁN joggal jegyzi meg, „hogy a m[agyar] *hálát adni* pontos mása csak itt van, nem sokat mond, mert fordítva, itt, ti. a kaj-h[orvát]ban lehet magyar eredetű is”. Kevésbé indokolt KНИЕZSA kételkedése abban, hogy a magyar *hála* szó és a *hálát ad* kifejezés a keresztény terminológiába tartozott volna (KНИЕZSA 1955: 209–210), hiszen minden magyar nyelvtörténeti adat és a mai nyelvhasználat is arról tanúskodik, hogy a *hálát ad* 'köszönetet mond' kifejezés elsősorban az egyházi nyelvet jellemzi.

A TESz. KНИЕZSA jogos ellenvetését nem veszi figyelembe, hanem MELICH nyomán arra az álláspontra helyezkedik, hogy a magyarba egy szerbhorvát vagy szlovén régi **chvala* kerülhetett át. A szerzők azzal érvelnek, hogy a kaj-horvátban és a szlovénban a magyar *hálát ad* kifejezésnek is pontos mása van (TESz. 2: 31; újabb etimológiai szótáraink – EWUng. 1: 568, ESz. 281, ÚESz. – csak a *hála* főnevet tárgyalják). Figyelmem kívül marad eközben az a tény, hogy a magyar *hálát ad* kifejezés lényegesen korábbi adatolható, mint az idézett kaj-horvát és szlovén források, márpedig szóföldrajzi és művelődéstörténeti okokból e nyelvekben a magyarról való tükörfordítás lehetőségével mindig számolni kell.

MELICH idézett fejtegetésével szemben azonban az a legfőbb kifogás hozható fel, hogy ha a *hálát ad* kifejezés valamely latin rítusú délszláv nyelv keresztény terminológiájából származnék, akkor meg kellene találni a kaj-horvát *hvalu dati*

vagy a szlovén *hvalo dati* latin forrását; erre MELICH érthetően kísérletet sem tesz, hiszen a Vulgatában a szóba jöhető helyeken a *gratias ago* kifejezés fordul elő, amely nem felel meg sem a magyar kifejezésnek, sem a MELICH szerint a magyar kifejezés mintájául szolgáló kaj-horvát vagy szlovén kifejezésnek. Véleményem szerint ezért a magyar *hálát ad* kifejezés kaj-horvát vagy szlovén etimológiája elvetendő, mihelyt bebizonyosodik vagy valószínűsíthető a *hálát ad* kifejezés bizánci rítusú szláv eredete, és elfogadható magyarázat születik az ószláv *chvalq vьz-da(ja)ti* eredetére (a részletekre vonatkozóan l. ZOLTÁN 1987a és 2005a: 95–102).

Az ósszláv **chvala* eredeti jelentése 'dicséret' volt, a 'köszönet' jelentés másodlagos és csak néhány délszláv nyelvben van meg: az ószlávon kívül a macedónban (*φала* – csak 'köszönet', RMJ. 3: 460), a szerbhorvátban és a szlovénben (mindkét nyelvben *hvala* – 'dicséret' és 'köszönet', ËSSJa. 8: 118–119; vö. KNIEZSA 1955: 209, TESz. 2: 31). Feltűnő, hogy a mai bolgárban – nyelvjárási szinten is – csak a 'dicséret; dicsekvés' jelentésben van meg a szó (irodalmi *хваля*, a nyelvjárásokban *φала* is, ËSSJa. 8: 118, vö. GEROV 5: 491). Azokban a szláv nyelvekben, ahol az említettekén kívül a régiségben a szó 'dicséret' mellett 'köszönet' jelentésben is felbukkan (ócseh, ólengyel; óorosz, óukrán), a 'köszönet' jelentés kizárólag egyházi értelemben volt használatos, és ilyen értelmű használata végső soron az óegyházi szlávra megy vissza, amely befolyásolta az ócseh egyházi terminológiát és ennek közvetítésével később az ólengyelt is, a keleti szláv egyházi terminológia pedig közismert módon egyenesen az óegyházi szlávból származik az egész egyházi nyelvvel együtt.

Az ószláv *chvalq vьzda(ja)ti* a görög *εὐχαριστέω* fordításaként a legrégebb, legarchaikusabb, glagolita betűkkel írt, macedóniai eredetű óegyházi szláv evangéliumfordításokat jellemzi, míg a kelet-bolgár nyelvterületen szüksége támadt annak, hogy a görög *εὐχαριστέω* igenek formailag és szemantikailag pontosabb megfelelőt találjanak. Így jött létre a 11. századi kelet-bolgár Codex Suprasliensis óta adatolható *blagodariti* ige (vö. SJS. 1: 95: *blagodarq* ti o[tɕ]če jako slyša mene, míg Jn. XI, 41 a többi kódexben: o[tɕ]če *chvalq* tebь *vьzdajq*), amely később az orosz szerkesztésű egyházi szlávban is a görög *εὐχαριστέω* állandó megfelelője lesz. Úgy látszik tehát, hogy a mai eltérés a bolgár és a macedón szó jelentésében ('dicséret' : 'köszönet') régi keletű, már a 10–11. században is megvolt.

Az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* és görög (valamint latin és gót) megfelelőjének viszonyát MOLNÁR NÁNDOR vizsgálta meg részletesebben. A szerző véleménye szerint az a legvalószínűbb, hogy az óegyházi szláv kifejezés a szláv apostolok jól sikerült alkotása a *εὐχαριστέω* ige fordítására, hacsak nem kerül elő olyan görög szöveg, amely az ószlávnak pontosabban megfelelő összetett kifejezést használ (MOLNÁR 1985: 20). Volt azonban a görögben egy olyan kifejezés, amely nem fordul ugyan elő az evangéliumokban, de mind jelentése, mind pedig szerkezete tökéletesen megfelel az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* kifejezésnek: *χαριν ἀποδίδωμι* 'köszönetet mond, megköszön, hálaival viseltetik' (SOLTÉSZ–SZINYEI 1975: 716, vö. DVORECKIJ 1: 200), amely a többek között 'köszönet, hála' jelentésű *χαρις* főnév tárgyestéből és a 'vissza-, ki-, át-, megad' stb. jelentésű *ἀποδίδωμι*

igéből áll. Véleményünk szerint az a körülmény, hogy Cirill és Metód nem alkotak tükörszót a görög *εὐχαριστέω* mintájára, azzal magyarázható a legkézenfekvőbben, hogy erre nem volt szükség, mivel az általuk ismert Szaloniki környéki szláv nyelvjárásban a görög *εὐχαριστέω* jelentésében az ezzel szinonim görög *χαρίν ἀποδίδωμι* kifejezés spontánul, a tömeges méretű görög–szláv kétnyelvűség körülményei közepette kialakult *chvalq vьzda(ja)ti* tükörkifejezése volt használatban. Ezzel okafogyottá válik CHELIMSKIJ (1993: 53) ellenvetése, miszerint az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* nem tükörszava a görög *εὐχαριστέω* igének.

Visszatérve a magyar *hálát ad* kifejezés eredetének a problematikájára, MELICH JÁNOSnak a bevezetőben idézett okfejtésével szemben le kell szögeznünk, hogy míg a katolikus horvátok és szlovének *hvalu dati*, illetve *hvalo dati* kifejezése a latinból nem eredeztethető, ellenben természetes módon származhat tükörfordítással a magyarból, addig az ószláv *chvalq vьzda(ja)ti* jól megmagyarázható a görögből. Véleményünk szerint ez a körülmény határozottan arra mutat, hogy a *hálát ad* kifejezés a magyarban nem latin, hanem bizánci rítusú szláv nyelvből származik. Figyelembe véve a magyar *hálát ad* kifejezés régiségét, és azt a tény, hogy a latin *gratias ago* kifejezéssel való több évszázados konfrontálódás ellenére a fordítók felekezeti hovatartozásától függetlenül mind a mai napig nem szorult ki a magyar egyházi nyelvből, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez a kifejezés már jóval a nyelvemlékekben való felbukkanása előtt a magyar keresztény terminológia szerves része volt. (A latin hatásnak tett engedmény nyilván a *hálát ad* a Károli Gáspár-féle fordításban a többes számú latin *gratias* mintájára.) Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy a *hálát ad* kifejezés az evangéliumok néhány rendkívül gyakran idézett helyén is előfordul, tehát már a hittérítés bizonyos elemi fokán is meg kellett lennie. Ugyanakkor jellegénél fogva nem tartozik a kereszténység külső jegyei közé, amelyek elnevezésével a magyarok elvben már előbb is megismerkedhettek, mint a kereszténység felvétele (pl. *kereszt*, vö. MORAVCSIK 1938a: 211–212). Márpedig ha egy ilyen kifejezés nyelvi okokból nem hozható összefüggésbe a nyugati térítéssel, akkor nem marad más megoldás, mint az, hogy a szóban forgó kifejezés még az azt megelőző – szláv nyelvi közvetítésű – bizánci térítés során honosodott meg nyelvünkben.

Végül a *pitvar* szót kell megemlíteni, mely ma a népi építészet, valamint az anatómia műszava (és nyilván ezért nem tárgyalja CHELIMSKIJ az egyházi terminológia részeként), de első előfordulása az 1300 körüli Leuveni glosszákból (*pulkul pitvaranak fugliabeleul*) határozottan arra mutat, hogy dokumentálhatóan bibliai kontextusban használták először 'a pokol tornáca' jelentésű szókapcsolatban (KNEZSA 1955: 425–426; TESZ. 3: 217–218). A magyar *pitvar* a szláv *pritvorъ* átvétele, s ez a szláv szó csak a Balkánról jöhetett, tudniillik csak a bizánci rítusú szlávoknál fordul elő, és ott az 'ortodox templom előcsarnoka'-t jelenti. Első pillantásra a *pritvoriti* 'hozzátesz, hozzáfűz' ige főnévi származékának látszik, ráadásul az ortodox templom előcsarnoka mintegy oda van ragasztva a tulajdonképpeni templomhoz, azonban az óegyházi szlávban a *pritvorъ* mellett *pretorъ* is van (SJS. 3: 315), ami arra mutat, hogy a *pritvorъ* népetimológiás átformálása csupán a közép-

görögből átvett *πραιτώριον* szónak, amely a latin *praetorium* átvétele (KNIEZSA 1955: 425–426; TESz. 3: 217–218, EWUng. 2: 1169–1170). A magyar szó kétségtelenül a népnyelvinek tekinthető *pritvorъ* átvétele, amely tehát az óegyházi szláv macedóniai nyelvjárási szubsztrátumához tartozott, mert különben aligha lett volna kiteve népetimológiás „értelmesítésnek”. Ez is egy olyan szó tehát, amelyet a bizánci térítők terjeszthettek el, de semmiképpen sem tartozhatott a Kárpát-medencei szlávok szókincsébe (vö. ZOLTÁN 2015a).

4. Kitekintés. A *pitvar* később világi építmények (királyi palota, majd egyszerű lakóház) előcsarnoka lett a magyarban, míg végül a parasztház részeként rögzült a köznyelvben, ahonnan a 19. század első felében beemelték az anatómiai terminológiába a latin *atrium* magyarítására. Először Bugát Pálnál fordul elő: *szívpitvarok* (1828, l. VARGA 2015: 208). A népi építészeti terminusként lassan feledésbe merülő szó ennek köszönhetően marad fenn ma is, csak egészen más közegben. A *karácsony* a vallási ünnep szekularizálódása folytán világi ünnep is lett, így ma már nem csak keresztény terminus; a *hálát ad* azonban ma is őrzi biblikus hangulatát. Mint említettük, a magyar nyelv keresztény terminológiájának további elemeit is terjeszthették a bizánci térítők, de ez a három szó eredete, története és főleg a szláv nyelvekben nyomon követhető előtörténete miatt nagy biztonsággal köthető a Szent István előtti bizánci térítéshez.

A *fog* segédige szláv párhuzamai

A több mint ezer éve tartó szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás a magyarban elsősorban szláv jövevénytörzseinknek minden egyéb nyelvből átvett szavunk számát magasan meghaladó mennyiségében manifesztálódik (PAPP 1967: 521). A szláv mintára alkotott tükörszók száma is tetemes (KISS 1976), ámbar nem vetekekedhet a latin és német mintára alkotott kalkok tömegével. Van a magyarban még egy biztosan szláv eredetű képző (-*nok*, -*nök*, D. BARTHA 1958: 133), szláv grammatikai hatásról azonban csak a magyar igeekötőrendszerrel kapcsolatban hangzottak el jobbra kinyilatkoztatás jellegű megállapítások, amelyek nem igazolhatók, legfeljebb areális alapon valószínűsíthetők (PÁTRÓVICS 2002: 487–488). Lehet azonban, hogy egy ennél valamivel konkrétabb szláv nyelvtani hatást is ki lehet mutatni a magyarban.

A magyar összetett jövő idő (pl. *menni fog*) segédigéjéről, a *fog*-ról van szó. Ennek történetéről legutóbb HEGEDŰS ATTILA írt részletesen, a megelőző hazai szakirodalmat is bőségesen referálva. Ezért itt eredményei közül csak a szempontunkból leglényegesebbeket emeljük ki: a *fog -ni* szerkezetnek nincs uráli előzménye, a magyarban alakult ki, mégpedig a korai ómagyar korban (a 14. század előtt), következőképpen a későbbi nyelvelméletes adatokra támaszkodó magyarázatok ('hozzáfog, hozzákezd valamihez' > 'valamit csinálni fog', vö. pl. TESz. 1: 935) nem tekinthetők bizonyítottaknak (HEGEDŰS 2016), vagyis végeredményben nincs semmiféle tudományosan igazolható magyarázat arra, hogy az ómagyarban miért éppen az eredetileg '(meg)fog; ergreifen, nehmen' jelentésű ige vált a jövő idő segédigéjévé. Hegedűs nem tér ki arra, hogy a *fog -ni* jövő időt korábban a magyarban latin eredetűnek is tartották (pl. BALÁZS 1979: 26), bár HADROVICS (1992: 343) szerint indokolatlanul. Tudomásom szerint azonban a kérdés hazai kutatói sosem fordították figyelmüket kelet felé; így éppen HEGEDŰS fentebb idézett tanulmányának olvasása közben merült fel bennem, hogy a magyar nem is annyira egyedülálló abban a tekintetben, hogy egy eredetileg '(meg)fog; ergreifen, nehmen' jelentésű igt használ a jövő idő segédigéjeként.

A legszembeötlőbb párhuzamot mindjárt a szomszédos ukrán nyelv kínálja, s erre az areális tipológiával foglalkozó nemzetközi kutatás már felhívta a figyelmet (HEINE–KUTEVA 2002: 288; ANDERSEN 2006: 33–34).¹² Az ukránban a folyamatos szemléletű igéknek kétféle jövő idejű paradigmája lehet. Az egyik az oroszból (továbbá a csehből, szlovákból, lengyelből, fehéroroszból) is ismert analitikus *бóды + infinitívusz* szerkezet (*бóды ўмú* 'menni fogok', *бóдеу імú* 'menni fogsz', *бóде ўмú* 'menni fog', *бóдемо ўмú* 'menni fogunk', *бóдеме імú* 'menni fogtok', *бóдыть імú* 'menni fognak'), a másik pedig – a szláv irodalmi

¹² A felsorolt szerzőket megelőzően már HELENA KŘÍŽKOVÁ (1960: 126) „hírbe hozta” a magyar *fog -ni* szerkezetet a szláv összetett jövő idővel, ám ő a magyar *fog* igének 'kezd' jelentést tulajdonítva az ilyen jelentésű, a jövő idő segédigéjeként viselkedő szláv fázisigékkel hozta kapcsolatba, meg sem említve a *fog* ige elsődleges '(meg)fog; ergreifen, nehmen' jelentését. A magyar *fog* és a szláv *jeti* segédigével képzett jövő idő hasonlóságára tudomásom szerint először FRANZ MIKLOSICH (1871: 4) hívta fel a figyelmet.

nyelvek közül ma egyedül az ukránban normatív – szintetikus jövő idő, amelynek végződése az infinitívuszhoz járulnak: *imúmy* 'menni fogok', *imúmesh* 'menni fogsz', *imúme* 'menni fog', *imúmemo* 'menni fogunk', *imúmete* 'menni fogtok', *imúmyt* 'menni fognak' (vö. pl. UkrGr. 1986: 167–168). Ez a jövő idő azonban csak szinkrón szempontból nevezhető szintetikusnak, történetileg ez is analitikus, ugyanis a fenti paradigmában félkövérrel kiemelt végzések nem egyebek, mint a ma már önmagában (igekötő és/vagy a *-ся* visszaható partikula nélkül) nem használatos *яти* '(meg)fog; ergreifen, nehmen' jelen idejű alakjai. Ezek eredetileg így hangzottak: *ѣму, ѣмеш, ѣметъ, ѣмемо, ѣмете, ѣмутъ* (HRINČENKO 4: 545, vö. SUM. 11: 659, *ятуся* alatt). Az *imú ѣму* 'menni fogok' szó szerkezetben a posztpozitív helyzetű segédige, miután a „kényelmetlen” helyzetbe került szókezdő *ѣ*-t elvesztette (DANYLENKO 2011: 171), az ukrán nyelvjárások nagy részében idővel egybeolvadt az infinitívusszal, s így rögzült az ukrán irodalmi nyelvben is, ahol a mai állapotában már szintetikus *imúmy* párhuzamosan használatos az analitikus *бъды ѣму* típusú jövő idővel.

A *яти* segédigének az infinitívusszal immár egybeolvadt és ezt az írásban is tükröző alakjai először PAMVO BERYNDA egyházi szláv–ukrán szótárában (1627) tűnnek fel, ahol az egyházi szláv *сѣѣжеться* 'vitatkozni fog' (befejezett aspektus, egyszerű jövő idő) igét két ukrán szinonimával értelmezi a szerző, s mindkét (folyamatos szemléletű) ige ebben a már szintetikusnak tekinthető időben áll: *спирати метъся, диспѣтовати мет* (BERYNDA 1627: 124, vö. UkrMorf. 1978: 295). Ez azonban több száz éves fejlődés eredménye, amelynek során a *яти* jelen idejű alakjai már használatban voltak a jövő idő segédigéjeként, csak még nem állandósult helyük az infinitívusz után, állhatott előtte is, vö. pl. Szmotrics (Podólia), 1375: *коли вси землѣне имуть давати дань оу татары* 'amikor a földbirtokosok mind adót fognak fizetni a tatároknak' (ROZOV 1928: 20), mégpedig nemcsak közvetlenül előtte, hanem attól több szóval elválasztva is, vö. Kijev, 1398: *при моемъ животѣ и опослѣ моего животѣ [!] кто иметь тое имѣнїя [!] держати* 'életemben és életem múltával, aki azt a birtokot birtokolni fogja' (SSUM. 1: 447).

Az óukrán nyelvű moldvai oklevelekben a *яти* jelen idejű alakjai befejezett aspektusú igék infinitívuszával is szerepelhetnek, vö. pl. Suceava, 1434: *а коли имоуть коупити татарскы товаръ, оу иных наших тръгох, там имуть дами, гдѣ его коупат, от гривноу два гроши* 'ha tatár árut fognak vásárolni más vásárainkon, ott, ahol vásárolják, grivnánként két garast fognak adni' (SSUM., i. h., vö. UkrMorf. 1978: 295). Éppen a moldvai oklevelekben való előfordulások nyomán vetette fel IVAN ŠAROVOL'S'KYJ (1927) ukrán romanista, hogy ez a jövő idő az ukránban román eredetű lehet. A régebbi románban ugyanis a ma az infinitívusz előtt álló segédige (*voi merge* 'menni fogok', *vei merge* 'menni fogsz', *va merge* 'menni fog', *vom merge* 'menni fogunk', *veți merge* 'menni fogtok', *vor merge* 'menni fognak') állhatott az infinitívusz után is: *merge-voi, merge-vei, merge-va* stb. (vö. ZAFIU 2013: 40). Ez azonban egyrészt azért nem valószínű, mert a román segédige alakjai nem egy '(meg)fog' jelentésű igéből, hanem a *vrea* (< latin

velle) 'akar' igéből származnak,¹³ másrészt a *яти* (< *ати*, ősszláv **(j)eti*) ige jelen idejű alakjai jóval korábban kezdtek a jövő idő segédigéjeként funkcionálni a keleti szlávban, mint ahogy a moldvai oklevelek egyáltalán megjelentek (vö. DEM'JANČUK 1928), ráadásul nem is csak az ukrán nyelvterületen.

Nem egyszerű dolog szótörténeti adatokat gyűjteni *я-* betűvel kezdődő régi keleti szláv szavakra, mivel a modern orosz nyelvtörténeti szótárak kiadása nem fejeződött be, messze járnak még a cirill ábécé utolsó betűjétől. Szerencsére I. I. SREZNEVSKIJ több mint száz éve kiadott nyelvtörténeti szótárában a *ати*, *имѣ* szócikken belül külön csoportba gyűjtötte azokat az eseteket, amelyekben az ige jelen idejű alakjai infinitívusához kapcsolódva a jövő idő segédigéjeként szerepelnek (SREZNEVSKIJ 3: 1670–1671). Legkorábbi példája kijevi (11. sz.), de késői másolatokban (15–16. sz.) maradt fenn: Кто *иметь неперстоуна*мѣ правѣла си 'ha valaki *át fogja hágni* ezeket a szabályokat'. Szintén késői másolatban ismert egy korai szmolenszki adat (1150 ~ 16. sz.): не *правѣти имѣть* 'nem *fogja betartani*', majd egy volhíniai következő (1288 ~ 15. sz.): мнѣ не воставѣши смотрѣти что кто *иметь чинѣти* по моемѣ животѣ 'nem fogok feltámadni csak azért, hogy azt nézzem, ki mit *fog csinálni* életem után'. Ezután már eredetiben fennmaradt oklevelek következnek: Novgorod, 1294: что *имоути молвѣти* посѣлове 'amit a követek *fognak mondani*'; Moszkva, 1331: аже *иметь* сыну моему которому *служѣти*, село будетъ за нимѣ; не *иметь* ли *служѣти* дѣтемѣ моимѣ, село отоимутъ 'ha valamelyik fiamnak *fog szolgálni*, a birtok az övé lesz, ha nem *fog* gyermekeimnek *szolgálni*, a birtokot elveszik tőle'; Moszkva, 1353: А хто моихъ бояръ *иметь служѣти* оу моее княгини, а волости *имутъ вѣдати*, дають княгинѣ моеѣ прибытка половину 'ha valaki bojárjaim közül [halálom után] fejedelemasszonyomnak *fog szolgálni*, s ezek járásokat *fognak igazgatni*, jövedelmük felét adják fejedelemasszonyomnak'; Moszkva, 1392: *иметь отѣиматися* 'el *fogják venni*'; Vilna, 1396: кто *иметь* [...] ихъ *обидѣти* [...], того исказнимъ 'aki *bántani fogja* őket, azokat megbüntetjük'; Mozsajszk, 1443: *иметь жити* 'lakni fog'; Pszkov, 14–15. sz.: А коли *имѣтъ тѣгати*сѣ в земли или в водѣ 'ha föld vagy víz [birtoklása] miatt *fognak pereskedni*'. A SREZNEVSKIJ korában még feltáratlan novgorodi nyírfakéregre írt levelek egyikén (a 364. sor-számún, 14. század vége) is van egy példa: какъ *имеши продавати* и ты дай намѣ ржи на полтину 'amikor *árulni fogod*, adj nekünk is rozst egy poltina [= fél grivna/rubel] értékben' (ZALIZNJAK 2004: 606).¹⁴

Az egykorú anyag tanúsága szerint a *яти* ige jelen idejű alakjaiból és az infinitívusból álló jövő idő a 13–15. században az egész régi keleti szláv nyelvterületen el volt terjedve, sőt a korai adatok többsége nem is a későbbi ukrán (Kijev, Volhínia), hanem a nagyorosz (Novgorod, Pszkov, Moszkva, Mozsajszk) és a fehér-orosz (Szmolenszk, Vilna) nyelvterületről származik.

¹³ A latin *velle* igének ez a többi neolatin nyelvben ismeretlen funkciója a románban a balkáni szláv nyelvekkel egyezik, ahol a jövő időt alapvetően az ősszláv **chotěti* 'akar' folytatóinak a segítségével képezik, vö. bolgár *ще отивам*, macedón *ќе одам*, szerb *ућућу*, horvát *ići ću* 'menni fogok'.

¹⁴ A levél fényképét és átiratát l. <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/364/> (2024.10.09.).

A régi keleti szláv nyelvi viszonyok (egyházi szláv–keleti szláv diglosszia) tükrében nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy noha a fenti adatok némelyike egyházi személyek által kiadott vagy ilyeneknek tulajdonított dokumentumokban fordul elő, a szövegek mind világi jellegűek (oklevelek vagy jogi normákat rögzítő rendelkezések). Ha ehhez hozzátesszük, hogy a keleti szláv *яму* ige óegyházi szláv *ѡѣти* megfelelőjének jelen idejű alakjai sosem fordulnak elő a jövő idő segédigéjeként (SJS. 4: 1023–1025), akkor biztosra vehetjük, hogy a *яму* ilyen funkciója a keleti szlávban nem egyházi szláv eredetű.¹⁵ Megerősítik ezt a dialektológiai adatok is. Az ukrán nyelvjárásokon kívül az így képzett jövő idő megvan az ukránnal északról határos déli fehérorosz nyelvjárásokban (*рабу́цьму* 'csinálni/dolgozni fogok', *няси́муть* 'vinni fognak' stb., DURNOVO 1924: 344, vö. МАКЕВИЧ 1959: 201, UkrMorf. 1978: 296). Ennél is lényegesebb azonban, hogy ebben a funkcióban a *яму* jelen idejű alakjai egyes olyan északorosz nyelvjárásokban is megvannak (az egykori Vologdai, Kosztromai, Jaroszlavli kormányzóságok területén), amelyek nemcsak hogy nem érintkeznek ukrán vagy fehérorosz nyelvjárásokkal, hanem azoktól tekintélyes távolságra vannak (*иму дѣлать* 'tenni fogok', *имѣм косить* 'kaszálni fogunk', DURNOVO 1924: 336, a segédige állhat az infinitívusz után is: *nosit' imut'* 'vinni fognak', STIEBER 1973: 63). Mindezek alapján nagy biztonsággal feltehető, hogy a *яму* jelen idejű alakjaival képzett összetett jövő idő egykor az egész keleti szláv nyelvterületen elterjedt szerkezet volt, mégpedig elsősorban a beszélt nyelvben, s onnan került be az egyházi szláv hatásától kevésbé érintett adminisztratív és jogi nyelvbe, amelynek emlékeiből a korai adatok ránk maradtak (vö. BORKOVSKIJ–KUZNECOV 2006: 285–286, GORŠKOVA–CHABURGAEV 1981: 321–322).

Érdekes szempontból tekintette át ezt a kérdést legutóbb KIRILL KOŽANOV (2016), aki az észak-oroszországi cigány dialektusban (Russian Romani) figyelt fel arra, hogy abban az orosz *бѣды* + *infinitívusz* szerkezet hatására a jövő idő segédigéje lehet az *авѣла* 'jön; lesz', de emellett lehet a *лѣла* '(meg)fog' ige is. Mivel a cigányban eredetileg nem volt külön grammatikailag jelölt jövő idő, ez utóbbi is csak kontaktusjelenség lehet, de nem az ukrán nyelvjárások (mert e népesség vándorlási útvonala nem az ukrán nyelvterületen át vezetett), hanem a fehérorosz és a nagyorosz nyelvjárások szolgálhattak mintául. Mindebből az következik, hogy korábban a fehérorosz és a nagyorosz nyelvterületen is a *яму* jelen idejű alakjaival képzett összetett jövő idő volt a leggyakoribb, elterjedtsége a 16–17. században lényegesen nagyobb volt annál, mint amit a 19–20. századi nyelvjárási feljegyzések rögzítenek (KOŽANOV 2016: 253–257).

¹⁵ Szemben a jövő idő több más segédigéjével, amelyek a korai nyelvemlékekben túlnyomórészt vallásos, gyakran kanonikus, óegyházi szláv eredetiből másolt szövegekben fordulnak elő. Ilyenek az *имѣти* 'haben' (vö. SREZNEVSKIJ 1: 1096, SDR. 4: 151), *хотѣти* 'akar' (vö. SREZNEVSKIJ 3: 1392) és a *начѣти* 'kezd' (vö. SREZNEVSKIJ 2: 349–350, SDR. 5: 216). Ez utóbbi töve más igeekötőkkel adminisztratív és jogi szövegekben volt gyakori: *почѣти* (vö. SREZNEVSKIJ 2: 1323–1324), *сѣчѣти* (vö. SREZNEVSKIJ 3: 1334). Ezek a régi keleti szlávban megőriztek valamennyit eredeti modális jelentésükből is (KIPARSKY 2: 234). Az orosz összetett jövő időről részletesen I. KŘÍŽKOVÁ 1960.

A keleti szlávban tehát a '(meg)fog' jelentésű *ymu* a jövő idő segédigéjének a funkciójában a 13. századtól eredeti szövegekkel dokumentálható; a magyar *fog* hasonló funkcióban a Jókai-kódexben (1372 után ~ 1448 körül) fordul elő először (mindezzé világ *czudalný fogya*, JókK. 49; fok emberek *fognak meg halny*, uo., 63; *fognak yewný e3 gyewlekezeffbe*, uo., 82; halalatoft *fogz zolgalnod yftennek*, uo. 145. – TESz. 1: 934, KÁROLY 1956: 26, DÉKÁNY 2014: 182). HEGEDŰS ATTILA (i. h.) joggal feltételezi, hogy mivel a Jókai-kódexben a *fog* segédigével képzett összetett jövő idő már teljes mértékben grammatikalizálódva bukkan fel, a *fog* ige eredeti '(meg)fog; ergreifen, nehmen', illetve feltételezhető közbeeső fázisigei jelentése ('kezd') a *fog -ni* szerkezetben már teljesen elhalványult, a magyarban a *fog* segédigei funkciója már jóval annak első lejegyzése előtt kialakult. Hasonlóképpen valószínű az is, hogy a keleti szlávban a *ymu* használata hasonló szerepkörben az írásos dokumentációt messze megelőzve megszilárdult. Adatok híján azonban nem tudjuk, hogy mennyivel korábban alakult ki ez a típusú jövő idő a keleti szlávban (ahogy a magyarban sem). Egyébként bármilyen korán meglett volna is a keleti szlávban (és csak ott), önmagában a keleti szláv mai ismereteink szerint nem hathatott olyan mértékben a honfoglalás előtt a magyarra, hogy grammatikai szerkezet mintájául szolgálhatott volna, hiszen még a kevés „oroszgyanús” régi szláv jövevényszavunk között sincs olyan, amelyről teljes bizonyossággal állíthatnánk, hogy csakis keleti szláv lehet (vö. ZOLTÁN 2017b). Valódi esélye egy ilyen átvételnek akkor lenne, ha a szerkezet nemcsak a magyarsággal érintőlegesen kontaktáló keleti szlávok, hanem a hosszabban és intenzíven érintkező Kárpát-medencei szlávok nyelvében is kimutatható lenne. Ezt nyelvelmékek hiányában közvetlenül bizonyítani nem tudjuk, mivel ezeknek a szlávoknak a nyelvéről csupán annyi ismerettel rendelkezünk, amennyit a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai elárulnak róluk. A fentiekben elmondottak alapján csak annyit állíthatnánk, hogy ha a *menni fog* típusú jövő idő a magyarban szláv eredetű, akkor a keleti szlávban jól dokumentált hasonló szerkezetnek a Kárpát-medencei szlávok nyelvében is meg kellett lennie. Idáig jutott el ANDERSEN (i. h.) is, amit egyes szlavisták is kétkedve fogadnak (DANYLENKO 2011: 154; 2013: 152–153, vö. KOŽANOV 2016: 258). Lehet azonban, hogy ennél valamivel biztosabbat is mondhatunk, ha a valóban szembeszökő keleti szláv megfeleléseken kívül körülnézünk más szláv nyelvek régi, ma már elfeledett rétegeiben is.

A szláv összehasonlító nyelvtanok és szótárak szerint az összláv **(j)ęti* '(meg)fog, vesz' (< **em-ti*, vö. latin *emo* 'vesz, vásárol') folytatói minden szláv nyelvben megvannak ugyan, de a keleti szlávhoz hasonló segédigei funkciót más szláv nyelvekből nem idéznek (vö. pl. BERNEKER 1: 426–430, ÉSSJa. 6: 71, STIEBER 1973: 60–63). A nyugati szláv nyelvekből az igenek ilyen használata valóban nem mutatható ki, s mint láttuk, az óegyházi szláv (óbolgár) nyelvelmékekben sincs rá példa, viszont az egyes szláv nyelvi megfelelék jelentéseit igen alaposan szétszálazó krakkói összláv szótár rámutat arra, hogy az ószerbhórvátban már a 13. századból vannak adatok a *jeti* (< **jęti*) ige infinitívussal kapcsolódó használatára egyrészt 'kezd' jelentésben, másrészt a jövő idő segédigéjeként (ŚlPrasł.

6: 100). A példaanyag forrása a zágrábi akadémiai nagyszótár; ebben a jövő idő segédigéjeként értelmezhető adatok mind 13–14. századi ószerb oklevelekből származnak, ami azt jelenti, hogy ez a szerkezet itt is – akárcsak a keleti szlávoknál – a beszélt nyelvet jellemezte. Néhány példa: 1222–1228: *аще ли сего не иметь послушати* 'ha ezt nem fogja meghallgatni' (MonSerb. 14); 1273–1314: *ако име хтѣти* краљ послати войскѣ 'ha a király sereget akar majd küldeni' (MonSerb. 69; további példák: Rj. JAZU 4: 630). Előfordul ez a szerkezet egy 1382. évi bolgár cári oklevélben is: *кто ли са иметь покоусити их и забавити ... да е проклатъ* 'ha valaki meg fogja támadni vagy fel fogja tartóztatni őket ... az legyen átkozott' (IL'INSKIJ 1911: 29, vö. KŘÍŽKOVÁ 1960: 127)

A 14. század után már nincsenek adataink erre a jövő időre a szerbhorvát és bolgár nyelvterületen. Meglétük azonban a 13–14. századi ószerb és közép-bolgárban szempontunkból azt jelenti, hogy ha ez a szerkezet a szlávok két távoli területén (a Balkánon és a keleti szlávban) egymástól függetlenül megvolt, akkor a nyelvemlékes kor előtt e két terület között, vagyis a Kárpát-medencében is nagy valószínűséggel meg kellett lennie, azaz ha a magyar *fog -ni* jövő idő HEGEDŰS ATTILA megalapozott feltételezése szerint a korai ómagyar korban (10–13. század) – vagyis a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok legintenzívebb időszakában – alakult ki, akkor a segédigék azonos 'ergreifen, nehmen' eredeti jelentése aligha lehet véletlen. A *jeti* igének a szerbben már szintén a 13. századtól dokumentálható, de magában a szerbhorvátban tovább megőrzött és más szláv nyelvekben is előforduló 'kezd' jelentése – szlovén régi és nyelvjárási *jeti* (ÈSSJa., SlPrasl., i. h.), ukrán nyelvjárási *јму* (HRINČENKO, i. h.), lengyel *jęć* (1408-tól, SlStp. 3: 133, ma SlJP. 3: 357), ócseh *jieti* (14. századtól, GEBAUER 1: 647) – rámutat a szláv segédigének az eredeti szemantikájára is: '(meg)fog' > 'kezd'. Ha fentebb vázolt elképzelésünk helyes, akkor a szlávban már a jövő idő segédigéjeként funkcionáló **(j)eti* igét fordította le a magyar annak az eredeti konkrét 'ergreifen, nehmen' jelentésével egyező *fog* igével.

Széljegyzetek az *Etimológiai szótárhoz*

„Kétségtelen, hogy a művelt közönség a nyelvtudomány valamennyi ága közül a szófejtés, az etimológia iránt érdeklődik leginkább” – írta HORGER ANTAL 1924-ben megjelent *Magyar szavak története* című kötetének előszavában, s ez valószínűleg így van még ma is. A kétségkívül tapasztalható olvasói igény fényében a ZAICZ GÁBOR főszerkesztésében a Tinta Könyvkiadó gondozásában 2006 derekán megjelent új egykötetes *Etimológiai szótár* (ESz.) hézagpótló vállalkozás, hiszen BÁRCZI GÉZA 1941-ben megjelent kitűnő munkája, a *Magyar szófejtő szótár* (SzófSz.) óta nem készült olyan jól kezelhető, a nagyközönség számára is könnyen hozzáférhető magyar etimológiai szótár, amely a magyar szókincs eredete iránt érdeklődő olvasót a kor színvonalán tájékoztatta volna szavaink eredetéről és történetéről. A TESz. és az EWUng. vaskos kötetei elkészültük óta természetesen a kutatók és minden érdeklődő rendelkezésére állnak, azonban ezek az elsősorban a nyelvész szakember számára készült szótárak a céhen kívüli érdeklődők, a középiskolai oktatás és a tudományos ismeretterjesztés szempontjából kétségkívül nehézkesen kezelhetők, ráadásul már csak antikváriumai forgalomban és rendkívül borsos áron vásárolhatók meg. Ilyen körülmények között egy népszerű magyar etimológiai szótár sikerre van ítélve a könyvpiacon.

A ZAICZ GÁBOR által vezetett szerzői-szerkesztői gárda (DOLOVAI DOROTTYA, FALK NÓRA, JANKOVICSNÉ TÁLAS ANIKÓ, KISS GÁBOR, SIPŐCZ KATALIN, T. SOMOGYI MAGDA, TAMÁS ILDIKÓ, TEMESI VIOLA) – a főszerkesztői előszó szerint – a három modern és teljes 20. századi magyar etimológiai szótár (SzófSz., TESz., EWUng.) eredményeit összegezi „a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően”, forrásai elsősorban a TESz. és az EWUng., de az újabb szakirodalom eredményeit is beépíti a szócikkekbe. Az előzményekhez képest sok új címszó kapott helyet az ESz.-ben az utóbbi egy-két évtized neologizmusai közül; az összes korábbi magyar etimológiai szótárhoz képest újdonság az, hogy a toldalékok külön szócikkekben helyet kapva betagozódnak a szavakkal közös egységes ábécérendbe (vö. XI–XII).

A KISS LAJOS emlékének szentelt impozáns, több mint ezer oldalas (XXI + 998 l.) kötet valóban érdekfeszítő olvasmány. Az ismeretterjesztő szándék értelmében a szócikkek nem tartalmazznak szakirodalmi hivatkozásokat, a szavak és a toldalékok írásbeli felbukkanásának csak a dátumára utalnak, magukat a „belégeket” nem idézik. Az így megspórolt helyen a szerzők az egyes szavak és toldalékok eredetére vonatkozó ismeretek lényegét maximális szakszerűséggel, de a befogadást nehezítő túlzott tömörítés nélkül és minimális rövidítéshasználattal fejthetik ki. Mindezen olvasóbarát megoldások lehetővé teszik, hogy ezt a szótárt ne csak használja – vagyis szükség esetén egy kérdéses szónál fellapozza – az ember, hanem olvassa is. Jómagam kezdetben szűrőpróbaszerűen néztem meg benne néhány számomra valamilyen szempontból érdekes szót, majd engedve a csábításnak elolvastam egyhuzamban az egész kötetet ától cettig.

Biztosra veszem, hogy etimológiai kérdésekben a „művelt nagyközönség” soraiban hosszú időre az ESz. lesz a leggyakrabban idézett hivatkozási alap. A maguk elé tűzött célt a szótár alkotói magas színvonalon teljesítették, ezért remélem, hogy a könyv több kiadást is meg fog érni. Egy ilyen hatalmas terjedelmű, változatos nyelvi anyagot bemutató kézikönyv azonban aligha lehet valaha is teljesen hibátlan. Az olvasás közben készített széljegyzeteimet az alábbiakban teszem közzé egyrészt az olvasók tájékoztatására, másrészt abban a nem titkolt reményben, hogy azokat egy következő kiadásban az ESz. alkotói is hasznosítani tudják. Észrevételeim elsősorban a szótár szlavisztikai anyagát érintik, csak esetenként teszek szóvá más vonatkozású hibákat, következetlenségeket vagy elvarratlan szálakat.

Széljegyzeteim nem állnak össze hagyományos bírálattá, mert legtöbbször nem etimológiákat vitatok, hanem adatokat helyesbíték, vagy például az egyébként nem vitatott szláv etimon szóképzési interpretálásának visszásságait teszem szóvá. Mivel alapjában véve tudománynépszerűsítő munkáról van szó, nem kérem számon az EWUng. óta megjelent szakirodalom beépítését annak ellenére sem, hogy – mint láttuk – erre az idézett főszerkesztői előszóban ígéret hangzik el. Nem bocsátkozom vitába az általam korábban javasolt szláv etimológiák védelmében sem. Etimológiai verziókról általában csak akkor polemizálok a szerzőkkel, ha az EWUng.-ot követik olyankor, amikor az ott közölt megoldás véleményem szerint a TESz.-hez képest is visszalépést jelent.

Az alább következő széljegyzetekben az ESz. szócikkeihez hasonló tipográfiával, azok sorrendjében közlöm az adott szócikk valamely adatára vagy annak interpretálására vonatkozó észrevételeimet. Az ESz.-hez hasonlóan igyekszem lehetőleg minél kevesebb rövidítést használni, a szakirodalmi hivatkozásokról azonban a dolog természeténél fogva nem mondhattam le teljesen; ezek rövidítéseit a közlemény végén oldom fel.

* * *

ablak (2): Szláv előzménye „feltehetően az összláv **ob* előljáró és a **lokb* ’ív’ főnév összetétele”. Az utóbbi az EWUng.-ban még helyesen **lokb*, nazális *o*-val. Ez a KISS LAJOSTól származó és az EWUng. által a TESz. és a korábbi irodalom ellenében kritikátlanul átvett etimológia – bár szerzője szerint „minden továbbit kiküszöböl vagy magában foglal” (KISS 1992: 93) – nem problémamentes, mert az átdadó szláv nyelvi alakot leszűkíti a szlovén *oblok* ’ív’ szóra. A 14. század óta dokumentált magyar szó kétségtelenül szláv jövevényszavaink legrégibb rétegébe tartozik, márpedig ezek között nem találunk olyant, amelyben szlovén típusú denazalizáció (*q* > *o*) ment volna végbe: vagy nyoma maradt volna a szláv nazálisnak (**ablonk*), vagy *u* lett volna belőle (**abluk*, vö. *donga* ~ *duga*). Az egész magyar nyelvterületen elterjedt *ablak* esetében semmiféle nyelvföldrajzi körülmény nem mutat éppen a szlovén irányába, tehát valószínűbb, hogy nem valamely periférián került a magyarba, hanem az ország belsejében élt és később

a magyarság által teljesen asszimilált ún. pannóniai szlávok nyelvéből. Tárgytörténeti adataink sincsenek arra nézve, hogy az *ablak* eredetileg éppen ’boltíves ablak’-ot jelentett volna. Kétségtelen, hogy ’ablak’ jelentésű *oblok* típusú szláv alakok manapság csak a magyarral szomszédos szláv nyelvjárásokban vannak, s ezekben az *oblok* nyilván magyar jövevényszó, mindez azonban nem zárja ki azt, hogy a TESz.-ben is képviselt és KNIEZSA, valamint a még korábbi kutatás által vallott nézet szerint ne jöhetett volna létre a pannóniai szlávban az összláv **obьlь* ’kerek’ melléknévből a szintén összláv **-okъ* főnévképzővel egy **obьlokъ* ’kerek nyílás’ jelentésű főnév, amely a magyarban később mindenféle formájú ablaknyílást kezdett jelölni. Ne feledjük, hogy a magyarban vannak olyan kétségtelenül szláv szavak és szójelentések, amelyek a szláváságból magából sehol sem mutathatók ki (mint például az *anyaméh*, 526). – A kérdés újabb irodalmából megemlítjük, hogy mivel az ukrán nyelvjárásokban (a kárpátaljaiakban is, vö. CSOPEI 1883: 223) *облок* mellett *оболók* ’ablak’ is van, ennek alapján DZENDZELIVS’KYJ (2003: 41) felvetette, hogy a szláv szó az **ob-velkti* ’bevon, behúz vmivel’ igéből képzett *ob-volkъ* ’bevonat’ főnév lenne, amiből szabályosan lett volna *obolok* az ukránban. A tárgytörténeti magyarázat ehhez az lenne, hogy az ablaküveg használata előtt az ablakrésekre állati hólyagot húztak volna. Ez az etimológia azonban magyar szempontból elfogadhatatlan, mert akkor vagy a magyar *ablak*-nak kellett volna egy **oblak*-féle pannóniai szláv alakból származnia (ekkor azonban a magyarban **ablák* lenne várható), vagy a keleti szlávban kellene az *obolok* típusú és ’ablak’ jelentésű alakoknak olyan régieknek lenniük, hogy a szó honfoglalás előtti jövevényszó lehessen a magyarban. A keleti szláv régiségben azonban az *оболокъ* ~ *оболоко* szó csak ’felhő’ (tehát mintegy ’az égbolt bevonata’) jelentésben ismeretes (DRS. 12: 121). Ukrán szempontból is valószínűbb az, hogy a szlovákból, magyarból átvett *облок* ’ablak’ mellett az *оболók* ’felhő’ analógiájára másodlagosan alakult ki az *оболók* ’ablak’, amint azt az új ukrán etimológiai szótár szerzői is vélik (ESUM. 4: 140).

abroncs (3): szláv eredetije „szóösszetétel, az összláv **rьčь* ’karkötő’ főnévnek az **ob* igekötővel ellátott alakja”: a szlávban (sem) szokott igekötő főnévhez járulni, hanem a **rьka* ’kéz’ főnévből képeztek egy **obrьčiti* ’(kézzel) átfog, körbefog, átölel, átkarol’ igekötős igét, majd abból az **obrьčь* főnevet (így KNIEZSA 1955: 58, sajnos sajtóhibával). A szláv szó már az átadó nyelvben jelenthetett ’kerék- vagy hordóabroncs’-ot, elvileg minden olyasmit, ami valamit körbefog, így egyes helyeken ’karkötő’-t is (ÈSSJa. 29: 111–114), de az nem igazolható (az idézett szótár ilyen következtetése ellenére sem), hogy éppen a ’karkötő’ lett volna az elsődleges jelentése a szláv szónak.

abrosz (3): szláv eredetije „az összláv **o* igekötő és a **brusъ* ’fenőkö’ összetétele”, tehát a szerzők mintha súlykolni akarnák, hogy a szlávban az igekötők főnevekhez járulnának. A mintául szolgáló EWUng. itt részben modernizálja KNIEZSÁT (1955: 59; a sajtóhibákat az idézetben javítom), aki azt mondja, hogy ez „praepositíós összetétel: *o* vagy *u* + *brusъ* ’Wetzstein’, *brъsnoti* ’schaben, rasieren’ tövével tartozik össze”, vagyis nála még előljárószó szerepel ott, ahol az EWUng.-

ban jogosan VPräf (= Verbalpräfix, igekötő) áll, de az EWUng. az igekötőhöz nem ígét, hanem valamilyen érthetetlen okból főnevet kapcsol, noha KНИЕЗSA rámutat a *brъsnqti* igére, amely mind a **brusъ* 'fenőkő', mind pedig – **o-* vagy **u-* igekötővel kiegészítve: *obrъsnqti* ~ *ubrъsnqti* – az **obrusъ* ~ *ubrusъ* 'kendő' szóképzési bázisa. Nem siet az olvasó segítségére az ESz. a jelentésfejlődés magyarázatával sem. Az EWUng.-ot követve a **brusъ* 'fenőkő' származékának állítja be a szláv **obrusъ* szót, amit első olvasatra, bevallom, nekem sem volt könnyű belátnom. KНИЕЗSA erről meglehetősen lapidárisan csak annyit mond, hogy az **obrusъ*-ban lévő **brusъ* összetartozik a **brusъ* 'fenőkő' és a *brъsnqti* 'vakar, dörzsöl, borotvál' ige tövével, tehát egyáltalán nem állítja, hogy a szláv 'fenőkő' jelentésű szóból lett az 'asztalterítő' jelentésű *abrosz*. Nem részletezi ugyan, hogy jelentés-tanilag mi az összefüggés, de mivel kitér arra, hogy az **obrusъ* a szlávban eredetileg 'törlőkendő' volt, s csak később került az asztalra, rájöhettünk, hogy a közös jelentéstani momentum ezek között a 'dörzsölés' volt: a *brъsnqti* 'vakar, dörzsöl, borotvál' ige gyakorító alakja a **brusiti* 'dörzsöl, fen, köszörül', ennek főneve a **brusъ* 'fenőkő', amelyhez az élesítendő szerszámot, míg az igekötős **obrusiti* igéé az **obrusъ*, amelybe a kezünket dörzsöljük (vö. SłPrasł. 1: 393–394, 399).

akó (14): az orosz régi *оковъ* 'vaspántokkal megerősített fakád mint gabonamértékegység' csak a 15–17. századból dokumentálható (DRS. 12: 330), ezért a 13. század óta adathozható magyar szó forrásaként komolyan nem jöhet számításba. Furcsa az *оковъ* [akov] átírás, mert más helyütt az orosz hangsúlytalan *o* is *o*-val van átírva, vö. *постоянный* [posztojannij] **állandó** alatt (20). A szláv etimológia megadásánál immár rutinszerűen igekötő és főnév összetételét feltételezi az ESz. (az EWUng. nyomán): „**o* igekötő + **ковъ* 'vasalás'” (valamilyen megfejtethetetlen okból itt még a kikövetkeztetett összláv alak is cirill betűs), helyesen: **o(b)* 'körül' igekötő + **kovati* 'kovácsol' ige, majd ebből **o(b)kovъ* '(körül)vasalt (fa)edény' (vö. KНИЕЗSA 1955: 61, ЭССJa. 27: 156–158).

általvető (23): a jelentéstani párhuzamként felhozott orosz *перемётные сумы* [peremjotnie szumi] átírásában [peremjotnije ...] lenne várható, hiszen az alkalmazott átírás ZAICZ GÁBOR szerint is a kiejtés érzékeltetésére szolgál (vö. Bevezető, XII).

asztal (41): „óegyházi szláv *stolъ* ...” – helyesen *stolъ*.

asztalnok (41): „bolgár *столник* [sztolnyik]” – helyesen [sztolnik], „régii nyelvi szerb egyházi szláv *стольникъ* [sztoljnyik]” – helyesen [sztoljnik]; a szavak alapja „a szláv *stolъ* ...” – helyesen itt is *stolъ*.

balek (52): „bolgár régi nyelvi, nyelvjárási *балѣк* [baluk]...” A bolgár *ѣ* [ɛ] *u*-val való átírása problematikus, mindenesetre a magyarban nincs előzménye. Kár, hogy a szerzők nem indokolják, ha eltérnek az akadémiai átírási szabályoktól, ahol a bolgár *ѣ* átírása *a* (vö. HADROVICS–ZOLTÁN szerk. 1985: 101–103).

bálvány (53): a régi bolgár *балвань* a TESz. óta ismétlődő elírás *балвань* ~ *балъвань* helyett (vö. KНИЕЗSA 1955: 591, BER. 1: 29). A [balvany] átírás tehát semmiképpen nem lehet helyes, [balvan]-ra javítandó. A [balvany] transzkriptum ráadásul félrevezető is, mert azt sugallja, mintha az átadó nyelvből már eleve egy

palatális *ny*-re végződő alak került volna a magyarba, holott a *n > ny* palatalizáció ebben a szóban magyar fejlemény.

barát (56): „óegyházi szláv *bratъ, bratrъ...*” – helyesen: *bratъ, bratrъ* (az EWUng.-ban még helyesen).

bátya (60): 2. megoldásként lehetségesnek tartja, hogy a magyar szó „szláv, talán bolgár jövevényszó, vö. bolgár *баща* [bása], *бате* [bátye], *бачо* [bátjo], *бачо* [bácsó] ’báty, bácsi’ ...” A bolgár alakok, úgy tűnik, az EWUng.-ból vannak átvéve, mivel a TESz. jelzi a hangsúlyukat is, az EWUng. pedig nem. A *баща* alak tévesen áll itt *бача* helyett, de hogy nem egyszerű sajtóhibáról, hanem „tudatos” félreolvasásról van szó, azt a [bása] átírás bizonyítja. Ha a magyar átírásban az *á* nem egyszerűen az illabiális, hanem a hangsúlyos illabiális *á*-t akarja jelölni (mert különben mindkét bolgár *a* helyén *á* lenne a transzkriptumban), akkor az átírás még a hibásan felvett bolgár kiinduló alakhoz képest is hibás, mivel a bolgár *бача* véghangsúlyos (vö. *бача́* TESz.), tehát [bastá] lenne helyesen az átírat. A *бате* [bátje] alak átírása helytelen, helyesen (az adott átírásai kulcsban): [báte]. Nem értem, mi tenné valószínűbbé a bolgár eredetet a többi szomszédos szláv nyelvhez képest (így az EWUng. is; a TESz. – helyesen – nem emel ki egy konkrét szláv nyelvet a szóba jöhetők közül); ha helyesen szerepelt volna *баста́* [bastá] az első helyen, akkor annyi magyarázatot megérdemelt volna, hogy a bolgár *у* (*št*) hangkapcsolat korábbi (összláv) **tj*-ből származik. Vagyis lehetne a magyar *bátya* éppen a bolgár *бача́* összláv **batja* előzményéből is, de ebből az következőnek, hogy már a 9. század előtt került volna a magyarba ez a szó, vagyis a szerzők a kettős honfoglalás felfogását vallják. Ezt én személy szerint nem ellenzem, ám nem értem, hogy a szerzők miért ilyen burkoltan hozzák e kardinális kérdésben vallott nem szokványos álláspontjukat az olvasó tudomására. Ha mégsem ez lenne a szerzők felfogása, akkor végképp nem értem, hogy miért lenne jobb kiinduló alak a magyar *bátya* számára a bolgár *баста́* [bastá], mint a horvát és szerb *ба́ча* (~ *báča*) vagy a szlovák *ба́тя* (mindkettő kiejtve kb. [bátja]). – Nem tartom indokoltnak ma már az összláv **batja* mai folytatóinak bizonytalan eredetére utaló „talán”-t sem, vö. SłPrasł. 1: 196. – Ami a két bemutatott etimológiai verzió (1. belső fejlemény, 2. szláv jövevényszó) valószínűségi fokát illeti, semmi okát nem látom annak, miért kell a *bátya* belső keletkezésű szóként való kimódolt magyarázatát előnyben részesíteni, hiszen rokonságneveink között nem ritka a szláv eredetű (*déd, unoka*), egyébként is minek kitalálni olyasmit, amit készen át lehet venni a szomszédtól.

batyu (60): szintén 2. lehetőségként (és szintén egy valószínűtlenül körmönfont „belső keletkezésű” 1. változat után) az ESz. megengedi a szláv eredetet is; az idézett szláv *batъ* ’bot’ azonban helyesen *batъ*, az óegyházi szláv *batogъ* pedig helyesen *batogъ*. A szláv párhuzamok közül méltánytalanul mellőztetik az ukrán *бати́* (az ESz. átírási kulcsában: [batyih]) ’bot, ostor, korbács; tökféle növények szára, hajtása, indája’, ennek szabályos megfelelője a kárpátaljai (máramarosi) *u*-zó nyelvjárásokban (vagyis ahol az összláv **konъ* ’ló’ szóból nem *кинъ* [kiny], hanem *кунъ* [kuny] lett) *батыгъ* [batuh] (vö. ESUM. 1: 150; CSOPEI 1883: 8). Egy

ilyen hazai ukrán (ruszin) *бамыз* [batuh] alakból a magyarban a szóvégi *h* elhagyásával törvénytörően lett *batu* (a szó korai előfordulásainál – 1792., 1800. – a *batyu* mellett mindig ott van a *batu* is, TESz., EWUng., de még a 19. század első felében is előfordul *batu* alak Fáy András, Vajda Péter, Vörösmarty Mihály munkáiban, HHC). A *batu*-val kezdetben konkuráló, majd azt kiszorító *batyu* *ty*-je lehet tisztán magyar palatalizáció eredménye, de belejátszhatott az *i*-ző kárpátaljai nyelvjárássok *баміз* [batyih] alakjának *t*'-je is.

bazsarózsa (61): „egyházi szláv *божуръ* ...” (így már az EWUng.-ban is) – helyesen *божуръ* (vö. Kniezsa 1955: 85; TESz.).

bérc (65) : bolgár *бръдце* [brɔdce] eleve csak téves lehet, mivel a standard bolgárban az *ь* csak *о* előtt fordul elő a lágyítás jelzésére (vö. *бамбо* [bátjo] fentebb, **bátya** alatt), az EWUng.-ban is helyesen: *бръдце* (vö. Kniezsa 1955: 596–597). Átírása a szerzők által választott kulcsban [brudce], az akadémiai átírás szerint [bradce] lenne. Ez is egy olyan eset, amikor a szerzők az EWUng.-ból (vagy más előzményekből) tévesen kimásolt alakból kiindulva koholt magyar olvasatot produkálnak (vö. fentebb, **bátya** alatt a légből kapott bolgár *бауа* [bása] alakot).

berek (65): „A szláv szavak eredete tisztázatlan” – ezt a mondatot el lehetne hagyni vagy módosítani így: „A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. német *Berg* 'hegy'”, hiszen az összláv **bergъ* 'part' pontosan megfelel a mai német *Berg* 'hegy' ófelnémet előzményének, további párhuzamai vannak az irániban és az örményben (vö. SlPrasl. 1: 203–204).

bodnár (73): „A szláv szavak alapja a szláv **бѣдѣнь* 'hordó, kád' ...” – az EWUng.-ban is még helyesen: **бѣдѣнь*.

bodza (74): „bolgár *бѣзе* [bze], nyelvjárási *бѣзѣ* [bzse], *бѣзѣ* [bzsie]” – az átírt formák a szerzők által választott kulcsban [buze], [buzje], [buzie], az akadémiai átírási szabályok szerint [baze], [bazje], [bazie] lennének; a *zs*-t a magyar átíratban semmi sem indokolja.

bolond (77): az idézett óegyházi szláv *blѣdb* helyesen: *blѣdb* (az EWUng.-ban még helyesen szerepel).

cár (97): „A szláv nyelvekben a gót *kaisar* 'császár' szóra vezethető vissza, végső forrása pedig a görög; vö. még *cézár*”, ahol (100) viszont már nem esik szó többé a görögről, hanem arról, hogy „a *Caesar* tulajdonnév talán etruszk eredetű”. A szláv *carъ* < *cēsarъ* szónak is – a germán *kaisar* közvetítésével – ez a *Caesar* tulajdonnév a végső forrása, a görög csak egy mellékvágány, amennyiben a szláv régiségben a germán közvetítette *cēsarъ* mellett *kesarъ* típusú, görög közvetítésű alakok is vannak.

cirill (105): *zyrillisches Buchstabe* helyesen: *zyrillischer Buchstabe*; *zyrillisches Schrift* helyesen: *zyrillische Schrift*. A mai német standard és az újabb német nyelvű szlavisztikai szakirodalom egyébként a *kyrillisch* alakváltozatot részesíti előnyben.

cölöp (107): az idézett óegyházi szláv *stѣpъ* helyesen *stѣpъ*, vö. EWUng. **oszlop** alatt; az **oszlop** címszó alatt az ESz. is helyesen hozza az óegyházi szláv alakot, csak valamilyen okból cirill betűkkel: *стѣпъ* (594), ami önmagában véve

nem lenne baj, csak egységesíteni kellett volna az ógyházi szláv példák írásmódját az egész szótárban.

csarnok (112–113): az idézett német *Halla* 'tágas helyiség, terem' (az EWUng.-ban is még) helyesen: *Halle*.

csere (117): a feltételezett régi keleti szláv alak nem *čeredb, hanem *čeredb, vö. helyesen EWUng.

csoda (124): a megfelelő „szláv szavak alapja az ószláv *cu- 'észlel, érzékel' – helyesen: „összláv *ču-...”, hiszen az ószláv az ógyházi szláv szinonimája, a szláv nyelvek közös őse pedig az összláv. Más kérdés, hogy – sok más szláv nyelvhez hasonlóan – az ó(egyházi)szlávban is megvan a čuti 'érez, észlel' ige. A cu- már az EWUng.-ban is hibás. A szócsaládról részletesebben vö. SłPrasł. 1: 295–297.

debella (136) : „Nyelvünkbe a horvát-szerb nőnemű (esetleg a semleges-nemű) alak került át”. – Általában igaz, hogy a magyarban -a-ra végződő szláv eredetű melléknevek (*drága, puszta, tiszta, tompa* stb.) egyaránt származhatnak a szláv melléknév akár nőnemű, akár semlegesnemű alakjából, de éppen egy 'nagy testű nő' jelentésű szó esetében a semlegesnemű alakra való utalás merő pedantériának tűnik, nyugodtan elmaradhatott volna.

deszka (142): az idézett ógyházi szláv dьska helyesen (az EWUng.-ban is): dьska.

dolog (152): az idézett ógyházi szláv dlьgь helyesen (az EWUng.-ban is): dlьgь.

donga (153): „A szó belseji n arra utal, hogy az átvétel még a 10. század előtt bekövetkezett...” – helyesen (az EWUng.-ban is): a 10. század vége előtt.

dorong (154): az idézett ógyházi szláv drьgь helyesen (az EWUng.-ban is): drьgь.

drága (156): az idézett ógyházi szláv dragь helyesen (az EWUng.-ban is): dragь.

éjfél (171): a strukturális párhuzamként idézett lengyel *pólnoc* helyesen: *pólnoc* (az EWUng.-ban is hibásan).

ellenőr: ez a szó nem szerepel sem önálló címszóként, sem eldugva az *ellen-* előtagú nyelvújításkori tükörszavak között (176), noha amellet, hogy gyakori szó, egyúttal rendkívül eredeti képződmény is. Éppen ezért magyarázatra is szorul annyiban, hogy nem *ellen* + *őr* összetétellel, hanem a francia *controleur* részfordításával keletkezett (vö. NyÚSz. 62, 441), vagyis az *ellenőr* tulajdonképpen egy magyar–francia hibrid, mivel *-őr* eleme nem a magyar *őr* főnév (mint a *rendőr*-ben vagy a *vadőr*-ben), hanem a francia *-eur* képző átvétele (mint a *klakőr*-ben vagy a *montőr*-ben). Az EWUng.-ban *ellen-*² alatt fel van ugyan sorolva, de említett specifikuma sem ott, sem a TESz.-ben (*ellen-* 2. alatt) nincs kidomborítva. – Hasonló képződmény a horvát *redar* 'rendőr', amelynek ihletője a magyar *rendőr* volt: a szláv eredetű magyar *rend*-ből „visszaszámolt” horvát *red*-hez az immár elavult szláv *-ar* (a produktív *-nik* helyett) a magyat *-őr* hatására járult (vö. NYOMÁRKAY 1989: 344).

fasizmus (200): „A *nácizmus* ... elnevezéssel szemben szovjet mintára a *fasizmus* és *fasiszta* szavakat a németekre is kiterjesztették.” – Talán inkább orosz mintára, hiszen nyelvi hatásról van szó (amely mögött természetesen ott volt egykor a szovjet ideológia is), valamint a kiterjesztés nemcsak a németekre, hanem a spanyolokra, szlovákokra, magyarokra (vö. *Horthy-fasizmus*) és másokra is vonatkozott.

fehérnép (203): az idézett szlovák *biele pohlavie* ’fehérnép’, tulajdonképpen ’fehér nem’ mellett figyelemre méltó párhuzam még a lengyel (16. századtól) *biala głowa*, később *białogłowa* ’fehérszemély’, tulajdonképpen ’fehér fej’ (TESz.; SłP XVIw. 2: 92–95) és a szlovákkal egyező szerkezetű, szintén a 16. századtól *biala pleć* ’fehérnép’, tulajdonképpen ’fehér nem’ (SłP XVIw. 2: 105); a lengyel kifejezések már a 16. század közepén széles körben el voltak terjedve, míg a magyarban a hasonlók közül csak a *fehércseléd* dokumentálható a 16. század végétől (1589), a többi csak a 17. század legvégétől (*fehérnép*, 1700), illetve a 18. század derekától (*fehérszemély*, 1760). A *fehércseléd* pontos ukrán megfelelőjét (*біла челядь*) az EWUng. és a TESz. is közli, talán itt sem ártott volna megismételni. A ma már elavult ukrán kifejezés koráról egyelőre annyit lehet mondani, hogy 1650 előtt már biztosan megvolt, mivel a 16. század egészének és a 17. század első felének nyelvemlékeit feldolgozó, még befejezetlen ukrán nyelvtörténeti szótár a *бѣлый* ’fehér’ címszó alatt előreutal a valamely később megjelenő kötetben a *челядь* ’cseléd’ címszó alatt keresendő *бѣлая челядь* kifejezésre (SUM16st. 3: 150). Képzéséhez az ötletet a lengyel szolgáltathatta, mivel a ’fehérszemély’ lengyel *biala głowa* ~ *białogłowa* (tulajdonképpen ’fehér fej’ – a férjes asszonyok fehér főkötő viseletéről) elnevezése tükörszóként (*бѣлая голова* 1567 – SUM16st. 6: 253), illetve jövevényszóként (*бѣлоглова* 1575 – SUM16st. 3: 147–148) már a 16. század második felében meghonosodott az ukránban. A *fehér-* előtagú, nőket jelölő többi magyar összetétel előfordulását bő évszázaddal megelőző 1589. évi *feier cheled* adat – a lengyel fehérnépek társaságát nem kimondottan kerülő – Balassitól való. Időrendi és szóföldrajzi, valamint művelődéstörténeti okokból ezért nem kizárt tehát, hogy ebben a speciális „női” jelentésben a *fehér-* szláv mintát tükrözi.

fehérorosz (203–204): lehetséges, hogy ez a népnév középkori magyar találmány. A kutatás jelenlegi állása szerint ugyanis elsőként a *Szent Kinga élete* (*Vita Sanctae Kyngae*) című 1317 és 1329 között keletkezett, magyar forrásokra is hivatkozó latin nyelvű műben fordul elő ez az etnonima, mégpedig II. András király Kálmán fiának a titulájában (*Rex autem Colomanus regis Bele germanus fuit rex Ruthenorum Alborum*) azzal kapcsolatban, hogy a gyermek Kálmán az 1210-es években néhány évig halicsi uralkodó volt, 1217-ben ottani királlyá is koronázták (vö. ŁATYSZONEK–BELI 2006: 82–85; ŁATYSZONEK–BELY 2006: 21–22).

fertály (211): „A német szó magyar közvetítéssel a szláv nyelvekbe is átkerült.” – Helyesen: egyes szláv nyelvekbe is átkerült, mégpedig a közvetlenül szomszédosakba, például a szlovákba: *fertál* ’hossz- és területmérték’ (NEWERKLA 2004: 242), a ruszinba: *фѣрталь* ’(óra)negyed’ (CSOPEI 1883: 416) vagy a horvát-

szerbbe: *fertalj* ~ *frtalj* ~ *vrtal(j)* 'többféle mértékegység negyede' (HADROVICS 1985: 229–230). A kicsit is távolabbiakban a szó vagy nincs meg egyáltalán, vagy közvetlenül a németből került, mint a lengyel *wiertel* ~ *wirtel* 'negyed' (BRÜCKNER 1927: 617).

Fiastyúk (213): a szláv párhuzamok jelentése – a TESz.-szel és az EWUng.-gal szemben – itt hiányzik (orosz *утиное гнездо* 'kacsafészek', lengyel nyelvjárási *Kwoczka z kurczętami* 'kotlós kiscsibékkel'), így az ezeket a nyelveket nem ismerő olvasó számára nincs értékük, noha különösen a lengyel népnyelvi alak képileg teljesen pontos mása a magyarnak.

galamb (242): az idézett óegyházi szláv *golqbb* helyesen (az EWUng.-ban is): *golqbb*. Az orosz *голубь* [golub] átírás az akadémiai szabályoknak megfelel, de a szótáron belül nem következetes, vö. pl. *царь* [carj] (97).

gally (243): „Szláv, valószínűleg szlovén jövevényszó...” – A szlovén eredet csak akkor lenne valószínű, ha bizonyítható lenne, hogy a *gally* a Dunántúlról terjedt el (vö. KNEZSA 1955: 178). Mivel erre utaló nyom nincs, nyilván a nyelvetterület belsejében asszimilált hazai („pannóniai”) szlávok nyelvéből származik. „A szó valószínűleg az összsláv alapnyelvben jött létre” – ez helyes, de informatívabb lenne, ha hozzáfűznék a szerzők, hogy az összsláv **golb*, amely eredetileg csupasz, lombjától megfosztott faágat jelentett, a **golb* 'csupasz' melléknév főnévi származéka (SlPrasl. 8: 75–76).

gerenda (251): az idézett horvát-szerb *grenda* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *greda*.

gerlice (251): az idézett bolgár *гърлица* (így az EWUng.-ban is) eleve képzelenség (vö. fentebb **bérc** alatt), helyesen: *гърлица*; így természetesen a [gerlica] transzkriptum is légből kapott, helyesen (a szótár szokásos átírásában): [gurlica], az akadémiai szabályok szerint: [garlica].

glasznoszty (253): az orosz *гласность* 'nyilvánosság', *гласный* 'nyilvános' „végső soron” természetesen nem az orosz *голос* 'hang' szóra vezethető vissza, hanem annak hasonló jelentésű, de az orosz irodalmi nyelvbe az egyházi szlávból átvett délszláv eredetű *глас* változatára. Paradox módon ez a szovjetizmus tehát egyházi szláv eredetű (ilyen egyébként maga a *szovjet* is, vö. 806).

gomba (255): „A szó belseji *m* arra utal, hogy az átvétel a 10. század előtt már megtörtént ...” – helyesen (az EWUng.-ban is): a 10. század vége előtt (vö. fentebb **donga** alatt is). A párhuzamok közül az EWUng.-ból átvett *csombor*-t valószínűleg mással (pl. *abroncs*, *donga*) kellett volna helyettesíteni, vagy fel kellett volna venni címszóként a *csombor*-t, mert jelenleg ez az utalás nincs elvarrva.

goromba (257): „A szó belseji *m* azt mutatja, hogy az átvétel még a 10. század előtt megtörtént ...” – helyesen (az EWUng.-ban is): a 10. század vége előtt (vö. fentebb **donga**, **gomba** alatt is). „A magyar szó a szláv melléknév nőnemű alakjának az átvétele lehet” – ebben az esetben vajon miért maradt el a szláv semlegesnemű alak átvételének az EWUng.-ban még megemlített lehetősége? Hiszen a *goromba* melléknév – és szláv előzménye – nemcsak személyre (pláne nőszemélyre...) vonatkozhat(ott), hanem szóra, cselekedetre stb. is (vö. ezzel szemben a **de-**

bella címszó alatt szóvá tett eljárást, amikor az egyértelműen nőnemű személyre vonatkozó szó esetén a biztonság kedvéért azért nem zárják ki a szerzők a semleges-nemű szláv melléknévből való átvétel eshetőségét sem).

gyanta (267): az egész szócikkben elsikkad az a nem mellékes körülmény, hogy a *gyanta* < *gyantár* legrégebben dokumentált jelentése a magyarban 'borostyánkő'; egyébként a szócikkben felsorolt összes idegen nyelvi adat jelentése helyesen nem 'gyanta', hanem 'borostyánkő' (a TESz.-ben ez még teljesen világos, a szerzők nyilván az e tekintetben sokkal zavarosabb EWUng.-ot követték). „Orosz közvetítéssel elterjedt balti eredetű szó” – a szó az oroszban biztosan nem balti eredetű (TRUBAČEV 1980; vö. „Csak annyi bizonyos, hogy az orosz szó kései átvétel, de aligha a litvánból” – KNIEZSA 1955: 833).

ikra² (330): az orosz *икры* [ikrü] átiratban következetlenség tapasztalható az orosz *ы* kezelésében. A korábbi példákban ugyanis az akadémiai szabályok szerint *ы* > *i*, vö. *постоянный* [posztojannij] **állandó** alatt (20), *перемётные сумы* [peremjotnie szumi] **általvető** alatt (23), később is *копыто* [kopito] **kapta** alatt (378), *пырей* [pirej] **perje** alatt (634) stb.

inas (334): az EWUng.-ot követve a szótár két etimológiai verziót kínál, első helyre helyezve a sokkal gyengébbet, ám a szót „belső fejleményként” magyarázót. Ezt az eredetileg BERNÁTH BÉLÁTÓL (1991) származó naiv ötletet – miszerint az *inas* a finnugor eredetű *in* főnévből képzett *inas* melléknév főnevesülése lenne – az EWUng. és nyomában az ESz. úgy karolja fel, hogy az szinte önmaga paródiájába csap át: „A jelentés fejlődésére vö. *inaskor* 'pubertás, serdülőkor', azaz tulajdonképpen 'az izmok, inak megerősödésének ideje'.” Hogy elég *inas*-e már egy *inas* ('kamaszfiú'), az a *Jancsi és Juliska* című Grimm-mese boszorkányának a szempontja lehet; ez az enyhén kannibalisztikus kép a BERNÁTH BÉLA által az Érdy-kódexből idézett „Inaskor, mykoron emberben mynd weer mynd erey neweködik” passzusból sem következik, hiszen ha – mint BERNÁTH vélte – az *erey* itt 'inai'-t jelent (amit én már a számbeli egyeztetés miatt is kétlek), akkor az éppen amellet szól, hogy az *inaskor* összetétel első tagjában szereplő *inas*-t e mondat szerzője nem asszociálta az 'in' jelentésű *ér*-rel (mert akkor **ereskor*-t írt volna vagy fordítva: **inai*-t). Az ESz. elhallgatja egyébként, hogy érvelésében erre a 16. századi *inaskor* adatra hivatkozik, ezért a gyanútlan olvasó – ha nincs éppen a keze ügyében az EWUng. – azt is gondolhatja, hogy a mai *inaskor* szónak van valahol (pl. a nyelvjárásokban) ilyen – a mai magyar köznyelv szótáraiban nem jegyzett – jelentése. Ez természetesen lehetséges, mert amely vidéken az *inas* 'fiú(gyermek)' (ÉKsz.²), ott a 'gyermekkor' lehet *inaskor* ma is, legfeljebb (még) nem szótárazták. A köznyelvi használatra orientált Magyar Nyelvtörténeti Korpuszban a jelentéstani fogódzóként hivatkozott *inaskor* mindössze háromszor fordul elő, s ez a három 19. század végi – 20. századi adat nem értelmezhető a kontextusok alapján általában 'pubertás, serdülőkor'-ként, mert mindhárom esetben a szóban forgó személyeknek ténylegesen a mai értelemben vett inasként ('tanonc') szerzett élményeiről van bennük szó (HHC). Az *inas* minden tekintetben alaposan kidolgozott szláv etimológiája iránt (< *junoš* ~ *junoša* 'ifjú', KNIEZSA

1955: 223, TESz.) az EWUng. nyomán az ESz. két, szintén BERNÁTH BÉLA fentebb hivatkozott cikkéből vett érvel próbál kételyt ébreszteni. Az egyik hangtani: a *juhar* ~ *ihar*, *juhász* ~ *ihász* párokkal szemben a magyarban nincs dokumentálva **junos* változat. Ez az érv meglehetősen súlytalan, hiszen de jó is volna, ha mindig minden közbeeső láncszem hiánytalanul az etimológus rendelkezésére állna. A másik jelentéstani: „Jelentéstani szempontból nehézséget jelent az is [Mi még? Nincs más jelentéstani kifogás a szócikkben. – Z. A.], hogy a ’fiatal, ifjú’ jelentés nyelvelméleinkből nem adatolható, és ez is valószínűbbé teszi a belső fejleményként való eredeztetést.” Ez nyilvánvaló félreértés, hiszen ellentmondásban áll a magában a szócikkben néhány sorral feljebb az *inaskor* kapcsán kifejtettekkel, meg természetesen a nyelvtörténeti tényekkel is, hiszen a szó legkorábbi adatának (1524) a jelentése a mintául szolgáló EWUng. szerint is ’heranwachsender Junge’ (’serdülő fiú’). Ez az okfejtés már az EWUng.-ban is zavaros, ott azonban bővebb, mivel felhívja a figyelmet arra is, hogy a régi nyelvelmélekben az *inas* (vajon milyen jelentésben?) nem azonos az *ifjú*-val, hanem határozottan megkülönböztetik attól. Ez a szintén BERNÁTH BÉLÁTÓL átvett érv semmiképpen nem erősíti a „belső fejleményként való eredeztetés” mellett szóló érveket. Visszatérve a fenti kissé bizarr képhez: a BERNÁTH által idézett 1623. évi „Vének, Ifjak, Serdülő Inasok” felsorolásban tényleg ezek a szegény *inasok* lennének a *leginasabbak*? Vagyis amit BERNÁTH mond, annak van köze a szó jelentéséhez (az *inas* a *gyermek* és az *ifjú* szavak által jelölt korosztályok közötti átmeneti életkorban lévő fiút – kamaszfiút – jelentett eredetileg, ezért nem mosták össze egyikkel sem), de nincs köze a szó etimológiájához, továbbá semmi esetre sem mond ellent a szláv *junoš* ~ *junoša* ’ifjú’ szóból való eredeztetésnek, legfeljebb arra mutat rá, hogy az *inas* nem luxusjövevényszóként került a nyelvünkbe, hanem átvételét e köztes korosztály megnevezésének a szükségessége diktálta (a *kamasz* ugyanis ekkor még javában egy kutyafajtát jelentett, vö. 370).

iszap (345–346): az „egyházi szláv *исърънь*” adat elől elmaradt az az EWUng.-ban még meglévő információ, hogy ez szerb egyházi szláv adat, ami az egyjeres (csak 6-t használó) helyesírás értelmezése miatt lényeges (etimológiailag ugyanis **исърънь* lenne ez az alak).

izgága (348): „A szláv szavak az összláv **iz* (igekötő) + *gaga* ’kiégés’ alakra vezethetők vissza” – az *igekötő* + *főnév* típushiba (vö. fentebb **abroncs**, **abrosz**, **akó** stb. alatt mondottakat). Ez is deverbális főnév a szlávban, alapja az **iz* (*jbz*) ’ki-’ igekötővel a **žegti* (< **gegti*) ’égni’ ige nem adatolható, de feltehető *gog-* tőváltozatot tartalmazó gyakorító alakjából képzett ige, amelynek -*o*-jából nyúlással lett -*a*- a belőle képzett főnév tövében (vö. ESSJa. 9: 27).

jegenye (354): az orosz adatként idézett *ягнядие* [*jagnjagyije*] ’fekete nyárfák’ szót hiába keresnénk modern orosz szótárakban, valójában egyházi szláv adatról van szó (az EWUng.-ban még helyesen), vagyis orosz másolatban fennmaradt délszláv alakról (vö. ESSJa. 1: 56). A [*jagnjagyije*] átírás önmagán belül is következtelen: ha az orosz *d’* > magyar *gy*, akkor az orosz *n’* miért > magyar *nj* (és nem > *ny*)?

-ka/-ke (361): „Kicsinyítő képzőbokr. Az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-a/-e* összetételéből keletkezett az ősmagyar korban.” – Elvarratlan szál: a kicsinyítő *-a/-e* képzőről szó esik a maga helyén (1), az egyszerű kicsinyítő *-k* képzőről azonban nincs külön szócikk, de még csak egy példa sem.

kaloda (369): az idézett szlovén *kalada* még az EWUng.-ban is helyesen: *klada*.

-kő/-kő (414): „Kicsinyítő képzőbokr. Az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-ó/-ő* összetételéből keletkezett feltehetően még az ősmagyar korban.” – Elvarratlan szál: a kicsinyítő *-ó/-ő* képzőről szó esik a maga helyén (582), az egyszerű kicsinyítő *-k* képzőről azonban nincs külön szócikk (vö. fentebb **-ka/-ke** alatt is).

korong (436): „A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század előtt lezajlott...” – helyesen: a 10. század vége előtt.

korsó (437): „ukrán nyelvjárási *корчага* [korcsaga]...” – az átírás helyesen: [korcsaha].

ködmön (442): „orosz régi nyelvi *къдманъ* [kudmanj] ... orosz nyelvjárási *когман...*” – a legkorábbi orosz alak *къдманъ* 1280-ból, a jerek vokalizációja, illetve kiesése utáni időből való (SDR. 4: 349), tehát átírása helyesen [kodman], vagyis mintha már *кодман* volna éppen úgy, mint helyesen az idézett nyelvjárási alak is lenne.

lanka (474): „A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század előtt lezajlott...” – helyesen: a 10. század vége előtt.

lencse (483): „bolgár *леща* [lescsa]” – az átírás helyesen természetesen [lesta] lenne. Nem értem a bolgár *л* [scs] átírást [st] helyett (vö. még alább **mostoha**, **nyüst** alatt is); még szerencse, hogy a szerzők nem ragaszkodnak hozzá az egész szótárban, vö. helyesen: *плащ* [plast] **palást** alatt (609), *неу* [pest] **pest** alatt (635), *циглец* [stiglec] **tengelic** alatt (837).

lengyel (483): „óorosz **lędzanь...*” – helyesen **lędžanь*, ami a **lędžaninь* többes számú birtokos esete (az EWUng.-ban még helyesen). „Az orosz szó és feltehető előzménye, a **lędo* ’irtvány, szűzföld’ csupán bizánci görög és arab források alapján következtethető ki” – ez csak a **lędžaninь* származékra érvényes, a **lędo* folytatói megvannak számos szláv nyelvben, többek között magában az oroszban is, vö. orosz régi nyelvi és nyelvjárási *лядо* ’irtvány’ (ĖSSJa. 15: 44–48). (Az EWUng.-ban még ez is helyesen.)

lett (486): „Ennek forrása a *Late* folyónév Vilnius környékén” – helyesen *Late* folyónév Lettországból a litván határ közelében (így a hibás *Late* alaktól eltekintve az EWUng.-ban is; vö. még REW. 2: 19). A lettben nincs *l* betű, Vilnius pedig Litvániában van. Itt a szerzők visszanyúltak a TESz.-ig (ami Vilniust illeti), ott azonban nincs *Late*.

máz (522): az idézett orosz *мазь* [maz] ’kenőcs’ helyesen *мазь*, átírása az akadémiai szabályok szerint így is rendben van, de ha az ESz. házi átírásában a *чарь* [carj] (97), *медведь* [medvedj] (524) a szabály, akkor a következetesség miatt itt is [mazj] kellene.

mérce (531): „Ezek előzménye a szláv *mera* ...” – helyesen: *měra* (már az EWUng.-ban is hibásan).

mészáros (534): az idézett ukrán nyelvjárási *м'ясарь* [mjaszar] helyesen *м'ясáрь* (az ukránban egyáltalán nincs *ъ* betű), és átírása a következetesség kedvéért [mjaszarj] lehetne, vö. fentebb a **máz** alatt mondottakat.

mostoha (550): az idézett bolgár *машеха* [mascseha] átírása helyesen természetesen [masteha] lenne.

motolla (550): egy felesleges *-r-* csúszott be több szláv alakba: „bolgár *мортовила* [mortovila], orosz *мортовило* [mortovilo], szlovák *mortovidlo*” – helyesen: bolgár *мотовила* [motovila], orosz *мотовило* [motovilo], szlovák *motovidlo* (az EWUng.-ban még helyesen).

murok (554): a *морковь* [morkov] átíráshoz vö. a fentebb **máz** alatt mondottakat.

nyüstöl (581): az idézett bolgár *нишци* [nyiscsi] átírása helyesen [nisti]; ez nem „a bolgár régi nyelvi *нѣтъ* [nyity] szóra” (ennek átírása egyébként [nity] lenne, bolgár nyelvjárásokban megvan), hanem az összláv **nitь* 'fonal, cérna' szóra vezethető vissza (vö. KNEZSA 1955: 358; BER. 4: 667).

óriás (591): „orosz *варяг* [varjag], óorosz *varjazi* (többes szám)...” – a szimmetria kedvéért lehetne „orosz *варяг* [varjag], óorosz *варязи* [varjazi] (többes szám)...” – Az orosz *варяг* 'az oroszországi északi népek egy csoportjának tagja' értelmezése nemcsak túl hosszú, hanem túl általános, sőt félrevezető is, mivel „északi népeken” (*народы Севера*) az oroszban nem a skandinávokat, hanem az európai Oroszország és Szibéria részben vagy egészben az északi sarkkörön túl élő kis őshonos népeit szokták érteni (aleut, lapp, itelmen, ket stb.); lehetne az értelmezés itt is 'varég, normann', mint egy sorral lejjebb az orosz szó forrásául szolgált ónorvég **váringr* esetében.

orosz (592): a hangtani párhuzamként felhozott orosz *рысь* 'hiúz' [rüsz] átírása duplán következtelen (az akadémiai átírás szerint [risz], az ESz. „házi” átírása szerint [riszj] lenne várható, vö. *пастырь* [pasztirj] 624), vö. fentebb az **ikra**², illetve a **máz** alatt mondottakat.

ösztüke (602): az idézett szláv szavak forrása természetesen nem a „szláv **iz* igekötő és a *тыкъ* 'szúrás, lökés' lehetett”, vagyis itt sem *igekötő* + *főnév* összetételről van szó (helytelenül az EWUng.-ban is; vö. fentebb **abroncs**, **abrosz**, **akó**, **izgága** stb. alatt mondottakat), hanem az **iz* (< *jbz*) 'ki' és *тыкати/тъкнѣти* 'szúr, bök' elemekből álló igekötős igéből képzett főnévről (vö. ÈSSJa. 9: 85).

pagony (606): a szláv szavak összláv előzménye itt sem *igekötő* + *főnév* összetétel (vö. az előbbi **ösztüke** alatt mondottakat), hanem egy **pogъnati* 'üz. hajt' igéből képzett *pogonъ* 'hajtás, hajtóvadászat' főnév (vö. KNEZSA: 1955: 371–372). A már a TESz. által is túldramatizált „jelentéstani nehézségeket” nem látom sehol, hiszen 'az erdőnek az a része, amely a vadászok és a hajtók között van' (1803) kiváló hivatkozás képez a szláv 'hajtóvadászat' és az újabb magyar 'erdő'-féle jelentések között, maga az 'erdő' jelentés sem sokkal régebb óta van dokumentálva (1780), azt meg, hogy a 14. század óta adatolható ide sorolt földrajzi neveket éppen a már egyszerű

'erdő' és nem mondjuk egy 'vadászterület' jelentésű magyar szó motiválta-e, sőt egyáltalán a magyar (és nem a szláv) szó motiválta-e, abban nem lehetünk biztosak. Az EWUng. ez utóbbi lehetőséget is megemlíti, mégpedig nézetem szerint nagyon helyesen, mivel a *pagony* (vagy szláv előzménye) tulajdonnévként a magyar(országi) forrásokban bő négyszáz évvel megelőzi a magyar *pagony* szó első köznévi előfordulását.

panasz (611): itt csak örömmel nyugtázok a sok szláv „igekötős főnév” után üdítő kivételként egy korrekt megfogalmazást: „Ezek [ti. a felsorolt szláv szavak] előzménye a szláv **po* <igekötő> + **nos*- 'visz, hord' ige lehet.”

parancsol (617): korai volt az iménti öröm, ennek az igénknek a szláv előzménye megint „igekötős főnév” lett (ráadásul itt egy igealakot vélnek főnévnek a szerzők): „A szláv szavak a szláv **po* igekötőből és a **rǫčiti* 'kézbesít' főnévből [!] álló összetételre vezethetők vissza.” Egyébként a **rǫčiti* 'kézbesít' önállóan nem fordul elő a szlávságban (ahogy a németben sincs **händigen*, csak *aushändigen* 'kézbesít'), Kniezsa (1955: 388) is a *po* + *rǫčiti* igekötős igeinek, nem egyedül a **rǫčiti*-nak tulajdonítja az elsődleges 'kézbe ad, kézbesít' jelentést, amelyből a 'ráhagy, rábíz, megparancsol'-féle jelentések a szláv nyelvekben kialakulhattak.

parlag (619): újabb „igekötős főnév”, a megfelelő szláv szavak ugyanis az ESz. szerint „a szláv **per* igekötőből és a **logъ* 'fektetés' főnévből álló összetételre vezethetők vissza...” Az igekötő természetesen ebben az esetben is igehez járult: **per-ložiti* (< **per-logiti*), majd ebből **perlogъ* deverbális főnév.

párol (620): az idézett ósszláv **parъ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *parъ* (vö. orosz *пар*).

pászta (623): Az ESz. általában nem közli a horvát-szerb intonációkat, ebben az esetben kivételt tesz, azonban az idézett *pōstāt* helyesen: *pōstāt*. — A szerzők szerint ez a szláv szó is egy „igekötős főnév”: „a szláv **po* igekötőből és a **statъ* 'állás' főnévből álló összetétel...”; valójában a **po-stati* > *postati* igéből képzett deverbatívum.

paszuly (624): az újjörög *faszoŭli* (< *φασούλι*) átírása problematikus, az akadémiai szabályok szerint *faszúli* (HADROVICS–ZOLTÁN szerk. 1985: 213–214) lenne, ami lényegesen közelebb állna a valós kiejtéshez, és jobban szolgálná a szerkesztői szándékot is („a görög betűket pedig a kiejtés szerint latin betűkkel írjuk át”, XII; az én kiemelésem. – Z. A.).

pata (624): alaptalan az a már a TESz.-ben is hangoztatott, itt is megismételt aggály, miszerint „a *pata* szó szláv eredetét az teszi bizonytalanná, hogy a magyar hangrendi kiegyenlítődés inkább az *e* hang irányába volna várható”. Éppen ellenkezőleg, egy megfelelően régi, bár már denazalizált *-e*-t tartalmazó szláv **peta* nem is adhatott volna mást a magyarban, mint *pata* (vö. *četa* > *csata*), mivel a hangrendi kiegyenlítődés irányát régi szláv jövevényszavainkban általában a szláv szó hangsúlyos magánhangzója „vezényelte” (vö. HELIMSKI 1992), márpedig az ósszláv **pęta* – az orosz *пѣма* tanúsága szerint – biztosan véghangsúlyos volt. Ha viszont a szó későbbi – amire van esély, mert a középkori személynévi adatok idetartozása merőben hipotetikus –, akkor egy cseh *pata*, szlovák *päta* átvétele esetén az egész probléma fel sem merül.

patak (624): A megfelelő szláv szavak nem „a szláv **po* előjáróból és az ’áramlás’ jelentésű **tokъ* főnévből álló összetételre vezethetők vissza”, hanem **potokъ* a **po-* igekötővel a **tek-ti* ’folyni’ igéből képzett *potekti* igéből képzett főnév (’[víz]folyás’).

patkó (626): „A szláv szavak a szláv **podъ* előjáróból és a ’kovácsolás’ jelentésű **kovъ* [helyesen: *kovъ*] ~ **kova* főnévből álló összetételre vezethetők vissza.” – A szláv **podъkovъ* ~ **podъkova* főnevek is deverbativumok, **podъ* ’alá’ igekötővel a **kuti*, *kovъ* ’kovácsol’ igéből képezett **podъkuti*, *podъkovъ* tkp. ’alákovácsol’ ige főnévi származékai.

pázsit (627): szláv eredetije szintén nem **pa* + *žitъ* előjárós főnévi szerkezet, hanem a **po-* igekötővel a **žiti* ’él’ igéből képzett *požiti* ige főnévi származéka (a *po-* igekötő főnévi származékokban gyakran *pa-*, vö. REW. 2: 297, 300).

pecér (627): zavaró, hogy az összsláv alakok ebben a szócikkben valami miatt cirill betűkkel vannak írva: *пѣць* (ez még ebben a „kódban” is hibás, az EWUng.-ban is, bár ott latin betűs), helyesen *пѣсъ*, *пѣсаръ* helyesen *пѣсарь*.

per¹ (632): az idézett ógyházi szláv *прѣѣти*, *прѣѣти се* helyesen (még az EWUng.-ban is): *прѣѣти*, *прѣѣти се*.

petrence (636): az idézett összsláv **pero* ’emelet stb.’ helyesen (még az EWUng.-ban is): **petro*.

pince (641): az idézett ukrán *пивниця* [pivnyica] (így az EWUng.-ban is) helyesen: *пивниця* [pivnicja], az összsláv **pivó* helyesen (még az EWUng.-ban is): **pivo*.

pisztráng (645): az ukrán nyelvjárási *пѣмпыг* átírása természetesen nem [psztrug], hanem [psztruh].

plajbász (647): az idézett német *Bleiweiß* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *Bleiweiß*.

pocok (649): az idézett orosz nyelvjárási (valójában ukrán) *пачюкъ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *пачюкъ* vagy akár *пачюк* (a 19. század végi DAL’-szótárból származó adatban a szóvégi *ъ*-nak már nincs jelentősége); átírása mindkét esetben [pacjuk], ez itt valamiért az ESz.-ben elmaradt.

pogány (651): az idézett ógyházi szláv *poganъ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *poganъ* (vö. StSl. 457); „orosz nyelvjárási *погань* [pogany]” – helyesen orosz egyházi szláv *погань* [pogan] (elírás már a TESz.-ben is; a SREZNEVSKIJ-szótárból vett adat eleve nem lehet „nyelvjárási”, legfeljebb régi és/vagy egyházi szláv). Egy ilyen látszólag apró elírás dezinformációs potenciálját a magyar olvasó számára igazából a rajta alapuló [pogany] transzkriptum növeszti naggyá, mert azt sugallja, mintha a magyar szóvégi *-ny* a forrásnyelvi szláv alakból következne.

pohárnok (651): a moldvai szláv (alapjában véve oukrán nyelvű) oklevelekben, de csak speciális helyi, moldvai szóként a 15. századtól előforduló *пахарник* (SSUM. 2: 130) átírása helyesen nem [paharnyik], hanem [paharnik], a *пѣхѣрник* ennek csak írásváltozata, nincs tehát [puhurnyik]. Semmi esetre sem lehet keleti szláv jövevényszó, mert a tulajdonképpeni ukrán nyelvterületről nincs rá adatunk. Megtévesztő módon állítja az ESz., hogy „ezt a méltóságot gyakran említik a korai

szláv oklevelek”, mert hiszen ez az állítás csak a moldvai szláv oklevelekre érvényes (az EWUng. e tekintetben korrektül fogalmaz). Véleményem szerint ezt a verziót már az EWUng.-ba sem kellett volna felvenni, hiszen KNIEZSA (1955: 720–721) és a TESz. méltán elutasító álláspontja óta semmiféle új adat nem merült fel a magyar *pohárnok* szláv vagy román eredete mellett, egy népszerűnek szánt etimológiai szótárban pedig egy ennyire megalapozatlan verziót végképp felesleges tárgyalni.

pondró (653): a magyar szónak megfelelő szláv szavak „a szláv **po* igekötő és a **norvъ* ’behatoló, elbújó, lebukó’ igenév összetételére vezethetők vissza”. Valójában az összsláv **ponorvъ* (~ **ponorvъ*) is deverbális főnév a **po-nerti* ’elmerül, lebukik’ igéből (vö. KNIEZSA 1955: 435, BORYS 2005: 423).

poroszló (656): az idézett bolgár régi nyelvi *npícmaѡ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *npucmaѡ*. — Ez sem a **pri* előjárószo és a **stavъ* ’állítás’ szavak összetétele, hanem a **pri-staviti* ’odaállít, melléállít’ igekötős igéből képzett főnév.

posztó (657–658): Ez sem a **po* előjárószo és a **stavъ* ’állítás’ szavak összetétele, hanem a **po-staviti* ’felállít’ igekötős igéből képzett főnév.

povedál (658–659): az idézett összsláv **vědati* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *vědati* (hacsekkell, nem pedig rövidségjellel az *e* fölött). — „Szlovák jövevényt, amely a horvát-szerb és a szlovén közvetítésével is nyelvünkbe kerülhetett...” — meglepő kerülőút. Valójában (így KNIEZSA 1955: 443, TESz. és lényegében EWUng. is) a szlovák mellett, azzal párhuzamosan származhat a szomszédos déli szláv nyelvekből is.

pózna (659): „Szláv, közelebbről talán kárpát-ukrán jövevényt...” — Az EWUng. nyomán az ESz. itt felülbírálja KNIEZSÁT (1955: 444–445), aki időrendi és művelődéstörténeti okokból a kárpátukránt kategorikusan kizárta a magyar *pózna* szóba jöhető szláv forrásai közül. Az idő azonban KNIEZSÁT látszik igazolni: az új ukrán etimológiai szótár szerint a kárpátukrán *навыз, навзуна, наыз* stb. maga is a szlovákból származik (ESUM. 4: 249).

pribék (663): a horvát-szerb *prebjeг* „a horvát-szerb *pre* igekötő és a *beg* ’menekülés, futás’ főnév összetételére vezethető vissza” (csupán a következetesség miatt helyesebb lenne *bjeг*-et írni, ha már a *prebjeг*-et boncolgatjuk, de az EWUng.-ban is így van). Az EWUng. emellett még megengedi, hogy a szó lehet a *pribjeгavati* ’odafut’ ige főnévi származéka is. KNIEZSA (1955: 446) szerint egyaránt lehet mindkét igekötő (*pri-* és *pre-*) az átvett szóban. Az biztos, hogy a **pri-běgъ* és a **preběgъ* egyaránt deverbális főnévi származék, nem pedig „igekötős főnév” a szlávban, vö. mai horvát-szerb *prebjeгavati* ~ *prebegavati* / *prebjeгnuti* ~ *prebegnuti* ’átszökik, átáll (az ellenséghez), dezertál’, *prebjeг* ~ *prebeg* ’(katonai)szökevény, dezertőr’.

pulóver (670): „A *pulcsi* [1958] elvonással jött létre a *pulóver* főnévből -i kicsinyítő képzővel.” – Nem inkább -*csi* kicsinyítő képzőbokkal? (Vö. 118.)

repce (691): az idézett összsláv **rěpa* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *rěpa* (hacsekkell, nem pedig rövidségjellel az *e* fölött).

reték (694): az idézett orosz *редька* [reggka] átírása helyesen: [regyka], az ESz. házi szabályai szerint esetleg [redjka]. — „Szavunk magyar [!] nyelvi előz-

ménye **redky* lehetett, ami arra utal, hogy az átvétel a 11–12. században történt meg.” Szavunk szláv nyelvi előzménye volt ez a **redky* > **retky*, amelyben az eredeti ősszláv alakhoz (**redьky*) képest már kiesett a redukált *ь*. Csak így válik érthetővé, hogy miért éppen a 11–12. században kellett végbemennie az átvételnek: amikor a szláv szó már **retky*-nek (a déli szlávoknál esetleg már **retki*-nek) hangzott, a magyarban azonban még megvoltak a szóvégi rövid „sorvadó” magánhangzók. Ezek lekopása után lett szavunkból *retk*, majd *retek* (vö. KNEZSA 1955: 463–464).

ritka (701): az idézett orosz *ред(о)к(уѣ)* [red(o)k(ŷ)] átírása helyesen: [red(o)k(ij)]. Nem vagyok biztos benne, hogy az oroszul nem tudó olvasó helyesen fogja-e értelmezni a zárójeleket. A magyar szó etimológiája szempontjából elég lenne az orosz szótári alak is zárójelek nélkül: *редкуѣ* [redkij].

rombol (705): az idézett ősszláv *рѣбѣ* (így az EWUng.-ban is) helyesen: *рѣбѣ*.

rozs (709): az idézett orosz *рожь* [rozsj] esetében az átírás hiperkorrekt: az orosz *ж* hangnak nincs jésített párja, az *ь* betűnek itt nincs hangtani funkciója.

sánta (719): „a szláv szavakban a szó belseji *n* a 11. századra eltűnt” — ez így egyszerűen nem igaz, mert például az *она* ’ő, az’ nőnemű mutató-, illetve személyes névmásban az *n* kétségtől szó belseji helyzetben van, mégis megvan egy sor szláv nyelvben mind a mai napig. Mivel egy sorral lejjebb a *denazalizáció* terminust használja a szerző, nem okozna talán túl nagy megrázkódtatást az olvasónak, ha a fenti mondat valahogy így szólna: „a szomszédos szláv nyelvekben a nazális magánhangzók a 11. századra denazalizálódtak”. Legfeljebb a könyv végén a *Szakkifejezések lexikonában* az amúgy is meglévő **denazalizáció** (991), **nazális hang** (995) címszavak anyagát bővíteni kellene a legszükségesebb szláv vonatkozású példaanyaggal.

szabad (762): az idézett orosz *свобод(е)н(ыѣ)* [szvobogy(e)n(ij)] átírása a túlzott helytakarékoság következtében áttekinthetetlen és részben helytelen. Ha mindkét orosz alak megadása fontos, akkor ketté kell választani őket: *свободный* [szvobodnij] / *свободеи* [szvobogyen], tudniillik [szvobogyenij] nincs. Megfontolandó, hogy szükség van-e mindkét alakra, amikor a magyar szó eredetére nézve csak a *свобод-* tőnek van jelentősége, aminek az illusztrálásra a *свободный* [szvobodnij] szokásos szótári alak untig elég lenne (vö. fentebb **ritka** alatt is).

szajkó (765): az idézett orosz *сойка* [sojka] átírása az ESz. kulcsában és az akadémiai szabályok szerint egyaránt helyesen csak [sojka] lehet.

szarka (773): az idézett horvát-szerb *svarka* helyesen: *svraka* (elírás már a TESz.-ben és az EWUng.-ban is).

szemét (783): „A szláv szavak a szláv **metь* ’seper’ ige **sь* igekötővel ellátott alakjából származnak.” — A **metь* nem ige, hanem a **sьmetь* (így együtt) a **sь* igekötővel ellátott *mesti* (infinitívusz), *meto* (egyes szám 1. személy) ’seper’ igéből képzett főnév (’az, amit összesöpörtek’, vagyis a ’söpredék’ a maga konkrét valóságában).

szerencse (790): az idézett bolgár *среща* [szresa] átírása helyesen [szresta].

talicska (821): az idézett ukrán *телижка* [tyelizska] átírása helyesen [telizska], a *телига* [tyeliga] helyesen [teliha].

taliga (821): az idézett ukrán *meliza* [tyeliga] átírása helyesen [teliha].

tészta (843): az idézett bolgár *mecmo* [tyeszto] átírása helyesen [teszto].

tiszta (848): az idézett orosz *чучм(ыӱ)* [csizt(ij)] átírása helyesen [csiszt(ij)].

tót (856): „ólitván *tautà*, lett *tautà*” – helyesen „litván *tautà*, lett *tàuta*” (hibásan már a TESz.-ben és az EWUng.-ban is, a hibák forrása: POKORNY 1: 1084). – „[1.] Megfelelő történeti és nyelvi adatok hiányában az átadás helye és az átadó nyelv pontosan nem határozható meg. [2.] Az átvétel talán még a honfoglalás előtt történt az ófelnémetből. [3.] A szó belseji hosszú magánhangzó diftongusra megy vissza.” – Ad [1.]: Ezzel a mondattal elegánsan be lehetett volna fejezni az etimológiai részt (így a TESz. is). – Ad [3.]: a hosszú *ó* ugyan diftongusra, ám nem akármilyen diftongusra, hanem *ou* vagy *au* diftongusra megy vissza (vö. „Az átvett alak **tauti* vagy **touti* lehetett [...]” – TESz.). – Ad [2.]: A TESz. óvatosságával szemben az EWUng. számomra ismeretlen indokkal megkockáztatta – és ezt a légből kapott feltevést most az ESz. népszerűsíti –, hogy a *tót* esetleg honfoglalás előtti átvétel az ófelnémetből. (Vajon hol került sor erre az átvételre?) Az átvétel történhetett ugyan a honfoglalás előtt, de biztosan nem az ófelnémetből (*thiot*) vagy más régi germán alakból (gót *þiuda*, középfelnémet *diet*, ószász *thiod* stb.), amelyeknek az *io ~ iu ~ ie*-féle diftongusaiból egyszerűen nem lehetett a magyarban *ó*. Ha már mindenképpen meg kell fogalmazni valamilyen – a forrásnyelvet a TESz.-nél pontosabban körülhatároló – hipotézist, akkor erre szinte maguktól kínálkoznak az *au* diftongust tartalmazó balti adatok (óporosz *tauto* és a fentebb már idézett litván *tautà*, lett *tàuta*), ráadásul a Kelet-európai síkságon a baltiak ősei a honfoglalás előtti időkben útjába is eshettek a magyarok elődeinek. A baltiak és a szlávok viszonylag későn (Kr. u. 5–6. sz.) különültek el egymástól, tehát nem róhatjuk meg nagyon az ősmagyarokat azért, mert a baltiaktól átvett és kezdetben nyilván rájuk vonatkoztatott szóval a hozzájuk nyelvileg, földrajzilag, néprajzilag közel álló szlávokat is jelölni kezdték.

tömjén (859): az idézett bolgár *темѣн* [tyemjan] átírása helyesen [temjan].

ukáz (881): „Az orosz szó az ósszláv **kazъ* 'intés, parancs' **u* igekötős alakjára vezethető vissza.” – Helyesen: az **u* igekötővel a **kazati* igéből képzett **ukazati* ige deverbális főnévi származéka, nem pedig „igekötős főnév”.

utca (885): az idézett orosz *улица* (még az EWUng.-ban is) helyesen *улицѣ*.

veréb (908): az idézett orosz nyelvjárási *вурябеѹ* (még az EWUng.-ban is) helyesen: *вурябеѹ* (a sajtóhiba ellenére az átírás itt korrekt: [virjabej]).

vidra (913): az idézett orosz *выдра* [vüdra] átírása nem konzekvens, vö. az *ikra*² alatt mondottakat is.

vitrola (920): az idézett bolgár *ветреѣ* [vetrela] átírása helyesen [vetreja].

vödör (923–924): az idézett óegyházi szláv *vědro*, *vědrъ* alakok (még az EWUng.-ban is) helyesen: *vědro*, *vědrъ* (hacsekkel és nem rövidségjellel).

zabrál (926): az idézett ukrán *забраму* [zabratyi] átírása helyesen [zabratí].

zálog (927): természetesen ennek a magyar szónak a szláv előzménye sem „igekötős főnév” volt (**za* igekötő + **logъ* 'rakás, helyezés' az ESz. szerint), hanem a **založiti* (< **za-log-i-ti*) igekötős igéből képzett főnév.

zászpa (928): az idézett ukrán *снаму* [szpatyi] átírása helyesen [szpati].

Összefoglalásképpen az észrevett hibák főbb típusai a következők:

1. **Betűhibák.** Ezek zöme a szláv adatoknak az EWUng.-ból való importálása közben következett be, és azokat a betűpárokat érintik, amelyeknek különösen a kurzív változata a szótárban alkalmazott betűtípusban nem elég jellegzetesen különül el egymástól (cirill $\mathfrak{b} - \mathfrak{b}$, $\mathfrak{u} - \mathfrak{u}$, latin $\check{\mathfrak{e}} - \check{\mathfrak{e}}$, $\mathfrak{l} - \mathfrak{l}$). Feltételezhető, hogy ezek megkülönböztetése az átlagolvasónak is gondot fog okozni. Meggondolandó lenne ezért a kritikus betűket valamely az ezeket egymástól feltűnőbben megkülönböztető betűkészletből átvenni (a cirill esetében pl. az orosz Academy-ből, vö.: $\mathfrak{b} - \mathfrak{b}$, $\mathfrak{u} - \mathfrak{u}$). Meg kell jegyezni, hogy az ESz.-ben észlelt efféle hibák egy részéről az összevetés során kiderült, hogy az EWUng.-ban is rosszul írták őket, sőt vannak köztük már a TESz.-ből helytelen formában örökölt adatok is. Ez bizonyos fokig érthetővé teszi ezeket a hibákat, de nem menti fel a szerzőket az alól a mulasztásuk alól, hogy most itt lett volna az alkalom ezeknek a szótárról szótárra vándorló hibáknak a kiküszöbölésére, de nem éltek a ritkán (átlag 20 évenként) kínálkozó lehetőséggel.

El tudom képzelni, hogy a művelt nagyközönség, sőt egyes nem szlavista nyelvészek szempontjából is szörszálhasogatásnak tűnhet ezeknek a betűhibáknak a felhánytorgatása. Fentebb azonban volt alkalmam néhány esetben rámutatni, hogy az adott szavak kiejtését interpretáló átírás révén ezek az apró grafikai különbségek felerősödnek, s a „kis hibával” leírt cirill betűs adatokból nem létező hangalakú szláv példák keletkeznek a szótár hasábjain, s a koholt szláv adatok téves következtetésekre vezethetnek (vö. **bátya, pogány**).

2. **Átírási hibák.** E téren a legnagyobb gond az, hogy szemmel láthatólag nem született elvi döntés a cirill betűs adatok átírásáról, ezért a munkatársak nem követtek egységes gyakorlatot még az orosz nyelvi adatok átírásában sem, a bolgár és az ukrán szavak transzkriptumai pedig sokszor olyanok, mintha orosz-ból készültek volna. Időnként felbukkannak hangsúly-jelölések az orosz, bolgár stb. cirill betűs adatokban; ezeket vagy következetesen ki kellene tenni, mint a TESz.-ben (ami – alapos ellenőrzés után – üdvözlendő lenne), vagy (ha erre nem vállalkoznak a szerzők) egységesen el kellene hagyni, mint az EWUng.-ban. A transzkriptumokban az orosz, bolgár stb. hangsúlyt néhány helyen magyar hosszúsággal próbálják érzékeltetni; ezt legjobb lenne mindenütt elhagyni. Anélkül, hogy a mündér becsületét védeném, megkockáztatom: népszerűsítő műről lévén szó, az egész cirill betűs átírást meg lehetett volna oldani az éppen a népszerű kiadványok használatára szolgáló akadémiai átírás (HADROVICS–ZOLTÁN szerk. 1985) következetes alkalmazásával, hiszen az átírás itt nyilván nem más célt szolgál, mint hogy a cirill betűket nem ismerő olvasó számára megközelítő pontossággal kiejthetővé tegye az idézett orosz, ukrán, bolgár vagy macedón szót. Ha ez mégis kevésnek bizonyult volna (mert például a szerzők nem tartották volna kíváncsinak, hogy elsikkadjon az orosz \mathfrak{u} és \mathfrak{u} , a bolgár \mathfrak{a} és \mathfrak{b} , az ukrán \mathfrak{i} és \mathfrak{u} közötti különbség), akkor lehetett volna alkalmazni a nemzetközi szlavisztikai

átírást (a modernizált KNEZSA-féle átírást, vö. HADROVICS–ZOLTÁN szerk. 1985: 204–205); ennek „kihangosítása” a cirill írást nem ismerő olvasótól nem igényel nagyobb erőfeszítést, mint az eredeti helyesírással közölt cseh, szlovák, horvát vagy szlovén példák megközelítően pontos kiejtése. Az ennél valamivel bonyolultabb és főként eredetibb lengyel betűk és betűkombinációk helyet kaphattak volna „A hangjelölés” fejezetben (XX–XXI.). – Nem vizsgáltam módszeresen, de feltehetőleg az újjörög adatoknak is csak jót tett volna az akadémiai átírás alkalmazása (vö. fentebb **paszuly** alatt).

3. Szláv „igekötős főnevek”. Az egész szótáron végighúzódik a szláv deverbális nomenképzés alapos félreértése. Tény, hogy a szlávban az igekötők és az előljárószók hanganyagukat tekintve jórészt egybeesnek, tagadhatatlan továbbá az is, hogy KNEZSA sem fogalmaz mindig szabatosan, amikor gyakran „praepositiónak” nevezi az adott elemet akkor is, amikor az igazából „praefixum”, valamint akkor sem, amikor leegyszerűsítve a dolgokat (pl. az **akó** szócikkben) ilyen magyarázatot ad: „< *o* + *kovъ* ’körülvasalás’ (a *kovati* ige származéka ...)”. Az **o* ’körbe, körül’ itt igekötőként járult a **kovati* ’kovácsol’ igéhez, majd ebből az így képzett **okovati* ’körülvasal’ igéből (és nem egyes alkotóelemeiből) lett az **okovъ* ’körülvasalás’ főnév. Az EWUng. nyomán az ESz. helyesen nevezi ilyen esetben az *o*-t igekötőnek, de a szóképzési folyamat lényegét félreértve úgy állítja be a dolgokat, mintha ez az igekötő egy már eleve meglévő **kovъ* főnévhez járult volna. KNEZSA rendszerint utal rá, hogy a deverbális főnév melyik igeének a származéka. Előfordul persze, mégpedig elég gyakran, hogy a szlávban létezik az igekötő nélküli alapigéből képzett főnév is, például a **tekti, tekъ* ’folyik’ (vö. orosz *течь, текы*) > *tokъ* ’folyás, áramlás’ (vö. orosz *ток* ’áram’), de ez nem jelenti azt, hogy a magyar *patak* szláv előzménye, a **potokъ* ebből a **tokъ* főnévből lenne képezve a **po-* igekötővel; a **potokъ* a **po-* igekötővel az említett **tekti, tekъ* ’folyik’ igéből képzett **potekti, potekъ* ’folyni, ömleni, áradni kezd’ (vö. orosz *nomeчь, nomeкы*) igéből képzett főnév. Magyarra fordítva: az, hogy létezik a *rúg* igéből képzett *rúgás* vagy a *ruház* igéből képzett *ruházás* a magyarban, nem jelenti azt, hogy a *berúgás* a *be-* igekötővel ebből a *rúgás*, illetve a *megruházás* a *meg-* igekötővel ebből a *ruházás* főnévből lenne képezve.

E széljegyzetek közreadásával természetesen nem kívánom kisebbiteni ennek a nagyszerű szótárnak az érdemeit. Az általam kifogásolt hibák és félreértések többsége egy szlavisztikai szaklektor bevonásával könnyedén elkerülhető lett volna, és szláv jövevényszavaink súlya és aránya ezt a fokozottabb figyelmet indokolta volna is. Ismételten kifejezem azonban abbéli reményemet, hogy a szótár nagy közönségsikert fog aratni, s egy nem túl távoli jövőben esedékes új kiadásban talán szerény észrevételeim és javaslataim is hasznosulhatnak.

Hadrovics László, az etimológus¹⁶

„Hadrovics László az ötletekben leggazdagabb és legtermékenyebb magyar etimológusok sorába tartozott” – állapítja meg életrajzírója, a szintén kiváló etimológus Kiss Lajos, aki jól ismert Hadrovics-életrajzában külön fejezetet szentel Hadrovics László etimológiai munkásságának (Kiss 1999: 59–76). Kiss Lajos alapos és szakszerű értékelése természetesen ma is megállja a helyét, ezért itt most a rendelkezésre álló rövid időben nem kívánok ahhoz képest valami új értékeléssel előállni, hanem részben személyes élményeimet is felelevenítve néhány példa segítségével próbálom jellemezni etimológiai módszereit.

Jómagam nem voltam Hadrovics László tanítványa a szó szoros értelmében, egyetemi tanulmányaim alatt (1969–1974) ugyan – az Orosz Filológiai Tanszék mellett – az általa vezetett Szláv Filológiai Tanszék hallgatója is voltam, ám lengyel szakosként nem volt szerencsém az ő óráit látogathatni. Orosz szakosként természetesen elsősorban mint a HADROVICS–GÁLDI-féle kétnyelvű orosz–magyar, ill. magyar–orosz szótárak egyik szerzőjét-szerkesztőjét csodáltam távolról, ha a folyosón láttam véletlenül.

Első etimológiai dolgozataimat nem is mertem volna ismeretlenül megmutatni neki, ebben Morvay Károly – akkoriban fiatal tanárom a lengyel szakon – volt a közvetítő, aki kézzel írt zsengéimet megmutatta a *Studia Slavica* főszerkesztőjének. Ő ezeket – legnagyobb meglepetésemre – elfogadta, sőt 1975-ben megjelent etimológiai tárgyú könyvét (HADROVICS 1975) azzal ajánlotta nekem, a zöldfülűnek, hogy „Zoltán Andrásnak újabb Studia-cikket várva – 1975. nov. 14. – Hadrovics László”. Morvay Károlyon keresztül hívott meg a szláv kruzskok összejöveteleire, ami így rendszeres találkozásra adott alkalmat azután is, hogy ő 1974-ben befejezte egyetemi oktatói pályáját, én pedig éppen megkezdtem azt.

Akkoriban – őszintén szólva – nem ismertem Hadrovics László etimológiai munkásságát. Most visszatekintve a hozzám, illetve zsengéim iránt való jóindulattát nem tudom másban látni, mint hogy én akkor még ugyan zömmel nem szláv–magyar etimológiákkal, hanem interszláv nyelvi kapcsolatokkal foglalkoztam, de kutatási módszerünk – részemről ösztönösen – hasonló volt annyiban, hogy én is az olvasott régi szövegekből merítettem az inspirációt, ha nem is átütően innovatív, de bizonyos részleteket mégis új megvilágításba helyező etimológiáimhoz. A Hadrovics László által főszerkesztett – és általa akkoriban az első betűtől az utolsóig kéziratban elolvasott – *Studia Slavica* hasábjain megjelent első dolgozatom az orosz *комната* ’szoba’ szó etimológiájába vitt némi módosítást. Senki nem kételkedett abban, hogy a szó végül is a középkori latin (*camera*) *caminata* ’fűthető szoba’ jelzőjéből származik, de a közvetítő nyelv kérdése függőben maradt, mivel a legtermészetesebben szoba jöhető lengyel *komnata* az oroszban **комната*

¹⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya által 2010. június 15-én Hadrovics László születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás szerkesztett változata.

(és nem a tényleges *кóмната*) hangsúlyt sugallná. Ezzel kapcsolatban mindössze annyit vettem fel, hogy amikor a keleti szláv nyelvekben a *кóмната* szó megjelent, akkor még a lengyelben is az első szótagon volt a hangsúly (vö. ZOLTÁN 1975). Hadrovics Lászlónak 1975-ben a Nyelvtudományi Értekezések 88. számaként megjelent és az említett módon nekem ajándékozott kis kötete vezetett be aztán az etimológia hadrovicsi módszerébe és ismertetett meg annak mélységével.

Hadrovics László egész életében hungarocentrikus szlavisztikával foglalkozott, noha pályája elején rövid ideig annál a Max Vasmernél volt ösztöndíjas Berlinben, aki később a ma is legjobbnak és legteljesebbnek tartott orosz etimológiai szótár (REW.; később Oleg Trubačev fordításában oroszul is: VASMER–TRUBAČEV) szerzője lett, tehát megvolt a lehetőség arra, hogy figyelme a tisztán szláv etimológiai kérdések felé forduljon. Néhány hónapos berlini tartózkodás után, 1935 végén azonban váratlan betegsége miatt meg kellett szakítania berlini ösztöndíjas tanulmányútját, így ez a kapcsolat megszakadt (HADROVICS 1977: 5–6, vö. KISS 1999: 22–23). Valószínű azonban, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatása közben őt olyan szlávnak vélt szavak eredete továbbra is izgatta, amelyek a keleti szlávból származhattak. Így amikor én moszkvai aspiránsként főleg interszláv etimológiákkal foglalkoztam, elsősorban magyar érdekű etimológiáim váltották ki érdeklődését, noha biztos vagyok benne, hogy tisztán szláv érdekű etimológiáimat is olvasta, hiszen főszerkesztőként ilyen tárgyú írásaimat is ő javasolta közlésre a *Studia Slavica*-ban. Magyar vonatkozású tanulmányaim közül elsősorban *émely* szavunk eredetéről írt cikkemet helyeselte (HADROVICS 1989: 24), amelyben ezt a szót – pontosabban az *émely*- tövet – a keleti szláv *xmel* 'komló; szeszes ital, részegség, rosszullét' szóból vezettem le (ZOLTÁN 1979). E cikkem megjelenése után egy alkalommal félrevont egy kruzsockbeli összejegyzetelen, és mintegy „rám bízott” néhány szót, amelyet ő oroszoknak gondolt, hogy próbáljam meg igazolni a régi keleti szláv források felől e hipotézisét. Miután kudarcot vallottam és nem találtam további, valamennyire is fontos anyagot ezekhez a szavakhoz, e feltételezett keleti szláv eredetű szavak közül megnevezett néhányat később nyomtatásban is: *por*, *lánc*, *vászon*, *mókus* (HADROVICS 1989: 24).

A *lánc* keleti szláv eredetét lehetségesnek tartja a TESz. és az EWUng. is, azonban a szóföldrajzi adatok arra mutatnak, hogy a keleti szláv alakok (ukr. *ланцюг*, orosz csak déli és nyugati nyelvjárási – vagyis gyakorlatilag az ukrán és a fehérorosz nyelvhatár menti – *ланцуг*) a nyugati szlávból (vö. lengyel *łańcuch*) vannak átvéve. Így tehát ez a magyarban már 1405 óta adatolható szó nálunk biztosan nem keleti szláv eredetű, mivel az ukránban nincs meg a 15. század vége előtt, míg például a lengyelben már a 14. század óta dokumentálható. Más kérdés a szó végső forrása, amelynek megítélésében szerintem Hadrovics volt hiperkritikus: az elődök (pl. a német VASMER) által egyöntetűen német eredetűnek tartott szláv szó forrását valahol Keleten kereste (HADROVICS 1985: 334–336); a szlávságon belüli szóföldrajz azonban ezt nem valószínűsíti.

A másik három szónak továbbra sincs megnyugtató etimológiája, viszont talán nem felesleges, ha megosztom a tudományos közvéleménnyel, hogy Had-

rovics László mit gondolt róluk, hátha e szavak eredetéről való további közös gondolkodás során még hasznát vehetjük sejtéseinek. A *por* esetében Hadrovics László az ósszláv **porxъ* 'por' keleti szláv *нопохъ* alakjára gondolt, amelyből szerinte a szó végi *porox* > *poroh* *h*-jának elnémulása után lett volna *poró*, majd *por*. Az egyeztetésnek szláv szempontból semmi akadálya sincs, a jelentések tökéletesen egybeesnek, az akadály az ómagyar *pur*, amelyből a későbbi *por* jól megmagyarázható, míg fordítva bajosan. Tehát ez az etimológia magyar hangtörténeti szempontból igényelne inkább további vizsgálatot.

A *vászon* eredetét tekintve Hadrovics László valószínűleg azt várta a régi orosz források átvizsgálásától, hogy hátha a keleti szlávban sikerül megtalálni az összekötő láncszemet a magyar szó és az általa feltételezett görög etimonja között. Hadrovics László ugyanis a TESz. és az EWUng. felfogásával szemben nem az irányban kereste *vászon* szavunk forrását, hanem a görög *βύσσος* 'finom lenvászon, patyolat' *βύσσινος* 'lenvászonból készült' melléknévi származékának, pontosabban annak is főnevesült semleges nemű *βύσσινον* alakjának az átvételével számolt óorosz közvetítéssel. Ezt a szót az ortodox szlávok a *β* középgörög kiejtése alapján *v*-vel vették át, s lett belőle az ószlávban *вѣссонъ*, az orosz egyházi szlávban *вѣссонъ* (vö. or. *вѣссонъ* 'bisszus (igen finom, vékony kelmefajta)'). Ezt az etimológiát Hadrovics László meg is írta, hangsúlyozva, hogy a jelentés teljes és a hangalak nagymértékű egybeesése az első szótagi magánhangzó eltérése ellenére nem lehet véletlen (HADROVICS 1993). Sajnos azonban a Hadrovics László által használt forráskiadványok után megjelent orosz nyelvtörténeti szótárak, illetve a novgorodi és más északi nagyorosz nyírfakéreg-levelek sem hoztak semmiféle olyan újabb adatot erre a szóra az orosz régiségből, amely valamiféle áthidaló megoldást sugallna arra nézve, hogy miként lehetett a szláv *-i*-ből *-á*- a magyar *vászon* első szótagjában. Tehát bármily logikus és nyelvföldrajzilag természetes lenne is a szláv (nem feltétlenül óorosz, hanem az ószláv adatból ítélve akár bolgárszláv) közvetítés, a Hadrovics László által is elismert hangtani nehézség továbbra is fennáll. A 11–14. századi szókincset feldolgozó óorosz szótár által rögzített *воусинъ*, *воусъ* alakváltozatok (SDR. 1: 499) sem visznek közelebb a megoldáshoz, mivel a magyar *-á*-t a szláv *-u*-ból sem könnyebb levezetni, mint az *-i*-ből. A régi keleti szláv alakok mind könyvnyelviak, tehát a szó ismertségét legfeljebb az orosz szerkesztésű egyházi szlávban dokumentálják, arra nézve nincs adatunk, hogy a népnyelvben használták volna, tehát annak sincs nagy valószínűsége, hogy a szó kereskedelmi úton jutott volna hozzánk. Ha viszont az egyházi nyelvből terjedt volna el, akkor a bolgár–macedón közvetítés valószínűbb lenne.

Ami a *mókus* eredetét illeti, itt orosz részről jobb a helyzet, mert hiszen e kis prémes állat több régi orosz neve közül (*бѣлъка*, *вѣверица*, *вѣкъша*) az utóbbi (*вѣкъша* > *векиша*) is jól dokumentálva van a régi oroszban, s mivel e kisállatok préme korán értékmérővé, majd ténylegesen is pénzegységgé vált, gyakran fordul elő számok után partitívusi értelmű genitívus pluralis formában: *вѣкъшь* > *векош*. Hadrovics László éppen egy ilyen többes szám birtokos esetű *vekoš* alakból gondolta levezetni a magyar *mókus*-t. Gondolatmenetében szerepet játsz-

hatott, bár hogy mondta volna-e, arra nem emlékszem, hogy éppen egy ilyen partitivusi alak átadása lenne valószínű akkor, ha a szó kereskedelmi úton került volna a magyarba. Ebben az esetben – a *por*-hoz hasonlóan – a tökéletesen egyező jelentés mellett a hangtani nehézségek nehezen áthidalhatók, mert míg egy Hadrovics által feltételezhetően átvett **vekos*-ból hangrendi kiegyenlítődéssel lehetett **vokos*, a további *v > m* hangfejlődésre már nehéz analógiát találni (*Mókos bőr* azonban van 1754 körül – NySz.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a felületes nyelvi érintkezések során átvett szóbeli kölcsönzéseknel az idegen nyelvi forma elnagyolt átvétele nem ritka, s Hadrovics meg nem írt etimológiája legalábbis van annyira valószínű, mint a TESz.-ben és az EWUng.-ban képviselt hangutánzó eredet, amely egy 1702. évi adatban sugallt népi etimológiának az átvétele lehet („Az evet méltán neveztetik *mókus*nak az ő mokogásáról” – NySz.).

Hadrovics László természetesen nem csak ötletekkel, hanem számos jól megalapozott etimológiával is gyarapította a magyar szókincs eredetéről alkotott nézeteinket. Teljes áttekintése volt a magyar nyelv szláv jövevényszavainak szakirodalmáról, mégpedig azóta, hogy mint KNIEZSA ISTVÁN *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című nagy művének (1955) egyik lektora, érzekelte, hogy „még mennyi minden tennivaló van ezen a területen” (HADROVICS 1997a: 7). Kniezsa István munkáját rendkívül nagyra értékelte, de – mint írta – „a tennivalók ezen a területen már olyanok, amelyeket a hagyományos etimologizáló módszerekkel már nem lehet elvégezni. Mindkét oldalon az eredeti forrásokhoz kell visszamenni” (HADROVICS 1989: 24). Ez a hagyományos „szótárforgató” módszert meghaladó új módszer, amelyet „forrásolvasó etimológiának” nevezett, látványos eredményeket hozott. Hogy csak a keleti szláv elemeknél maradjunk, ma már szinte hihetetlennek tűnik, hogy *csere* szavunknak még a TESz. I. kötetének megjelenésekor (1967) sem volt épkézláb etimológiája. S milyen egyszerűnek tűnik ma már, hogy a keleti szláv **čeredь* 'sorrend, (váltakozás folytán valakire rákerülő) sor' átvételéről van szó, amelyben „a szóvégi *-d* elvesztését a *medve* és *jegenye* analógiájával nem nehéz megmagyarázni”. Megjegyzendő, hogy Hadrovics a keleti szláv **čeredь* mellett a déli szláv **črěďь* alakot is figyelembe vette lehetséges átadó nyelvi alakként, hiszen a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása után ebből sem lehetett más, mint **csered* (HADROVICS 1975: 63–65, vö. EWUng.). Hasonlóképpen nem volt elfogadott etimológiája *óriás* szavunknak, bár MUNKÁCSI BERNÁT egyszer már felvetette, hogy összefüggésben lehet a skandinávok egy csoportjának, a varégeknek óorosz *varjag* népnévvel, de ő egy nem létező *varjažin* alakból indult ki, amit KNIEZSA annak idején mint légből kapottat joggal elutasított. Hadrovics László az óorosz krónikákat böngészve felfigyelt a gyakran előforduló *варязи* többes számú alakra, amelynek palatalizált *z* 'jéből, pontosabban annak hanghelyettesítéséből levezethetőnek tartotta a magyar *óriás* s-ét (HADROVICS 1975: 67–70). Hadrovicsnak ez az etimológiája nem váltott ki teljes egyetértést. Az EWUng. első helyen hozza ugyan, de például EVGENIJ CHELIMSKIJ (2000: 415) – szerintem hiperkritikusan – elutasította. HADROVICS azonban vissza-visszatért hozzá (1985: 383–384; 1989: 24), kiegészítve azt egy-egy részlettel. Végeredményben minden hangtani

részletre van elfogadható magyarázat, s számos nyelvből van példánk arra, hogy az 'óriás' fogalmára használt szó népnévből származik (vö. újabban: FAŁOWSKI 1998).

Hadrovics Lászlónak a TESz., illetve az EWUng. által elutasított etimológiái közül több ma talán mégiscsak megszívlelendő lenne. Így például számomra teljesen érthetetlen, hogy melyek azok a „részint szótörténeti, részint jelentésbeli nehézségek”, amelybe a TESz. szerint a *száll* ige Hadrovics által javasolt szláv származtatása ütközik (HADROVICS 1965: 47). A *saditi se* 'letelepedik' szláv igével való kezdeti jelentésbeli egybeesése nyilvánvaló a *megszáll*, *szállás* szavakban ma is, a 'repül' jelentés másodlagos voltára számos bizonyítékkal szolgál a szerző *Magyar történeti jelentéstanában* (HADROVICS 1992: 303). Csak remélhető, hogy egy újabb, tudományos magyar etimológiai szótár vissza fog nyúlni ehhez és sok más meggyőző etimológiájához, s újból mérlegeli őket.

Általában is megállapítható, hogy az etimológia Hadrovics László életművében korántsem korlátozódik tisztán vagy főleg etimológiai tárgyú műveire (1965, 1975, 1985), hanem egész munkásságát átszövi, nagyszerű filológiai munkáit éppúgy, mint előbb említett *Jelentéstanát*. Egész életén átívelt a szerbhorvát nyelv magyar elemeinek vizsgálata, amelynek nyitányát a Melich-émlékkönyvben megjelent dolgozata (HADROVICS 1942), befejezését pedig az *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* (HADROVICS 1985) vaskos kötete jelentette. Ez irányú munkásságát az előttem szólók méltatták. Befejezésül szeretném kiemelni mégis Hadrovics László munkásságának ezt a kettős irányát: éppúgy kutatta a szláv (és más) nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását, mint ahogy a magyar hatást is eredményesen kutatta a szomszéd népek nyelvében és irodalmában. Etimológiai életművét egységes egészként kell kezelnünk, mert megszívlelendők azok a magyar etimológiai észrevételei is, amelyek az *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*ben vannak elszórva, míg bőséges szláv nyelvészeti és művelődéstörténeti anyagot tartalmaznak magyar etimológiai tárgyú dolgozatai is.

Kiss Lajos, a szlavista

0. Kiss Lajos egész tudományos életművét végigkísérte a szlavisztika, hiszen mind etimológiai, mind azon belül névtani, mind pedig lexikográfiai munkásságának jelentős része szlavisztikai vonatkozású. Az előzetesen egyeztetett téma-felosztásnak megfelelően én azokat a munkáit emelem ki, amelyek a nemzetközi szlavisztika szempontjából is fontosak, illetve megpróbálom ismertetni néhány szlavisztikai szakkérdésben képviselt álláspontját. Végül pedig egy friss szláv–magyar etimológia rövid bemutatásával szeretnék tisztelegni emléke előtt.

Kiss Lajos egész életében magyar érdekű szlavisztikát művelt, munkássága ékes bizonyítéka annak, hogy a szlavisztika nemcsak a szláv országokban, hanem Magyarországon is nemzeti tudomány, nélküle sem a magyar nyelvre vonatkozó etimológiai, sem a névtani kutatások eredményesen nem végezhetők. Ugyanakkor a magyar nyelvtörténet is forrásul szolgál a szlavisztika számára is, hiszen régi szláv jövevényszavaink olyan információkat hordoznak a Kárpát-medencében egykor élt, de a magyarság által teljesen asszimilált szlávok nyelvéről, amelyek egykorú nyelvemlékek hiányában máshonnan nem nyerhetők.

1. Kiss Lajosnak a szlavisztikai vonatkozású nagyobb munkái közül csak egy nem kimondottan hungarocentrikus, mégpedig kéziratban maradt terjedelmes kandidátusi disszertációja. Az 1960-ban megvédett kétkötetes értekezés címe: *A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben* (KISS 1960a). Ennek első része a *Nyelvészeti feldolgozás* (226 oldal), második része pedig a *Szótár* (436 oldal), vagyis az egész mű terjedelme 662 gépelt oldal. A hatalmas műnek csupán egy 12 lapos kivonata jelent meg nyomtatásban (KISS 1960b). Kiss Lajos értekezése aspirantúra keretében készült, témavezetője Hadrovics László volt, aki egy késői köszöntőben azt írta, hogy „egy ilyen dolgozatnak nyomtatott formában való megjelentetésére ebben az időben még nem volt remény” (HADROVICS 1997b: 10). Feltűnő, hogy Kiss Lajos az említett „tételeken” kívül egyetlen tanulmányt sem publikált kandidátusi disszertációja témaköréből, amiből arra lehet következtetni, hogy ő maga talán mégsem mondott le arról, hogy művét önálló könyvként publikálja. Erre mégsem került mindeddig sor, ami véleményem szerint rendkívül sajnálatos.

A témát Hadrovics Lászlótól kapta, akit a horvát és szerb irodalmi nyelvben keletkezett úgynevezett postverbálék foglalkoztattak, vagyis a szláv igékből képző nélkül, elvonással alkotott főnevek, amilyen például a német *Ausflug* mintájára alkotott horvát és szerb *izlet* 'kirándulás', tkp. 'kirepülés' (HADROVICS 1997b:10). Kiss Lajos az oroszban vizsgálta ezt a képzési típust, mégpedig az akkor rendelkezésre álló összes orosz szótár anyagát figyelembe véve SREZNEVSKIJ-nek a 11–15. századi keleti szláv és orosz egyházi szláv nyelvemlékek anyagát feldolgozó szótárától (1893–1903) kezdve az UŠAKOV szerkesztette orosz értelmező szótárig (1935–1940). Megjegyzendő, hogy Kiss Lajos az orosz szóképzésnek ezt a jellegzetes módját széles szlavisztikai kontextusban tárgyalja, s mivel ez a lényegében még

az indoeurópai alapnyelvből örökölt szóképzési mód az összes szláv nyelvben megvan, műve nemcsak az orosz, hanem minden szláv nyelv szóképzési rendszer szempontjából is sok tanulsággal szolgál.

A disszertáció publikálásának elmaradása a szláv mellett nagy kárt okozott a magyar nyelvtudománynak is. Ebben az alapvetően orosz nyelvészeti műben ugyanis Kiss Lajos mindig utal KNEZSA ISTVÁN *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* (1955) című etimológiai szótárára, amikor egy az oroszban is meglévő postverbálé valamely szláv előzménye a magyar nyelvbe is átkerült. Ha Kiss Lajos e munkájának eredményei alapismeret szintjén beépültek volna a magyar nyelvtudományba, akkor a legújabb, a nagyközönségnek szánt magyar etimológiai szótárban nem olvasnánk olyasmit, hogy *abroncs*, *abrosz*, *akó*, *izgága*, *ösztoke*, *pagony*, *parlag*, *patak*, *patkó*, *poroszló*, *posztó* szavaink szláv előzményei „igekötős főnevek” lettek volna (vö. ZOLTÁN 2007). Kiss Lajos világosan megmondja: „A képzés módját tekintve az orosz nyelvben (de a többi szláv nyelvben is) igen nagy számban előforduló *výstrel* ’lövés’, *dogovór* ’szerződés’, *prizýv* ’felhívás’, *osmótr* ’vizsgálat’, *prichód* ’megérkezés’ stb. főneveket a megfelelő *vystrelját* ’kilő’, *dogovorít’sja* ’megegyezik’, *prizyvát* ’felhív’, *osmotrét* ’megvizsgál’, *prichodít* ’megjön’ stb. igékből elvonás (oroszul »obrátnoe slovoobrazovanie«, németül »retrograde Ableitung«, franciául »régression«) útján keletkezett postverbáléknak foghatjuk fel” (Kiss 1960a 1: 5–6), ráadásul fenti szláv jövevényszavaink orosz megfelelői közül a szótári részben részletesen kifejtve ott vannak a következők: *zalog* (2: 85), *izgága* (2: 119), *obrús* (2: 194), *okóv* (2: 204), *perelóg* (2: 247), *podkóva* (2: 270), *postáv* (2: 301), *potók* (2: 304), *pristav* (2: 356; Kiss LAJOSnál mindig transliterálva, de az orosz ábécé sorrendjében). Úgy gondolom, hogy a MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött gépelt másodpéldány végleges kifakulása előtt megérdemelné, hogy legalább egy digitalizált másolat készüljön belőle, amelyet a szakmai közönség szélesebb körben is használhatna.

2. A disszertáción kívül Kiss Lajos később is többször megnyilatkozott szlavisztikai kérdésekben, főleg szláv eredetű magyar szavak szláv előzményének további etimológiáját illetően. Ezekkel – például a *karácsony* vagy az *ablak* szláv előzményét illetően – többször vitában álltam vele. A *karácsony* esetében ő a MELICH JÁNOSTÓL (1908a) származó és TIHOMÍR OSTOJÍC (1910) német nyelvű ismertetése nyomán több jelentős külföldi szlavista (MAX VASMER – REW. 1: 633, OLEG TRUBAČEV – ÈSSJa. 11: 57) által is átvett etimológiát próbálta védeni, amely szerint a magyarba átvett délszláv **kračunъ* előzménye egy összláv **korčunъ* lett volna, amely a **korčiti* ’lép’ ige **-unъ* képzős főnévi származéka lenne, vagyis valamilyen ’lépő, átlépő nap’, ami a téli napfordulóra vonatkozott volna. Ennek súlyos szóképzési akadályai vannak, amelyekre Kiss LAJOS (1957) megoldást próbált találni. A délszláv **kračunъ* újabb, albán jövevényszóként magyarázó etimológiájával kapcsolatban, amelyet én próbáltam népszerűsíteni (vö. ZOLTÁN 1991), ő már nem foglalt állást. Az *ablak* szóval kapcsolatban általa felvetett új szlovén etimológiával (Kiss 1992) szemben én a hagyományos álláspontot védtem, noha az *ablak* háromféle szláv etimológiája közül az egyik sem hibátlan (vö. ZOLTÁN 2007: 209–210).

Felkérésre készült *Néhány szlavisztikai műszóról (összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv)* című írása (Kiss 1994), amely a Magyar Östörténeti Bizottság ülésén hangzott el. E kulcsfogalmak magyarázatában Kiss Lajos Knieszsa István felfogását követi (vö. KNIEZSA 1942). Az *összláv nyelv* terminus magyarázatával nagyjából ma is egyet lehet érteni, ám az *összláv nyelv* időbeli kiterjedését célszerűbb nem a Kr. utáni 5. századdal zárni, hanem N. S. TRUBETZKOY (1925) nyomán az utolsó közös indíttatású szláv hangváltozásnak, vagyis az ún. jerek kiesésének a lezárulásáig (12. sz.) kitolni. Téves azt gondolni, hogy az *összláv* differenciálódása egyből a ma ismert szláv nyelvek kialakulásához vezetett. Ugyancsak kevésbé valószínű, hogy az 5–6. század utáni nagy szláv expanzió során, amikor a szlávok másfél–két évszázad alatt a Kárpátoktól északra, valahol a Visztula és a Dnyeper középső folyása közötti öshazájukból kiindulva a Peloponnészosztól a Fehér-tengerig, az Elbától a Volgáig hatalmas területen ily gyorsan elterjedtek, új területeiket „népszaporulati feleslegükkel szállták meg” (HORÁLEK 1967: 45; a valós okokról röviden I. ČEKMAN 2003). Az *orosz nyelv* terminus használatát ma már megkérdőjelezzük, mégpedig nemcsak ukrán (többnyire emigráns) szerzők részéről (SMAL-STOCKYJ 1913, SHEVELOV 1979), hanem a novgorodi nyírfakéregre írt levelek ANDREJ ZALIZNJAK (1986) által elvégzett nyelvi elemzése alapján orosz részről is, vagyis ma már világos, hogy az *összláv* és az egyes mai keleti szláv nyelvek között nem volt köztes alapnyelv, bár a köztudatba és az egyetemi tankönyvekbe ez még elég lassan szivárog le. Kiss Lajos e kérdésekben mesterei álláspontját képviselte.

3. Végül az ígért új szláv–magyar etimológia, amelyet bátorodom itt most a legilletékesebb közönség előtt bemutatni, noha elárulom, hogy egy alkalommal a szláv kruzsookban Kiss Lajos óva intett attól, hogy ilyesmivel foglalkozzam. A két *seb* főnevünkről és a velük korreláló két *sebes* melléknevünkről lesz szó.

A magyar lexikográfiai hagyományban a *seb*¹ ’sérülés’ és a régies vagy tájnyelvi *seb*² ’gyorsaság, a víz sodra’ főveket, továbbá a velük korreláló *sebes*¹ ’sérült’ és *sebes*² ’gyors’ mellékneveket homonimákként kezeli (vö. pl. CzF. 5: 745–749, ÉrtSz. 5: 1147–1148, ÉKsz. 1197, ÉKsz.² 1072). Az értelmező szótárak gyakorlatában ez az eljárás teljes mértékben elfogadható, mivel ez a két jelentés túl messze van egymástól ahhoz, hogy egy szócikkben lehetne őket tárgyalni. Ha viszont mértékadó etimológiai szótárainkat vesszük szemügyre, amelyekben mind a *seb*¹, mind pedig a *seb*² ismeretlen eredetű szónak minősül (TESz. 3: 505–506, EWUng. 2: 1312–1313), akkor már merőben módszertani fenntartásaink lehetnek, hiszen ha ez a két szó egyformán ismeretlen eredetű, akkor honnan a bizonyosság, hogy ezek eleve homonimák és a mai jelentéskülönbség nem történeti fejlődés eredménye-e?

FOGARASI JÁNOS és CZUCZOR GERGELY mutattak rá szótárunkban először arra, hogy a ’gyors mozgás’ és a ’sebesülés’ képze egy szóban egyesülhet, mégpedig *seb*² címszó etimológiai részében JULIUS THEODOR ZENKER (1866–1876) szótárára hivatkozva a „tatár-török” nyelvből hoztak példát, ahol a *čak-mak* igének ’fut’ és ’megsebesít’ jelentése is van (CzF. 5: 747). A magyar *seb*² és *sebes*² számára

török etimológiát javasolt a maga korában MUNKÁCSI BERNÁT (1909) és RÁSONYI LÁSZLÓ (1941: 298), akik a kazanyi tatár és a baskír *šäb* 'gyors, gyorsaság' szavakra hivatkoztak. Fenntartásokkal ugyan, de *sebes*² 'gyors' török származása mellett foglalt állást BÁRCZI GÉZA is (SzófSz. 267).

A TESz. (i. h.) szerint a *seb*² „törökből való származtatása további vizsgálatot kíván”; az EWUng. (i. h.) a *sebes* szócikk bibliográfiai részében utal ugyan RÁSONYI LÁSZLÓ említett cikkére, de a szócikk etimológiai részében hallgat az általa javasolt török etimológiáról. Végül a magyar nyelv török jövevényszavait tárgyaló legújabb nagyszabású összefoglaló munka szerzői csak a *sebes*² 'gyors' török etimológiáját fogadják el, azt a *seb*¹ 'sérülés' szótól határozottan elválasztják, miközben a *sebes*² 'gyors' melléknevet a *szép* 'tetszetős' melléknévvel rokonítják (WOT. 2: 706–707). A megjelent török etimológiák tehát csak a *seb*² 'gyorsaság' és a *sebes*² 'gyors' megfejtésére irányulnak. A török etimológia hívei közül kivételt képez PACSAI IMRE, aki nyilvános szereplései során és egy még publikálatlan tanulmányban mindkét magyar szót – *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság' – egyaránt török eredetűnek véli.

Úgy gondolom azonban, hogy a vitatott török megfelelések nélkül is lehet közös etimont találni a magyar *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság' szavak számára, mégpedig a szláv **šib-* töben, amelynek alapjelentése: 'dob, üt, sújt', s származékai fejlődhettek 'az ütés vagy dobás gyorsasága' > 'gyorsaság általában' > 'gyors' irányban, de 'ütéssel megsebesít' > 'megsebesít általában' > 'seb' irányban is. A szláv **šibati* igének meggyőző indoeurópai etimológiája van (ie. **kseip-*, **kseib-*, vö. óind *ksipāti* 'dob, hajít', *ksiprá-h* 'gyors', vö. POKORNY 1: 625, REW. 3: 396, BORYS 609–610; másként: MACHEK 1971: 607, ESUM. 6: 412) és az összes szláv nyelvből kimutatható. A déli szláv nyelvekben az 'üt, ütlegel, elver' (óeszl. *шибати*, bolg. *уиѡам*, szh. *šibati*, szlovén *šibati* 'vesszővel megver, ütlegel, korbácsol' jelentés dominál, l. SKOK 3: 390–391, REW., i. h.). A nyugati szláv nyelvekben – a szlovák *šibat* 'ütlegel' kivételével – maga az ige csak nyelvjárási szinten él, de aktív használatban vannak egyes származékai, többek között a szempontunkból oly fontos **šibъкъ* melléknév, vö. cseh nyj., szlovák *šibký* 'ügyes, furge' (SSJ. 4: 405), le. *szybki* 'gyors' (l. MACHEK, ESUM., BORYS, i. h.).

A keleti szláv nyelvekben az összláv **šibati* folytatói (f.-or. *шѣбѣць*, ukr. *шѣбѣти*, or. *шѣбѣть* 'dob, üt, sújt') számos származékukkal együtt igen széles körben használatosak. Mindhárom keleti szláv nyelvben megvannak a **šibъкъ* melléknév folytatói: f.-or. tájnyelvi *шѣбѣки* 'gyors' (TSBM. 5/2: 426), ukr. *шѣбѣкѣй* 'gyors' (HRINČENKO 4: 494), or. népnyelvi *шѣбѣкѣй* 'gyors' (SSRLJa. 17: 1388, SRJa. 4: 714). A **šibati* igének számos igekötős származéka van, köztük olyanok is, amelyekben az 'üt, sújt' jelentés az 'ütéssel felsért, megsebez' felé módosult, vö. or. *пришѣбѣтъ* 'ütéssel kárt tesz, megsebesít, felsért' (SRJa. 3: 459) vagy *ушѣбѣтъ* 'ütéssel kárt tesz (valamely testrészben), ütéssel fájdalmat okoz' (SRJa. 4: 545), majd ez utóbbiból képződött a KISS LAJOS disszertációjában leírt módon az *ушѣб* postverbálé 'ütéssel (ütésekkel) okozott sérülés' (SRJa. 4: 545; vö. KISS 1960a 2: 428).

Így tehát a szláv *šibati igében és származékaiban megvan mindazon jelentések teljes spektruma, amelyekkel a homonimáknak tekintett magyar *seb*¹ 'sérülés' és *seb*² 'gyorsaság' együttesen rendelkeznek.

A magyarban mindkét jelentésű *seb* főnév és *sebes* melléknév korán dokumentálható. Érdekes, hogy a *seb* 'sérülés' először egy 1260–1270. évi latin nyelvű oklevélben a latin *vulnus* 'seb' glosszájaként fordul elő: „wlnris quod wlgó dicitur *boyseb*” (Oklsz. 43, TESz. 3: 505), ahol az összetétel *boy* előtagja a szláv *bojb 'ver(eked)és; párbaj' (mai magyar *baj* 'kellemetlenség, vessződség, betegség', de *bajvívás* 'párbaj' is, vö. TESz. 1: 218), vagyis a *boyseb* az adott összefüggésben 'harcban szerzett sérülés'. A. MOLNÁR FERENC (2005: 85–89) szerint az Ómagyar Mária-siralom (1300 k.) *fepedyk* szavában a *seb* főnévből képzett *sebhedik* 'sebesül; gyötrődik' igealak rejlik.¹⁷ A *sebes* 'sérült' melléknév a 14. sz. óta fordul elő nyelvelméleinkben (TESz. 3: 505).

A *sebes* 'gyors' egyik legkorábbi adata egy 12. századi oklevélben található, ahol a *Sebespatak* összetett víznév első tagjaként fordul elő, miközben az összetett szó második tagja véletlenül (?) szintén szlavizmus (magyar *patak* 'vízfolyás' < szláv *potokъ 'ua.', TESz. 3: 127–128; ez is postverbálé, l. fentebb KISS LAJOS disszertációja kapcsán is). A *seb* 'gyorsaság' főnév 1531-től adatolható, kezdetben rendszerint a -val, -vel raggal rögzült határozószóként: *sebbel* 'gyorsan'; a mai magyarban már csak *sebbel-lobbal* 'gyorsan, hirtelen' ikerszóban és a *sebtében* 'ua.' határozószóban, a népnyelvben a *víz sebje* szószerkezetben 'gyors folyású folyószakasz' jelentésben is jegyzik a szótárak, vö. TESz. 3: 505–506, ÚMTsz. 4: 852).

Mint láttuk, a magyar *seb*¹ 'sérülés' és a régi, tájnyelvi *seb*² 'gyorsaság' főnevek, valamint a velük korreláló *sebes*¹ 'sérült' és *sebes*² 'gyors' melléknévek egy – szláv – töre való visszavezetése jelentéstani szempontból nem okoz nehézséget. Hangtani nehézség sincs, mivel az ómagyar korban az *i* > *ě*, majd *ě* > *e* változás aktuális volt (egyes nyelvjárásokban máig aktuális, vö. *diák* ~ *deák*, *disznó* ~ *gyesznó*, l. BBB. 148–150). Az a körülmény, hogy a *seb* 'sérülés' főnév és a *sebes* 'gyors' melléknév igen korán dokumentálható az írásbeliségben, felhatalmaz annak feltételezésére, hogy ezek a magyar nyelv szláv jövevényszavainak legrégibb rétegébe tartoznak, amely szubsztrátum jellegű (vö. CHELIMSKIJ 1988). Figyelmet érdemel a magyar *sebes* 'gyors' (*seb*- tő + -s melléknévképző) és a szláv *šibъkъ (*šib- tő + kъ melléknévképző) teljes szerkezeti hasonlósága. Egy szláv *šibъ 'seb' rekonstruálására ugyan nincs alapunk, de erre nincs is okvetlenül szükség, mert a magyarok Kárpát-medencei megtelepedésének első századaira feltehető tömeges szláv–magyar kétnyelvűség közepette a magyarok maguk is elvonhattak egy ilyen jelentést a szláv *šibati 'dob, üt, sújt' szócsaládjából. Gondoljunk arra, hogy e szó átvételére jóval a tűzfegyverek elterjedése előtt került sor, amikor bármiféle harc közben szerzett sérülést (vö. *boyseb*) leginkább hidegfegyverektől, vagyis dobó, ütő, vágó fegyverektől lehetett szerezni. A *sebes* 'sérült' melléknév

¹⁷ Erre az adatára KOROMPAY KLÁRA volt szíves felhívni a figyelmemet az előadás utáni beszélgetés során. Köszönet érte.

a *seb* 'sérülés' főnév szabályos melléknévi származékként keletkezett, a *seb* 'gyorsaság' főnév pedig az időrend alapján már a magyarban keletkezett elvonással a *sebes* 'gyors' melléknévből. Tehát ha a *seb*¹ 'sérülés' és a *seb*² 'gyorsaság' főnevek, illetve a *sebes*¹ 'sérült' és a *sebes*² 'gyors' melléknevek homonimákként való kezelését az értelmező szótárakban el is fogadhatjuk, magyarázatukat az etimológiai szótárakban véleményünk szerint közös szócikkbe össze kellene vonni.

Király és karéj

HOLLER LÁSZLÓ a *Magyar Nyelv* 2013. évi 1. számában – SZENTGYÖRGYI RUDOLFFal vitázva – az 1109. évi másolatból ismert veszprémvölgyi görög oklevelet nagy meggyőző erővel Gézának tulajdonítja, s az elveszett eredeti dokumentum keletkezését a 980 körüli évtizedre (975–985) teszi. Érvelésének nem sarkalatos, inkább kiegészítő eleme tanulmányának a *κράλ(ης)* uralkodói címmel foglalkozó IV. 4. pontja, amelyben amellet érvel, hogy ez a titulus nem szerepelhetett az elveszett eredetiben, hanem csak az 1109. évi másolatban került a szövegbe. HOLLER fejtegetése a magyar *király* szó eredetét is érinti, a szerző ugyanis határozottan elveti a magyar szó jól ismert és általánosan elfogadott szláv etimológiáját (*király* < déli szláv vagy cseh–morva–szlovák **kral’b*, végső soron Nagy Károly frank uralkodó *Karl* ~ *Karal* nevéből), s helyette egy másik szláv etimológiát javasol, mégpedig *király* szavunkat a szláv **krajb* (nála „középszláv *кpaй*”) ’valaminek a széle; peremvidék, határvidék’ szóra kívánja visszavezetni (HOLLER 2013: 63–64). A szerző itt visszaüt egy korábbi tanulmányára, amelyben ezt az etimológiát már felvetette (HOLLER 1996: 952–954), de az nem keltett megfelelő visszhangot a magyar nyelvtörténészek között. Megvallom, a maga korában az én figyelmemet is elkerülte ez a tekintélyes történettudományi folyóiratban megjelent, de egy terjedelmes tanulmányban mégis kicsit elrejtett etimológiai fejtegetés. Nem tiszttem, hogy a magyar nyelvtörténészek nevében nyilatkozzam, de mivel mind az elutasított régi, mind pedig a javasolt új szófejtés szláv vonatkozású, helyénvalónak gondolom, hogy legalább most, másodszori s ezúttal immár nyelvtudományi orgánumban való megjelenése után állást foglaljak HOLLER LÁSZLÓ nem szokványos szófejtésével kapcsolatban.

Nézzük először azt, hogy mi a kifogása a szerzőnek a *király* hagyományos etimológiája ellen. A mostani tanulmányban a szerző csupán leszögezi elutasító álláspontját: „A leghatározottabban elvetem a *király* szó szláv változatait Nagy Károly nevéből eredeztető 18. század végi ad hoc ötletet, amelyet a jelentős hangtani-kronológiai problémák dacára »láncchivatkozásként« [...] ismételnék az etimológiai munkák immár több mint két évszázada” (HOLLER 2013: 64). Az ellenérvek a korábbi tanulmányban találhatók: „A Nagy Károly nevéből való származtatást azonban teljesen megalapozatlannak tartom, mivel a szó Nagy Károly halálát követő két évszázadban nem fordul elő méltóságnévként bizonyítottan írott forrásban” (HOLLER 1996: 952). Valóban nincs adatunk a szóra sem a szlávból, sem a magyarból eredetiben fennmaradt 9–10. századi szövegekből, de hát pontosan datált szláv nyelvemlékeink csak a 11. századtól vannak, s e téren a magyar még rosszabbul áll. Ilyen alapon a *császár* etimológiája még inkább megkérdőjelezhető lenne, hiszen annak szláv előképe Julius Caesar halála után ezer évig nem dokumentálható a magyarban. Egy másik érv hasonló jellegű: „Az

is ellene szól annak, hogy az eredeti oklevélben szerepelt volna a *kral* alak, hogy ebben az esetben egy nyilvánvalóan szláv eredetű szó jóval korábban jelenne meg Magyarországon, mint szláv nyelvi közegben” (HOLLER 1996: 953). Ezen nem kellene fennakadni, hiszen korai szláv jövevényszavaink nagy tömege elég éke-sen bizonyítja, hogy Magyarországon is volt szláv nyelvi közeg a honfoglalást kö-vető egy-kétszáz évben. Egyébként sem ritkaság, hogy az írásbeliség indulásának eltérő időrendje folytán valamely nyelv szavai jövevényszókként előbb dokumen-tálhatók az átvevő nyelvben, mind az átadóban. Tömegével lehet példákat hozni erre a szláv világban például az óukránból, ahol számos, az ólengyelből átvett jövevényszó előbb fordul elő, mint magában az átadó ólengyelben egyszerűen azért, mert a Lengyelországhoz csatolt Halics számára a helyi hagyományoknak megfelelően a lengyel királyok is „oroszul” (óukrán nyelven) írt okleveleket adtak ki, míg a tulajdonképpeni Lengyelországban a latin volt ekkor az oklevelek nyel-ve (vö. ZOLTÁN 1978). A magyarban is van egy olyan litván eredetű szó (*venter* ~ *vöntör* ~ *véter* 'vesszővársa'), amely megvan számos kelet- és közép-európai nyelvben, de a magyarban írták le legkorábban (1506), míg magában a litvánban csak 1747 óta adatolható (ZOLTÁN 1999b). Van olyan szójelentés a magyarban (*méh* 'uterus'), amely egyetlen szláv nyelvben sincs meg, még sincs semmi okunk kételkedni abban, hogy a szlávból származik (< **měchъ* 'zsák, tömlő', KНИЕЗSA 1955: 334–335).

E korábbi tanulmány jegyzeteiből derül ki az is, hogy mit tekint a szerző jelentős hangtani problémáknak a *király* hagyományos etimológiájában: MELICH JÁNOS néhány hangtani észrevételéről van szó, amelyek az etimológia lényegét nem érintik, csupán a szláv **kral'ъ* > magyar *király* jelentésbeli és hangtani fej-lődését pontosítják (MELICH 1908b: 29). A szláv és a magyar szó eredetével kap-csolatban az elmúlt kétszáz évben megjelent teljes szakirodalmat véleményem szerint nem méltányos sommásan „láncshivatkozásnak” minősíteni. Elég, ha csak egy pillantást vetünk OLEG TRUBAČEV tanulmányzámba menő szócikkébe az ál-tala szerkesztett összsláv etimológiai szótárban, hogy belássuk: a szó etimológiáját JOSEF DOBROVSKÝ 18. század végi „ad hoc ötletétől” máig számos kiváló nyelvész hozzájárulása alapozta meg (ÈSSJa. 11: 82–89). Nincs jelenleg semmi ok arra, hogy a bolgár, macedón *крал*, szerbhórvát, szlovén *králj*, cseh, szlovák *král*, lengyel *król*, orosz, ukrán *король* 'király' szabályosan kikövetkeztethető közös előzmé-nyét (**kārl'ъ*) ne Nagy Károly nevében (*Carl* ~ *Caral*) lássuk, legalábbis a szláv szónak valamennyire is komolyan vehető alternatív etimológiája jelenleg nincs.

Ettől persze még lehetne új etimont keresni a magyar *király* szónak. Azonban az, amit HOLLER LÁSZLÓ a hagyományos etimológia helyett ajánl, nemhogy nem jobb, hanem határozottan rosszabb annál. Az összsláv **krajъ* eredetileg 'szelet' je-lentésű szó (a **krojiti* 'szel' igéből képzett főnév, vö. ÈSSJa. 12: 88–89) a mai szláv nyelvekben jelentheti többek között a következőket: 'széle valaminek', 'határvi-dék', 'ország'. Ebből származik a magyar *karéj* ~ *karaj* (a nyelvjárásokban *karáj* is, KНИЕЗSA 1955: 255). HOLLER valamiféle 'örgrófot' (vö. német *Markgraf* tkp. 'határgrof') lát a magyar *király* korai alakjaiban, amire igazában nincs bizonyíték.

Ehhez kell neki a (többek között) ’határvidék’ jelentésű szláv **krajb*. Ez azonban hangtanilag nem fogadható el, mert míg a **kral’b* > *király* esetében a magyar szóvégi *-ly* tökéletesen harmonizál a szláv palatális *l*-lel, addig egy szláv **krajb* kiinduló alakból a magyar szó végén csakis *-j* várható, amint az a *karěj* ~ *karaj* esetében be is következett. A jelentés területén is gyengébb ez a magyarázat az eredetnél, mert hiszen az összláv **kǎrl’b* szó szabályos reflexei a szláv nyelvekben mindenütt ’király’-t jelentenek, az ortodox szlávoknál ráadásul hangsúlyosan nyugati ’király’-t, mert náluk a bibliai és más keleti királyok, majd a saját uralkodók titulusa *carb* (< *cēsarb*). A ’határvidék’ jelentésű szláv **krajb*-ból a szlávban képző nélkül nem lehetett semmiféle ’uralkodó’ jelentésű szó. Ha viszont, mint a szerző állítja, a *κράλ(ης)* nem a magyar, hanem a bizánci szóhasználatot tükrözi, akkor meg a bizánci görögben kellett végbemennie ennek a szokatlan jelentésváltozásnak, ráadásul ebben az esetben is jelentkezik ugyanaz a hangtani probléma, ti. hogy miért lett egy szláv *j*-ből *l* a bizánci görögben.

Az igazi nehézség a szláv **kral’b* > magyar *király* esetében az, hogy miért nem lett a **kral’b*-ból éppúgy **karály*, ahogy a **bratb*-ból *barát* vagy a **brazda*-ból *barázda*. Erre igazán meggyőző magyarázatot nem találunk sem MELICH idézett cikkében, sem ott idézett vitapartnereinél. MELICH *král* > **kǎrál* > **kǎrál* > *kǎrál*, *kǎrál* > *király* hangfejlődést tesz fel a magyarban, noha, mint írja, „az *a – á* > *o – ó* sort a *királynál* nem tudjuk kimutatni” (MELICH 1908b: 26). Kétségtelen, hogy a *király* egyedül áll abban a tekintetben, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása nem az átható nyelvi magánhangzóval analóg magánhangzóval történik (vö. KESZLER 1969: 40). EVGENIJ CHELIMSKIJ (1988; 2000: 433–435) mutatott rá arra a lehetőségre, hogy ha a magyar nem közvetlenül a szlávból, hanem török közvetítéssel vette át a szót, akkor ez a probléma könnyen megoldódik, mivel a törökben a magyartól eltérően a szókezdő mássalhangzó-csoportok felbontására nem az átható nyelvi magánhangzó analógja, hanem egy rövid (hangrendtől függően) *i* ~ *i* betoldásával történt. Tehát ha feltesszük, hogy a szláv **kral’b* szó nem közvetlenül a szláv köznép nyelvéből, hanem – amit a szó jelentése is valószínűsít – a részben török nyelvű elit nyelvének közvetítésével, egy török **qīral* alakon keresztül került a magyarba, ez a hangtani nehézség magától megszűnik.

Lehetne erre persze mondani, hogy török közvetítéssel a szláv **krajb*-ból is **kiráj* lett volna a magyarban. Ez igaz, sőt a karacsáj-balkárban CHELIMSKIJ szerint (1988: 54, 2000: 434) van is *qīrai* (< orosz *кpaй*), de a **krajb*-ból ezen az úton csakis **kiráj*, semmi esetre sem *király* lehetett volna. HOLLER LÁSZLÓ egyébként mindkét idézett tanulmányában végig adós marad az általa feltételezett szláv *j* > görög *l* > magyar *ly* hangfejlődés magyarázatával, az olvasónak az a benyomása, mintha a szerző a *ly*-t már a 12. századi magyarban is a *j* grafikai dublettjeként kezelné. Nem teljesen világos, hogy mire alapozza a szerző az alábbi megállapítását: „Ez a magyarázat [szláv **krajb* > görög *κράλ(ης)*] nemcsak a *király* szó kialakulását magyarázza meg, hanem egy lényeges indokot szolgáltat arra nézve, hogy Törkia nem lehet azonos Magyarországgal, hiszen a *kral* szó hangzásában idegen mind a finnugor, mind a török nyelvektől, használata és jelentésének

a transzformációja csak szlávok lakta nyelvterületről kiindulva képzelhető el. Figyelembe véve viszont a szlavisztika azon megállapítását, hogy a szó eredetét a horvát dialektusban kell keressük, Türkiának Horvátország melletti elhelyezkedésére egy nyelvészeti érvet is kaptunk” (HOLLER 1996: 954). Ha a **krajb* szó eredetét kell a horvátban keresnünk, az félreértés: a szó ósszláv eredetű, minden szláv nyelvben megvan (legfeljebb nem mindenütt ugyanazokban a jelentésekben). Ha a **kral’b*-ről van szó, erről KNEZSA ISTVÁN csak azt mondja, hogy „dél-nyugati vagy északnyugati szláv”, vagyis megvan a csehben, a szlovákban, a szlovénben, a szerbben és a horvátban. Ez az eloszlás pontosan az, ami a pannóniai szlávra feltételezhető. KNEZSA ugyan valóban a horvátot valószínűsíti a magyar *király* forrásaként, de nem nyelvészeti, hanem történeti megfontolások alapján (KNEZSA 1955: 268–269). Mindezek után nem gondolom, hogy ezt nyelvészeti érvnek nevezhetnénk bármiféle lokalizáció mellett.

Végeredményben tehát HOLLER LÁSZLÓ új etimológiája nem állja ki a nyelvészeti kritika próbáját. Úgy vélem azonban, hogy a szerzőnek nincs is szüksége erre fő tézise bizonyításához, vagyis ahhoz, hogy meggyőzzön bennünket arról, hogy a veszprémvölgyi görög oklevél az 1. számú magyar oklevél. Ehhez képest másodrangú kérdés az, hogy szerepelt-e a *κράλ(ης)* uralkodói cím az eredetiben. Véleményem szerint semmi akadályja nem volt annak, hogy a **kral’b* méltóságnév Géza idejében mind a hazai szlávok, mind tőlük átvéve a magyarok – török és finnugor nyelvűek egyaránt – ismerhessék, vagyis minden további nélkül szerepelhetett már az oklevél eredetijében akkor is, ha az Géza idején keletkezett. A magam részéről úgy gondolom, hogy a csak idegen – magyar és szláv – vezérekre és uralkodókra vonatkozó *κράλ(ης)* a görögben egzotizmus (xenizmus) volt, és forrása maguknak e szláv és magyar fejedelmeknek a kísérete és tolmácsaik voltak. Ne feledjük, hogy a magyarok és a bizánciak között a természetes közvetítő nyelv a szláv volt, hiszen Bizáncban bőséggel rendelkezésre álltak görög–szláv kétnyelvűek, míg a magyarok között nem volt hiány szláv–magyar kétnyelvűekből, amiről kétségkívül balkáni eredetű, eredetileg a keresztyén terminológia körébe tartozó szláv szavaink és kifejezéseink tanúskodnak (*hálát ad, karácsony, pitvar*; vö. ZOLTÁN 1986). A veszprémvölgyi oklevél amúgy sem a bizánci császári kancellária dagályos stílusában íródott, hanem a bizánci magánoklevél formai elemeit mutatja (MORAVCSIK 1938b: 411), akárcsak a legrégebb orosz oklevelek, ahol ugyanolyan nyelvi kompetenciájú (görög–szláv kétnyelvű) misszionáriusok működtek és honosították meg bizánci magánoklevelek formuláit a kialakuló fejedelmi kancelláriákban (ZOLTÁN 1987b). Mindenesetre a *κράλ(ης)* szó ott van az oklevél 1109. évi másolatában, az eredeti meg nincs meg, így biztosan állítani, hogy a másolók tették bele, véleményem szerint nem lehet.

Denevér, bőregér és a vámpír -pír-je

Lehet, hogy e három szavunknak a TESz.-ben és az EWUng.-ban közölt magyarázata a készülő *Új magyar etimológiai szótárban* (vö. GERSTNER 2012) különböző mértékű felülvizsgálatra szorul. Ami a *denevér* szót illeti, ennek eredetéről az EWUng. (1: 254) mindössze annyit közöl, hogy az elsőként 1395 körül lejegyzett szó ismeretlen eredetű, s 1604 óta adatolható *tenevér* alakváltozatához való viszonya nem tisztázott. Forrásként csak az EtSz. és a TESz. van megadva. Az EWUng. rövid magyarázatából tehát csak az az egy fontos információ hámozható ki, hogy nem feltétlenül a *denevér*-ből lett a *tenevér*, hanem akár a *tenevér* is lehetett a kiinduló alak, tehát a szó eredetét kutatva egy *t-t* tartalmazó változat is számításba jöhet. A TESz. (1: 614–615) valamivel bővebb – bár KÁLMÁN BÉLA (1968: 454) szerint még így is „nagyon szűkszavú” – magyarázata ezen felül még két elutasított véleményt idéz: 1. „elhomályosult összetételként való magyarázata aligha valószínű”, 2. „szláv közvetítésen keresztül görög szóra való visszavezetése – s egyben a *lidérc* és a *vámpír* szavakkal való távolabbi rokonítása – téves.” A TESz.-nek is az EtSz. a fő forrása, de bővebb irodalomjegyzéke a cáfolt magyarázatok visszakeresését is lehetővé teszi. Az 1. a CzF. (1: 1204) óta van forgalomban („Talán eredetileg *dana-vér* volt a rossz szellemet jelentő *dana* és *vér* szóból”), ehhez később FOGARASI JÁNOS (1865: 135–136) külön is visszatért. Ez a magyarázat valóban naiv, akárcsak KASSAI JÓZSEFnek 1831-ben leírt és már VÖRÖSMARTY MIHÁLY által kipellengérezett ötlete, miszerint a *denevér* a *mindene bőr* szókapcsolatból származnék (VISZOTA 1912: 309). Ezért itt most csak a 2., a TESz. által tévesnek minősített magyarázattal kívánok foglalkozni, amely EDELSPACHER ANTAL (1876) szófejtésére vonatkozik.

Mindenekelőtt le kell szögezmem, hogy a TESz.-nek ezzel kapcsolatos megállapítása formálisan helyes. Valóban téves az, amit EDELSPACHER (1876: 152) LUCJAN MALINOWSKI (1874: 304, vö. 1885: 154) nyomán állít, hogy ti. mindezeknek a magyar szavaknak – *denevér*, *lidérc*, *vámpír* EDELSPACHER szerint közös előzménye, az ósszláv **netopyrb* ‘denevér’ – a görög *νυκτόπτερος* ‘éjszaka repülő lény’ szóból származnék. De mi a helyzet akkor, ha a szláv szó nem a görögből származik, hanem a szlávban eredeti szó, vagyis ha a magyarban a *denevér* egyszerűen szláv jövevényszó, minden görög kötődés nélkül? A modern szláv etimológiai szótárak ugyanis elvetik ezt a ma már elavult szófejtést, és a szláv szót belső keletkezésűnek tartják. Az egyik, MIKLOSICH (1886: 214, 241) óta legnépszerűbb magyarázat szerint elhomályosult összetétel, amelynek előtagjában az indoeurópai **nókʷt-* ~ **nékʷt-* ‘éjszaka’ tő, utótagjában pedig a szláv **per-* ‘repül’ ige töve rejlik (vö. újabban SNOJ 1997: 381, BORYS 2005: 363), vagyis a szláv szónak csak annyi köze van a göröghöz (vö. *νυκτερίς* ‘denevér’), hogy az elnevezés itt is, ott is a denevérek éjszakai aktivitásán alapul. Egy valamivel újabb magyarázat szerint a szláv szó eredetileg **ne-to-pyrb*, ahol az utolsó tag az előbbi etimológiával egyezően a szláv **per-* ‘repül’ igével kapcsolatos, míg a **neto-* előtag tovább

tagozódik a **ne* tagadószóra és a **to* mutató névmásra, az elnevezés alapja pedig a denevér mibenléte körüli bizonytalanság lehetett ('Quasivogel, valami madárszerűség', vö. BRÜCKNER 1927: 361, SCHUSTER-ŠEWIC 1978–1989, 2: 1014–1015, a szláv etimológiai irodalom részletes kritikai áttekintésével együtt l. ÈSSJa. 24: 143–145, ESJS. 540). E vélemény szerint tehát a szláv elnevezés olyasféle képzeten alapul, mint a magyar nyelvjárási *se fereg, se madár* 'denevér' (KICSÍ 1991: 128). E TRUBAČEV (ÈSSJa., i. h.) által is favorizált, de VASMER (REW. 2: 216) által túl merésznek tartott magyarázatnak az a gyengéje, hogy a többi szláv nyelvtől viszonylag korán elkülönült polábban a megfelelő szó (*netüpar ~ netüpard*) jelentése nem 'denevér', hanem 'pillangó, káposztalepke' (POLAŃSKI–SEHNERT 1967: 101), ami, ha korábbi 'éjszakai pillangó' jelentésből általánosult, akkor mégiscsak az 'éjszakai repülő lény' lehetett az a közös jelentés, amelyből egyaránt lehetett 'éjszakai pillangó', majd általában 'pillangó' (mint a polábban) és 'denevér' (mint a többi szláv nyelvben), tehát ez a körülmény inkább a MIKLOSICH-i etimológia mellett szól (vö. LEHR-SPLAWIŃSKI–POLAŃSKI 1962–1994: 434–435). A legújabb teljes orosz etimológiai szótár szerzője az orosz *монѣпуть* 'felborzol <tollazatot>' ige tagadó értelmű főnévi származékának tartja az orosz *немонѣръ* '(egyfajta) denevér' szót, vagyis szerinte eredetileg olyan repülő lényt jelentett, amely nem borzolja (nem tudja borzolni) a tollazatát (mert nincs neki, szemben a madarakkal, l. OREL 2: 334–335), ami inkább népi etimológiának tűnik. Inkább a denevérekkel kapcsolatos hiedelmeken, semmint nyelvészeti érveken alapul GRAŻYNA RYTTER (1986: 134–138) mitológiai ihletésű etimológiája, aki szerint a szláv **ne-to-pyrъ* utolsó eleme a szláv **pyrъ* 'parázs' szóval lenne azonos (vö. KNIEZSA 1955: 716–717 **pír* alatt) és jelentése eredetileg 'nem égő, tűzben nem megsemmisülő <lélek>' lett volna, ugyanakkor ez a szófejtés a *-to-* elemre nézve nem ad semmi érdemleges magyarázatot. Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a **netopyrъ* a szlávban is vitatott eredetű szó, de görög jövevényszónak ma már nem tekinti senki (vö. STACHOWSKI 2005: 81).

Magából a TESz. idézett mondatából nem következik ugyan, de a *denevér* ismeretlen eredetűnek nyilvánításából egyértelműen kiviláglik, hogy a TESz. szerkesztői elvetik a magyar szó szláv származtatását függetlenül attól, hogy az EDELSPACHER által javasolt szláv etimon végső soron görög eredetű-e vagy sem. Egyértelműbben fogalmaz BÁRCZI GÉZA, aki szintén az EtSz.-re hivatkozva közli, hogy a *denevér* „er[edete] ism[eret]l[en], ajánlott szláv származtatása nem valószínű” (SzófSz. 50). A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy a *denevér* szót ismeretlen eredetűnek minősíti az ÉKSz. (224) és az ÉKsz.² (214) is.

EDELSPACHER (i. h.) LESCHKA (1825: 55) szótárából indul ki, aki szerint a magyar *denevér*-t egyesek – nyilván ő maga is – szláv eredetűnek tartják („aliqui deducere volunt ex slav. *netopjr*, quod a diversis diverse pronunciat, nempe: Slavi in Hungaria [= a szlovákok] alii dicunt *netopjr*, alii *nietopier*, Poloni *nietopierż*, Bohemi *netopeyr* et *netopýř*; ex quo si *Denevér* formatum fuisset, id fieri debuisset, et per mutationem literarum et per syllabarum transpositionem”). Az ötlet tehát, hogy a magyar *denevér* a szlávból származik, LESCHKÁTÓL származik,

vagy ha az „aliqui deducere volunt ex slav. *netopjr*” nem misztifikáció, hanem azt LESCHKA tényleg másoktól hallotta, akkor legalábbis ő írta le először nyilvánosan. EDELSPACHER érvekkel támasztja alá ezt az etimológiát, részletesen megmagyarázza, hogyan lehetett szerinte a szláv **netopyrь*-ből a magyarban *denevér*, illetve *tenevér*. EDELSPACHER egy szláv **netobir* vagy **netobēr* alakot feltételez a magyar *tenevér* közvetlen forrásának. A szlávban dokumentálatlan „labiális bellagyulás” ($p > b$) véleménye szerint a $t > d$ esetében jól dokumentált „dentális bellagyulás” alapján feltételezhető. Erre azért van szüksége, mert a magyar *-v-*t a szláv *-p-* helyén egy $b > v$ változással véli megmagyarázhatni: a feltételezett szláv **netober* alakból e $b > v$ változás és a „hangzati szabvány” – a hangrendi kiegyenlítődés – folytán lett *netevér* és ebből hangátvétellel *tenevér*. EDELSPACHER még két lényeges megjegyzést fűz ehhez a levezetéshez. Egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy mivel a magyarban sehol sincsenek **netevér*-féle alakok, a metatézis a magyarban rögtön a szó átvételekor megtörtént, másrészt utalva a szlávban *-t-* helyett *-d-*t tartalmazó alakokra megjegyzi, hogy a *denevér* változat éppúgy kialakulhatott egy szláv **nedobēr*-ből, amint az imént a *tenevér*-t levezette egy szláv **netobēr*-ből.

Szembeötlő KNIEZSA ISTVÁN (1955) hallgatása, ő ugyanis még az elutasított szláv etimológiák között sem említi a *denevér*-t. Hogy LESCHKÁT nem idézi, az nem meglepő: KNIEZSA ugyanis LESCHKÁT és a hozzá hasonló „dilettánsokat” csak akkor idézi, ha egyetért velük. Ha nem ért velük egyet, akkor ezek a szerzők számára nem is léteznek (1955: 18–19). EDELSPACHER ANTAL azonban nem volt dilettáns, korának színvonalán álló, nagy felkészültségű, kitűnő nyelvész volt. Igaz, hogy később „elméje elborult”, de ez több évvel idézett cikke megjelenése után történt (MÉL.). Ha KNIEZSA az EtSz. és a SzófSz. véleményére hagyatkozva nem is értett egyet vele, a *Nem szláv eredetű szavak* között kifejtette volna elutasító véleményét.

Modern etimológiai szótáraink tehát az EtSz. nyomán utasítják el EDELSPACHER szófejtését. Az EtSz. (1312–1313) mind LESCHKA, mind EDELSPACHER fentebb idézett magyarázatát korrektül ismerteti, de hibásnak tartja. Rajtuk kívül még – joggal – elutasítja DANKOVSKY (1833: 232) valóban téves felvetését, miszerint a magyar *denevér* egy horvát („illyr.”) *tenevér* szóból származnék, amely egy horvát *tenya* (valójában szlovén *tenja*) ’árnyék’ szó származéka lenne. Az EtSz. joggal jegyzi meg, hogy „szláv *tenevér* szó nincs”, illetve – tehetjük hozzá –, ha valamely, a magyarral érintkező szláv nyelvjárásban lenne is ilyen szó, az biztosan a magyarból lenne átvéve. Ugyancsak joggal utasítja el az EtSz. a CzF. fentebb idézett ötletét (*dana-vér*). Úgy gondolom azonban, hogy LESCHKA ötletének, illetve EDELSPACHER levezetésének teljes elvetésével az EtSz. és nyomában újabb etimológiai szótáraink a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötték. Modern etimológiai szótáraink nem vették észre vagy nem gondolták át, hogy az EtSz. lényegében ellenérvek nélkül nyilvánította hibásnak a magyar *denevér* (~ *tenevér*) szónak az azonos jelentésű szláv **netopyr’* (~ *nedopyr’*) szóból való levezetését. EDELSPACHER etimológiáján lehet finomítani, főbb pontjaiban azonban ma is megállja a helyét. Véleményem szerint nem szükséges a $p > b$ változás feltéte-

lezése a szlávban, nyugodtan kiindulhatunk egy 10–11. századi Kárpát-medencei szláv **netopyr'* (~ *nedopyr'*), esetleg az *y > i* változás utáni **netopir'* (~ **nedopir'*) ejtésű szláv alakból, amelyben rögtön az átvételnél bekövetkezett egy *n ~ t* (*n ~ d*) hangátvetés: a szláv **netopir'* (~ **nedopir'*)-ból a magyarban eleve **tenopir* (~ *denopir*), illetve a hangrendi kiegyenlítődést is figyelembe véve **tenepir* (~ *denepir*) lett. Ebből a szóvégi szláv **-ir* hangkapcsolatnak a magyarban szokásos **-ir > -ér* fejlődése (vö. *Vladimir > Ladomér*, *Tichomir > Tihamér*, *Velimir > Velemér*) következtében lett **tenepér* (~ *denepér*), amelyből valamely analógia (legkézenfekvőbben a *vér* szó analógiája) folytán lett *tenevér* (~ *denevér*). EDELSPACHERrel egyetértve én is úgy gondolom, hogy a *denevér*-féle, ma irodalmi alakok is magyarázhatók a szlávból, mégpedig az ott most többnyire nyelvjárási, *-d-s* alakokból, vö. szlovén *netopír* mellett *nadopér* is, szlovák *netopier* mellett *nedopier* is, lengyel *nietoperz* mellett *niedoperz*, *niedopyrz* is, orosz *немопырь* mellett nyelvjárási *недопырь* is (ÉSSJa., i. h.), felsősorban *njetopyr* mellett nyelvjárási *nedopyr'* is; az alsősorban a *-d-s* alak a normatív: *njedopyr'*, a *-t- > -d-* változás SCHUSTER-ŠEWIC (i. h.) szerint a *do-* prepozícióhoz, ill. igekötőhöz való analógiás igazodás hatására következett be.

Az EtSz. szócikkből nem állapítható meg, hogy EDELSPACHER etimológiája mitől lenne hibás. Időrendi problémák nincsenek, a szláv szó már a legrégebb, Cirill és Metód tevékenységéhez köthető ószlovétségi olvasmányokat tartalmazó ószláv liturgikus könyvekben (Paroemiaron Grigorovičianum, 12. sz.-i másolat) megvan: *соуѣтныиѣ и неѣтопыреиѣ* (SJS. 2: 412; KÁROLINál: „az vakondakoknak és pubdeneuéréknec”, Ézs 2: 20). A nem szokványos hangtani megfelelésekre – mint fentebb láttuk – kielégítő válasz adható. Természetesen ez a szó nem tartozik a könnyű esetek közé magában a szlávban sem, hiszen a szóban forgó élőlényhez számos babona és hiedelem kapcsolódik, ami számos népi etimológiás változatot is eredményezett. A magyarban mindenképpen szóbeli kölcsönzésről lehet csak szó, ezért a feltételezett hangátvetés nem kifogásolható. A *vér* szó analógiás hatását is az állítólag vérszívó denevérekhez fűződő hiedelmek teszik elképzelhetővé (vö. TOLSTOJ 3: 103–104). Az ilyesmit persze bizonyítani nehéz, de mint KISS LAJOSTól tudjuk (szóbeli hagyomány), az etimológia nem arról szól, hogy egy szó milyen eredetű, hanem hogy milyen eredetű lehet (vö. KISS 1970: 20). Úgy gondolom, hogy a *denevér* ~ *tenevér* a LESCHKA által felvetett és EDELSPACHER által fő vonalaiban kidolgozott etimológia szerint lehet egy szláv **netopyr'* ~ *nedopyr'* átvétele a magyarban. Az egybecsengés a magyar és a szláv szavak között a hangátvetés és a feltehetőleg analógiás *p > v* változás ellenére még ma is túl szembeszökő ahhoz, hogy ebben a szóföldrajzi környezetben merő véletlen lehessen.

Az EDELSPACHER idézett cikkében tárgyalt másik két szó (*lidérc*, *vámpír*) közül a *lidérc* minden szlávos hangtani vonása ellenére megfajtatlan, a *denevér*-hez csupán annyi köze van, hogy a 18. században ennek is feljegyezték 'denevér' jelentését (vö. KNEZSA 1955: 684–685, TESz. 2: 768, EWUng. 2: 897–898). A *vámpír*-nak viszont lehet köze a *denevér* szláv előzményéhez. A magyar *vámpír* szót részletesen legutóbb KISS LAJOS (1970: 83–85) elemezte, s mint megállapította, a szó

a magyarba a németből került át, ahol az szerbhorvát eredetű. A szerbhorvát *vàmpīr* 'vérszívó kísértet' bizonyosan összefügg a hasonló jelentésű szerbhorvát nyelvjárási *upir* szóval. KISS LAJOS a szerbhorvát *vàmpīr* *m*-jét szervesen járulékhangnak vélte, a *-pir* tő sokféle szláv magyarázatára pedig csak utalt, abban nem foglalt állást (KISS 1970: 83–85; érdekes, hogy az egyébként közmondásosan precíz KISS LAJOS sem vett tudomást EDELSPACHER ANTAL igazán nem eldugott helyen megjelent tanulmányáról, noha a *vampir* és az *upir* összefüggése már EDELSPACHER számára is evidens volt). Időközben az orosz *ynípb* 'vérszívó kísértet' szó etimológiájának apropóján a MAX VASMER orosz etimológiai szótárát oroszra fordító OLEG TRUBAČEV szerves magyarázatot talált a szerbhorvát *vam-* szókezdetre: szerinte a szerbhorvátban a *vampir* eredetileg **vanpir* volt, ahol a *van* az összláv **vьnъ* 'ki(felé), fel(felé)' határozószó szabályos szerbhorvát folytatója; a szerbhorvát *upir*, orosz típusú, *u*-val kezdődő alakok pedig ennek a **vьnъ*-nak az *o*- variánsából, tehát egy *o-pirъ* '(sírból) kiszálló, felszálló' jelentésű főnévből keletkeztek (VASMER–TRUBAČEV 4: 858–859). Ebben az esetben a *-pir-* 'repül' tő azonos a 'denevér' jelentésű szláv **netopyrъ* második tagjával (vö. RĚS. 6: 42–45). TRUBAČEV kissé eldugott magyarázata elkerülte néhány későbbi kutató figyelmét, így például GRAŻYNA RYTTER (1986: 128–129) egyes periférikus bolgár vagy szlovén, a nazális magánhangzókat még őrző nyelvjárásokból indult ki, ami ellentétben áll a ténnyel, hogy a vámpírhít Szerbiából terjedt el Európában. A *vàmpīr* megfelelőit a szláv nyelvekben legutóbb KAMIL STACHOWSKI (2005) vizsgálta meg behatóan, de TRUBAČEV megoldását ő is figyelmen kívül hagyta. Véleménye szerint a szó a szlávban nem eredeti, hanem török jövevényszó (< kipcsak **opyr* 'boszorkány, gonosz szellem', csuvas *văBăr*, *voBăr*, *vuBăr*), de ebben az esetben is a szerbhorvát *-m-* kérdése megoldatlan marad, noha a szerző több hipotézist is megkockáztat.

A normatív *denevér* mellett ennek az élőlénynek a másik népszerű neve nyelvünkben a *bőregér*. Ezzel kapcsolatban az EWUng. (1: 136) úgy nyilatkozik, mintha önálló magyar találmány lenne ez az összetétel, a TESz. (1: 364) pedig még a feltevését is visszautasítja annak, hogy a csak a 18. sz. vége óta adatolható magyar *bőregér* a német *Fledermaus* 'ua.' félrefordítása lenne. Az egyetlen pontos párhuzam, a lett *pell-ahda* (tkp. 'bőr-egér') aligha szólhat a magyar szó önállósága mellett, hiszen a lett a 18–19. században éppúgy német hatásnak volt kitéve, mint a magyar. Nem tudom, hogy a lett parasztok mennyire tudtak jobban németül, mint a magyar nemesek, az azonban biztos, hogy ha egy magyar nemes egy osztrák udvarhölgynek ilyen bókot eresztetett meg, hogy „Selber hat schönes Leder” ('magának szép bőre van', JÓKAI 1908: 293), akkor a *Fledermaus* 'röpködő, cikázó egér' > **Ledermaus* 'bőregér' beleértés (vö. HADROVICS 1992: 76–78) nem lehetett valami eleve elképzelhetetlen.

Darázs és vizsga

1. A címbeli két szónak látszólag nem sok köze van egymáshoz, hacsak az nem, hogy mérvadó etimológiai szótáraink szerint mindkettő ismeretlen eredetű, viszont az újabb kutatások fényében mindkettő szláv eredetűnek látszik, de ha ezen újabban felmerült szláv etimológiák megállják a helyüket, nem maguk e főnevek származnak a szlávból, hanem azok az igék, amelyekből a megfelelő főnevek elvonással keletkeztek. A *vizsgál* ige ma is produktív, összefüggése a *vizsga* főnévvel kézenfekvő, viszont egy **darázsol* 'irritál' ige megléte egy korábbi nyelvállapotban merőben hipotetikus, ám ki sem zárható.¹⁸

2. A *darázs* főnév szláv eredetével kapcsolatos elképzeléseimet általánosabb tárgyú konferencia-előadásokban már felvettem (ZOLTÁN 2005c: 107–108, ZOLTÁN 2011: 260–261), majd oroszul részletesebben is kifejtettem (ZOLTÁN 2010). Röviden arról van szó, hogy a mérvadó modern etimológiai szótáraink (TESz. 1: 595, EWUng. 1: 242) által ismeretlen eredetűnek tartott *darázs* szavunknak volt egy elfelejtett szláv megfejtési kísérlete: „**Darázs (dráždil, boh. sl. vend.) irritator, concitator, incensor, der Anhetzer, Necker 2) crabro vespa, die Hornisse*” (DANKOVSKY 1833: 228; az aszteriksz DANKOVSKYNál arra utal, hogy a szerző az adott szót a magyarban jövevényszónak tartja). Ezzel kapcsolatban érdemes még utalni az EWUng. (i. h.) ama – a TESz.-hez képest új – megjegyzésére, hogy a *darázs* hangalakja nyelvünkben jövevényszóra vall.

DANKOVSKY tehát úgy gondolta, hogy a magyar *darázs* eredetileg valami 'ingerlő, izgató dolgot' jelentett, és a hasonló jelentésű cseh *dráždil* főnévből származik; a mai *darázs* 'vespa' jelentése ehhez képest másodlagos. Ezt azonban az EtSz. (1275–1276) elvetette, és egy azóta már cáfolt finnugor etimológiát favorizált, amit BÁRCZI is átvett (SzófSz. 48; ezt a finnugor etimológiát a MSzFE. már fel sem vette), ő viszont a GOMBOCZ és MELICH által tévesnek nyilvánított szláv etimológiát már meg sem említi. KNIEZSA a téves szláv etimológiák közé sem vette fel, de ez nem is meglepő, hiszen ő szerkesztési elveivel összhangban a MIKLOSICH előtti dilettáns szerzőket csak akkor idézi, ha egyetért velük (vö. KNIEZSA 1955: 18–19). DANKOVSKY etimológiája formálisan valóban téves (a magyar *darázs* biztosan nem a cseh *dráždil* szóból származik), de az az ötlet, hogy a *darázs* nem feltétlenül valamely átadó nyelvi rovarnévre, hanem a rovar valamely jellemző tulajdonságát jelölő szóra megy vissza, feltétlenül figyelmet érdemel, s a cseh *dráždil* főnévben ott rejlik az összsláv **dražiti* 'ingerel, irritál' ige, amely jól jellemzi e rovar gyötörő természetét. Ebből éppúgy lehetett a magyarban **darázsol*, ahogy a délszláv **vražiti* 'jósol, bűvöl' igéből *varázsol*, majd ebből a feltehető **darázsol* 'bosszant, gyötör, irritál' igéből elvonással *darázs* 'gyötörő, ingerlő (lény)' → 'darázs', ahogy a *varázsol*-ból *varázs*. A *varázs* analógiája azért is jó párhuzam, mert ebben az

¹⁸ A nyelvjárási *darázsol* 'selyem- vagy gypjűszállal híméz', *darázsolás* 'kötény ráncainak levarrására alkalmazott hímzésfajta' (ÚMTsz. 1: 953) nyilvánvalóan már a *darázs* 'vespa' származékai, tehát a *darázs* eredete szempontjából elhanyagolhatók.

esetben az elvonás nemcsak a nyelvújítás korában, hanem már a középkorban is végbement: *varázs* 'mágia' (1490: *varazrul*), *varázsos* 'jós' (1405 k.: *varasus*, TESz., i. h., Gl. 751). Ez a korábbi *varázs* időközben ugyan kiavult a magyarból, de egykori meglétét 15–16. századi nyelvemlékeink még dokumentálják.

Etimológiai szótárainkon kívül századunk elején még a turkológus BERTHA ÁRPÁD szentelt némi figyelmet *darázs* szavunknak, igaz, ő nem a magyar szó eredetét tárgyalta, hanem a baskír *týraž* 'lódarázs' szóról feltételezte, hogy az a magyar *darázs*ból, mégpedig Julianus magyarjainak nyelvéből származik volgai bulgár közvetítéssel (BERTHA 2001: 42–43). Ez így aligha lehet igaz, már a magyar szó *zs* hangja miatt sem, amely nem lehet honfoglalás előtti. Logikus magyarázatnak kínálkozik, hogy a magyar *darázs* és a baskír *týraž* ugyanabból a szláv *dražiti* 'ingerel, irritál' igéből származik (ZOLTÁN 2010: 473), hiszen az összsláv **dražiti* folytatói éppúgy megvannak a baskírral érintkező orosz nyelvjárásokban, mint a magyar nyelvterületet körülölelő szláv nyelvekben (ÉSSJa. 5: 104–105, SiPrasl. 4: 213–215).

BERTHA ötlete légből kapott volta ellenére nem volt haszontalan, hiszen kiváltotta a kitűnő krakkói orientalista és hungarológus MICHAEL NÉMETH reflexióját. NÉMETH hangtanilag tökéletesnek tartja a baskír *týraž* levezetését egy szláv **draž-* tőből, ám a magyartól eltérően a baskír számára nem tartja valószínűnek egy szláv *dražiti* igealak átvételét, hanem ehelyett egy deverbális **dražb* 'irritáló, bosszantó dolog' főnevet feltételez a baskír szó forrásaként (NÉMETH 2011). Ha ilyen főnév valóban létezett a szlávban, akkor ugyanilyen valószínűséggel lehetett a magyar *darázs* forrása is. Mivel az általam feltételezett szláv **dražiti* 'irritál' > magyar **darázsol* 'ua.' > *darázs* 'vespa' fejlődés középső szakasza éppúgy hipotetikus, mint NÉMETH feltételezése (szláv **dražiti* 'irritál' > **dražb* 'irritáló, bosszantó dolog' > baskír *týraž* 'vespa crabro, lódarázs'), a magyar *darázs* esetében a NÉMETH által a baskír számára felvázolt út sem zárható ki (l. fentebb a *varázs* viszonylagos régiségét).

3. A *vizsga* és *vizsgál* a TESz. (3: 1169) szerint bizonytalan, az EWUng. (2: 1649–1650) szerint ismeretlen eredetű szócsalád, a tő korábban felmerült finn-ugor eredete (vö. SzófSz. 341) tévesnek bizonyult (a MSzFE. már fel sem vette). Mindhárom szótár egyetért abban, hogy a 19. század eleje óta dokumentált *vizsga* nyelvújítási elvonás a korábbi (16. század első fele) adatolható *vizsgál* igéből. A TESz. és nyomában az EWUng. úgy véli, hogy a *vizsgál* egy fiktív tő származéka, a *-gál* elem pedig gyakorító képző, bár a szó etimológiájának tisztázatlansága miatt mindez merő spekuláció. Tehát a legutóbbi időkig *vizsgál* igénk makacsul ellenállt minden megfejtési kísérletnek.

Az áttörést e téren LUBOR KRÁLIK pozsonyi kollégánk frissen megjelent tanulmánya hozta meg (KRÁLIK 2014). Az invenciózus szlovák nyelvész a magyar szócsaládot a nemesfémek tűzpróbájával (kupelláció) hozza összefüggésbe (vö. SZABADVÁRY 1998: 18); ez a módszer már az ókorban is ismert volt (vö. a latin közmondást: *aurum igni probatum est*). Igen szemléletes analógiát kínál ehhez az angol *to test* 'megvizsgál, kipróbál' ige, amely eredetileg a nemesfémek tiszt-

taságának ellenőrzésére vonatkozott, és az e célra szolgáló edény *test* 'kupella' nevéből képződött. A magyar *vizsgál* KRÁLIK szerint a szláv *žegti 'éget' ige *vy-'ki-' igeekötős *vyžegti alakjára, illetve annak imperfektív *vyžigati párjára '(nemesfém) tűzpróbának alávet' (tkp. 'kiéget') vezethető vissza. Ennek folytatói a nyugati és a keleti szláv nyelvekben meg is vannak, vö. pl. szlovák *vyžíhať*, cseh *vyžíhati* 'ausbrennen', lengyel régi *wyżec*, *wyżegać* 'kiéget; égetéssel megtisztít' (1422-től, vö. SłStp. 10: 600; a 16. századi Szymon Budny-féle protestáns bibliafordításban nemesfém égetéssel történő tisztításáról is, Zsolt 12: 7: „srebro czyste, wyżzone siedmiorako” 'hétszer kiégetett tiszta ezüst' SłWarsz. 7: 1122, KÁROLI-nál: „az kohban meg próbáltatott és hetűber meg tiűtűtatott ezűt” (1590, 1: 542v); a szó a lengyelben ma már elavult (SłJP. 10: 345), orosz *выжечь*, *выжигать*, ukrán *вижегти*, *вижигати* 'kiéget', többek között 'égetéssel tisztít' jelentésben is). A *выжигати* 'kiéget' ige már a legrégebbi, 14–15. századi másolatokban fennmaradt óorosz krónikaszövegekben előfordul 12. századi események leírásánál (SDR. 2: 241–242). Az óukránban a *выжегати* 'kiéget' ige 1537-től adathozható (SUM16st. 5: 161); a 18. századból van egy nemesfémekkel kapcsolatos ukrán adatunk is: „срѣбра выжоги 30 золотниковъ” (Тумченко I/1: 393), ahol '(be)olvasztott' ezüstről van szó. A 19. századi galíciai ukránban a *вижигати* igét 'ausbrennen', az ebből elvont *ви́жга* főnevet 'ausgebrannter Ort' és 'das Ausbrennen' jelentésben dokumentálja ŽELECHOVS'KYJ szótára (Žel. 1: 74). Ezek a mai ukrán irodalmi nyelvből kiavultak, viszont ma is használatos a *ви́жга* 'kiégetéssel nyert arany vagy ezüst' főnév (ESUM. 2: 191 *жегати* alatt; SUM. 1: 395). Sajnos ez utóbbi – tárgyunk szempontjából igencsak fontos szó – történetére nézve nem találhatók adatok az ukrán nyelvtörténeti szótárakban.

KRÁLIK etimológiája jelentéstani és hangtani szempontból kifogástalan. A '(nemesfém tisztaságát) tűzpróbával ellenőriz' > 'vizsgál, ellenőriz' jelentésfejlődés könnyen elképzelhető. A magam részéről (a TESz. és az EWUng. eljárásával ellentétben) nem választanám külön ettől az 'orvosi vizsgálatnak vet alá' jelentést, amelyet a fenti szótárak azon az alapon tulajdonítanak az igenek, hogy éppen az 1570 körüli *Orvosi könyvből* idézik. Ha ugyanis alaposabban szemügyre vesszük a szóban forgó előfordulást, akkor itt korántsem egy beteg megvizsgálásáról, hanem egy betegség (történetesen a szifilisz) eredetének kiderítéséről van szó: „Mýkor penýgh az Franczunak ýeleybeol ketélkeodes lehetne, annak eredetýth ýol *megh kel výfgalný* honnet vagýon, es mely rezrél kezdetý” (OrvK. 424).

KRÁLIK helyesen utal arra, hogy a szláv *vy-* igeekötő veláris *i*-jéből a magyarban csak *i* lehetett, ahogy ez más szláv jövevényszavainkban is lenni szokott, pl. *vydra* > *vidra*. A KRÁLIK által elmondottakon túl egykori veláris *i*-re mutat a *vizsgál* vegyes hangzóssága is. Ha valóban gyakorító képző lenne a *-gál* a *vizsgál* igeiben, amint azt a TESz. és az EWUng. véli, akkor is csak úgy lenne magyarázható a *-gál* képzőváltozat jelenléte a *-gél* helyett (vö. JANURIK 2009: 223–224), ha feltételeznénk, hogy a szó hangalakja korábban **vizsgál* volt.

A *vy-* igeekötő jelenléte a KRÁLIK által javasolt szláv etimonban látszólag behatárolja az átvétel irányát annyiban, hogy első pillantásra kizárja a déli szláv

nyelveket a lehetséges átadó nyelvek közül, hiszen ezekben a *vy-* igekötő helyén általában *iz-* van (vö. cseh, szlovák *východ*, lengyel *wyjście*, orosz *выход*, ukrán *вихід* 'kijárat' egyfelől és bolgár *изход*, szerb *излаз*, horvát *izlaz*, szlovén *izhod* 'ua.' másfelől). Ez a megoszlás a szláv írásbeliség kialakulása (9. sz.) idején azonban még nem volt ennyire merev (az ószlávban túlnyomórészt ugyan *из-* igekötős alakokat találunk, de emellett van néhány *вѣ-* igekötős ige is (*вѣврѣцѣти* 'kidob', *вѣгониѣти/вѣгѣнати* 'kiűz', *вѣинести* 'kivisz', *вѣринѣти* 'kiüldöz' – StSl. 160), továbbá a ča-horvátban és egyes szlovén nyelvjárásokban is megvannak a *vy-* igekötő folytatói, l. EtSISJ. 1: 267–269; a két igekötő etimológiai kapcsolatáról vö. PÉTER 1966; 2005: 7–16, vö. ÈSSJa. 9: 6–8). Elvileg tehát az irodalmi szlovén *izžigati* 'kiéget' igének lehet nyelvjárási **vižigati* (< *vyžigati*) megfelelője, s ennek valószínűsége annál nagyobb, minél mélyebbre ásunk a múltban (az 1000 körüli ószlovén Freisingi Töredékben egy helyütt *uvignan* 'vertrieben' olvasható, ami a *vygnati* 'kiűz, elűz' származéka, vö. OGRIN 2007). Hasonlóképpen a régi és ritka horvát *ižigati* (< *iz-žigati*) 'kiéget' (Rj. JAZU 2: 370) igének is lehet(ett) **vižigati* 'ua.' megfelelője a ča-horvátban.

A déli szlávból való kölcsönzés tehát nem kizárt, ennek a lehetőségnek a fenntartása azért fontos, mert az északi szláv nyelvekben – ahol a *vy-* igekötő az *iz-*zel szemben nem a kivétel, hanem a szabály – némi nehézséget okoz, hogy a magyarral közvetlenül érintkező nyelvekben (cseh, szlovák, ukrán) a 12–13. században végbement a $g > \gamma > h$ változás (vö. BERNŠTEJN 2005: 292–297, STIEBER 1969: 89), vagyis ha a szó a magyarban cseh–morva–szlovák vagy ukrán típusú szláv nyelvjárásból származnék, akkor 12. század előttinek kellene lennie, mert ennél később északi irányból legközelebb a lengyelből lehetett volna csak *g*-vel átvenni. Természetesen a lengyel eredet sem zárható ki, ám nyelvföldrajzi okokból kevésbé valószínű.

Nyelvemlékeinkben a *vizsgál* ige ugyan csak a 16. században bukkan fel, régebbi története homályba vész, de nem lehet kizárni, hogy több évszázaddal korábban is megvolt már a magyarban, ám sokáig csak mint a „probátorok” (vö. *probator monetarum* 'pénzkémlő, vizsgáló' – BARTAL 1901: 526) szűk körében használt szakszó lappangott nyelvünkben. Ehhez képest első előfordulása magyar szövegben már a mai általános értelmű 'vizsgál, ellenőriz' (1531: „megh nem uisgalod lölky ifimeretedet” ThewrK. 170 – TESz., i. h., vö. több felekezet mai magyar nyelvű liturgiájában is: „vizsgáljuk meg lelkiismeretünket”; ebben az összefüggésben a *vizsgál* szintén a latin *probo* megfelelője, mivel a kifejezés újszövetségi eredetű: „*Probet* autem se ipsum homo” 1Kor 11: 28 Vulg, vö.: „De maga meg probalya (meg hannyaveffe Ioua hagyja) az ember ewnwnmagath” KOMJÁTI 1533/2013: 334; „*Probállya* meg azért minden ember magát” KÁROLI 1590, 2: 155v), tehát akár több száz év is eltelhetett, amíg az ige végképp levetette speciális, a nemesfémek tisztaságának ellenőrzésével kapcsolatos jelentését, és köznyelvivé vált. A honfoglaló magyarok pl. a Selmecbánya környékén talált működő arany- és ezüstbányákat tovább művelték (NAGY 1998; vö. SZABADVÁRY 1998: 17–18), s nyilván az ott talált szakembereket – köztük az ókor óta ismert kupelláció módszer-

rével a minőségbiztosítást végző probátorokat is – tovább alkalmazták, ezért *vizsgál* igénk akár szókincsünk legrégebb, szubsztrátum jellegű szláv jövevényszavai közé is tartozhat. Ebben az esetben átadó nyelvként legvalószínűbben a magyar-ság által később teljesen asszimilált pannóniai szláv dialektus jöhet számításba, amelyben az őrsláv *g* nem érte meg a később több szláv nyelvben végbemenő *g > γ > h* változást (vö. pl. *galamb* < szláv **golǫbъ*, *gomba* < szláv **gǫba*, *korong* < szláv **krǫgъ*), továbbá e nyelvjárásban – átmeneti déli szláv – nyugati szláv jellege folytán – a *vy-* igekötő megléte is biztosra vehető (vö. ZOLTÁN 2013a).

KRÁLIK etimológiája egy ponton igényel némi korrekciót. Szlovák kollégánk ugyanis úgy véli, hogy már a középkorban lennie kellett egy *vizsga*¹ ’nemesfémek tűzpróbája’ főnévnek, amelyből képezték volna a kezdetben ’(nemesfém) tűzpróbának alávet’, majd egyszerűen ’ellenőriz’ jelentésű *vizsgál* igét, majd ebből jött volna létre elvonással az újabb keletű *vizsga*² melléknév, illetve főnév. Ebben az esetben a *vizsga*¹ közvetlen forrása valamely a **vyžegti/vyžigati* igéből képzett szláv deverbális főnév (**vyžega* / **vyžbga* / **vyžiga* ’kiégés, kiégetés’) lenne, ilyenek azonban csak a távoli nagyoroszról mutathatók ki. Ettől függetlenül a magyar *vizsgál* sokkal természetesebb módon levezethető egy szláv **vyžigati* igéből. Számos szláv eredetű igénkben az *-l* csupán honosító képző. Ilyenkor szerepe arra szorítkozik, hogy a jövevényigét a magyar alaktani rendszerbe illessze (*kopati* > *kapál* → *kapa*, *poročiti* > *parancsol* → *parancs*, *vaditi* > *vádol* → *vád*, *vražiti* > *varázsol* → *varázs*), eközben a *kapa*, *parancs*, *vád* és *varázs* főnevek kétségkívül a magyarban keletkeztek a megfelelő igékből való elvonással, hiszen **kopa*, **poroč(b)*, **vad(b)* vagy **vraž(b)* főnévnek a szlávban nyoma sincs. Ezek az elvonással keletkezett főnevek a magyarban többnyire lényegesen későbből adathatók, mint a megfelelő szlávból átvett jövevényigék, bár van kivétel is: a *kapa* főnév 1395 körül fordul elő először írásban, míg az alapjául szolgáló *kapál* ige csak 1456 körül. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a *kapa* a később adatható *kapál* igehez képest másodlagos (vö. ZOLTÁN 2014b). Összességében azonban a lényeges előrelépés *vizsga*, *vizsgál* szavaink eredetének megfejtésében LUBOR KRÁLIK érdeme.

1. E szavunknak igazán meggyőző etimológiája nincs. Modern etimológiai szótáraink feltételezésekkel operálnak, mégpedig gyakran úgy, hogy egy ismeretlen egy másik ismeretlennel próbálnak valószínűsíteni.

1.1. BÁRCZI GÉZA még úgy gondolta, hogy a *kósza* elvonás a bizonytalan eredetű *kószál* igéből. Ennek korábbi, nem meggyőzőnek ítélt finnugor magyarázatát és a *kúszik* tövével való azonosítását (MUSz. 39, No. 50 és 51, No. 72) elutasítja, majd felveti, hogy „talán inkább a népnyelvi *kajsza* ’görbe’ szóhoz kapcsolható, s így alapja az alkalmasint f[innu]g[o]r er[edetű] *kaj-* tö volna”, utalva itt a *kajla* és a *kujtorog* szavakra (SzófSz. 173). Noha BÁRCZI később is érvelt a *kajla* finnugor eredete mellett (1963: 10), a finnugor nyelvtudomány később mind a *kajsza*, mind a *kajla* finnugor eredetét elutasította, és azokat a magyar nyelv későbbi belső fejleményeinek minősítette (MSzFE. 2: 249; az UEW. mutatójában ezek a szavak már meg sem találhatók), tehát ha a *kósza* ezekkel valahogy mégis összefüggene, jelenlegi tudásunk szerint finnugor eredetű akkor sem lehetne. Bármilyen legyen ennek a népnyelvi *kajsza* ’ferde, görbe’ (ÚMTsz. 3: 24) szónak az eredete, későbbi fejtegetésünk szempontjából nem lényegtelen, hogy BÁRCZI GÉZA *kósza* szavunkat, illetve a szerinte ennek alapjául szolgált *kószál* igét teljesen magától értetődően hozta összefüggésbe egy ilyen ’nem egyenes’ jelentésű szóval. Tehát ha – megelőlegezve mondandónk lényegét – találnánk a *kósza* szónak egy ’nem egyenes’ jelentésű és minden más (hangtani, időrendi, nyelvföldrajzi) szempontból posszibilis etimont, akkor a jelentéstani megfeleltetés nem lenne akadály.

1.1.1. A *kósza* melléknév és a *kószál* ige egymáshoz való viszonyát illetően BÁRCZI feltehetőleg a *Magyar nyelvtörténeti szótár* bizonytalan adatközlése befolyásolta. Ez ugyanis a *kósza* melléknevet egyetlen adattal illusztrálja, mégpedig azt is kérdőjellel ily módon: „[?] Miklós erős népnek nagy győzője, erre te úgy hallgass, Kósza [Kosa Lugosi Codex] léssen az te neved, ha külömben vigyázzsz (RMK IV.260. 387.)” (NySz. 2: 377). Az idézet egyrészt pontatlan, másrészt nem jelzi a kihagyásokat sem, ott ugyanis ez áll: „De mit hallgatsz az setétben Miklós, ide hallgass, / Erős népnek vagy győzője, erre te úgy hallgass, / Erős néppel vagy on igyed, azért ehhez így láss, / Kósza léssen az te neved, ha külömben vigyázzsz.” (RMKT. 4: 260). A kérdőjelet a NySz. idézett adatában az váltotta ki, hogy ahol SZILÁDY ÁRON kiadásában *Kósza* áll, ott a Lugossy-kódexben *Kosa* olvasható. SZILÁDY valóban modernizálta egy kissé ILOSVAI SELYMES PÉTER (1520–1580) helyesírását, de nem torzította el azt; ugyanakkor e versszakhoz fűzött jegyzetében ő figyelmeztet arra, hogy a „*kósza* szó aligha mai értelmében veendő, legalább a régi nyelv nem ismeri. A Lug[ossy]-c[odex] *kosa*-nak írja” (RMKT. 4: 387). Ami a jelentést illeti, az aligha dicsérő jelző, hiszen arra az esetre szól, ha a *Miklós* nevet viselő férfi nevének

¹⁹ Ezúton mondok köszönetet hivatalos (Gerstner Károly, Tölgyesi Tamás) és önkéntes (Juhász Gabriella, Michal Németh) lektoraimnak támogatásukért és értékes javaslaikért.

jelentése ellenére nem találta győzni, tehát lehet éppen ’csavargó’, vagyis ’kósza’ is. Az igaz, hogy a „régí nyelvben” (vagyis az ennél régibb nyelvben) nem fordul elő, hiszen ez a szó első ismert köznévi előfordulása. Szerencsére rendelkezésünkre áll ILOSVAI SELYMES PÉTER életrajzi adatok alapján 1578-ra datált versbe szedett afféle korabeli „utónévkönyvének” első nyomtatott kiadása, amelyben az idézet utolsó sorában ez olvasható: „Kósa lébē az te neued ha külömben vigyáz” ([ILOSVAI SELYMES] [1584–1600] B), ahol a *kósa* olvasata nyilvánvalóan *kósza*. A Lugossy-kódexben olvasható szöveg a nyomtatott kiadáshoz képest másodlagos, mert még annak feltételezhető legkésőbbi kiadási ideje után is jóval, 1629-ben másolták (U. SZABÓ 1913: 222), tehát SZILÁDY ÁRON megjegyzése ellenére is nyugodtan törölhetjük utólag a kérdőjelet a NySz. *kósza* adata elől. A *kószál* ígére az első adatunk 1645-ből van (NySz., i. h.), tehát az időrend nem kényszerít ezek után annak feltételezésére, hogy a *kósza* a *kószál*-ból elvonással jött volna létre (mint a *kapa* a *kapál*-ból); az időrend – ha az írásbeli rögzítés kronológiája megfelel az élőnyelvben való megjelenés sorrendjének – inkább azt valószínűsíti, hogy a *kószál* jött létre a *kószá*-ból (ahogy a *kaszál* a *kaszá*-ból).

1.2. A TESz. a *kósza* és a *kószál* szavakat egy szócikkben tárgyalja, magyarázatában lényegében csak feltételezéseket olvasunk: „A szócsalád tagjai származékszavak. Valószínűleg abból a görbülést, tekeredést, elhajlást jelentő, feltehetőleg hangfestő eredetű szócsaládból alakultak, amely közelebbről a *kólál*, *koldus*, *kódorog*, *kóvályog* stb., távolabbról a *kalandozik*, *kalimpál*, *kalamol* stb. szavaknak is alapja. A szótóhoz kapcsolódó -sz gyakorító képző lehet, gondolhatunk azonban a némiképpen hasonló jelentésű *kajsza* analógiás hatására is. A *kósza* : *kószál* alak-tani viszonya kétféleképpen magyarázható: a névszó lehet elvonás eredménye a *kószál*-ból, lehet azonban a feltehető régi gyakorító képzős ige igeneve is: vö. *hulla*, *csusza*, *inga* stb.” (2: 588. – Mind az én kiemelésem. Z. A.). A sok bizonytalanság közepette is figyelmet érdemel, hogy valami ’görbülés, tekeredés, elhajlás’ alapjelentést sejtjenek a szótár szerzői a hangfestő eredetűnek tartott hipotetikus **kó*-tőben, amelyhez szerintük az -sz gyakorító képző járulhatott (vö. CzF. 3: 1018–1019). BÁRCZI véleményével szemben a TESz. cáfolja, hogy a *kósza* családjának „közvetlenebb etimológiai összefüggése” lenne a *kajlá*-val.

1.3. Az EWUng. (2: 806) a sok bizonytalanságot csak átfogalmazza BENKŐ LORÁNDnak a fiktív tövű igékről vallott nézeteinek megfelelően, bár érdekes módon ellentmond főszerkesztőjének, amikor kijelenti, hogy a *kószál* és a *kúszik* összefüggése felette kétséges („kaum wahrsch[einlich]”), miközben a *kószál* BENKŐ (1984: 99, 135) szerint egyenesen a *kúszik* származéka (BENKŐ az idézett helyeken egyébként minden indoklás nélkül tér vissza ebben a kérdésben BUDENZnek a már BÁRCZITól is elutasított felfogásához). Az EWUng. a szintén ismeretlen eredetű *kall* ’üt, ver; ütögetéssel tömörít, ványol’ igével gondolja egy tövűnek a *kószál*-t úgy, hogy az eredeti közös jelentés ’ide-oda mozog’ lehetett. Ebből az ’ide-oda’ a ványolásra teljes mértékben jellemző, de a *kószál*-ra már kevésbé, mert az ezzel az igével jelölt mozgásnak éppenséggel nincs ilyen szabályos iránya vagy üteme. Az ÚESz. ebben az esetben nem hoz újat az EWUng.-hoz képest, s mindkét szótár szerzői lehetsé-

gesnek tartják, hogy a *kósza* elvonás a *kószál*-ból, noha a TESz.-től kezdve modern etimológiai szótáraink mind hozzák már a *kósza* első köznévi előfordulásaként az ILOSVAI SELYMES PÉTERTŐL származó – fentebb „rehabilitált” – 16. század végi adatot.

2. Mint említettük, mind BÁRCZI GÉZA, mind a TESz. szerzői lehetőknek tartották, hogy a *kósza*, illetve a *kószál* egy ’görbe, ferde’, vagyis ’nem egyenes’ alapjelentésű töre mennek vissza. Nem tudjuk, hogy az 1906-ban Adáról publikált nyelvjárási szövegben említett „az ojan *kósza* asszony” (ÚMTsz. 3: 505) pontosan mivel szolgált rá erre a jelzőre, de valószínűleg nem járt egyenes úton; a *kósza* hírek sem egyenesen terjednek a hírforrástól a célközönség felé, hanem forrásuk éppenséggel kideríthetetlen, maguk a hírek pedig követhetetlen utakon jutnak el a befogadókig.

BÁRCZI GÉZA és a TESz. alkotói ezt a ’nem egyenes’ alapjelentésű tövet a magyar nyelven, illetve az uráli nyelvcsaládon belül keresték, és mint láttuk, nem jutottak igazán meggyőző eredményre. Ha viszont kilépünk a magyar nyelv köréből, egyből a szemünkbe ötlük a szomszédos szláv nyelvek ’ferde’ jelentésű szava. Az indoeurópai eredetű összsláv **kosъ(jь)* ’ferde, nem egyenes’ melléknév folytatói minden szláv nyelvben megvannak (töve azonos a magyar *kasza* forrásául szolgált szláv **kosa* főnévvel; a szláv szócsalád részletes etimológiai elemzését l. ÈSSJa. 11: 177–179), bár egyes szláv nyelvekben nem közvetlenül tartoznak az összsláv örökséghez, hanem az interszláv nyelvi kapcsolatoknak – a szláv nyelvek későbbi egymásra hatásának – a következtében honosodtak meg, ezért a magyar *kósza* forrásaként nem egyenlő eséllyel jönnek számításba a magyar nyelvterülettel közvetlenül érintkező mai szláv nyelvek sem.

Korai adatoltsága és népnyelvi beágyazottsága folytán biztosan eredeti a szó a keleti szlávban: orosz *косо́й* ’ferde, hajl(it)ott; kancsal’ (REW. 1: 641, írásban a 15. századtól adatolva, vö. DRS. 7: 365–366), ukrán *косо́ий* ’ua.’ (ESUM. 3: 49–50, a 16. századtól, vö. SUM16st. 15: 55), fehérorosz *касы́* és *косы́* ’ua.’ (ÈSBM. 4: 301 *касы́* a., a 15. századtól, vö. HSBM. 16: 54–55 *косый, касый* a.); ugyanebből a töből képződött, de az egyházi szláv révén honosodott meg az orosz-ban a *косвенный* ’ferde; nem egyenes, közvetett’ (pl. a grammatikában *косвенные надежы* ’függő esetek’ – a latin *casus obliqui* tükörfordításaként, l. REW. 1: 640).

A nyugati szláv nyelvek adatai közül a lengyel *kosy* ’görbe, hajlott, ferde; kancsal’ melléknév csak a 18. századtól dokumentálható az irodalmi nyelvben, a tájszótárak Kelet-Lengyelországból közlik, maga a fő azonban összetételekben (*kosonogi* ’görbe lábú’) és határozói szerepben (*na ukos* ’átlósan’) már a 16. századtól ismert, ennek alapján tartja az öröklött szókincs részének a *kosy* melléknevet is a lengyel etimológusok többsége (SŁAWSKI 2: 535–536, BORYŚ 2005: 252, MAŃCZAK 2017: 88). A szótörténet fényében egyedül ANDRZEJ BAŃKOWSKI (1: 801–802) minősíti magát a *kosy* melléknevet rutenizmusnak – ukrán és/vagy fehérorosz átvételnek – a lengyelben.

A *kosy* melléknév a csehben is újabb keletű, noha a *kosa* ’ferde irány’ – elsősorban a *na kosu* ’ferdén, átlósan’ határozói funkciójú eljárás szerkezetben – megvolt már az ócsehben a 15. század elejétől (GEBAUER 2: 109). Maga a melléknév azonban csak JUNGSMANN szótárában bukkan fel, mégpedig egyetlen idézettel ANTONÍN

JAROSLAV PUCHMAJER 1817-ben kiadott mezőgazdasági tárgyú népnevelő szándékú munkájából. JUNGSMANN pontatlanul és főleg hiányosan idézi PUCHMAJER szövegét: „brány z třj kosých zábranků [...]” ’a borona három ferde boronagerendából [...]’ (JUNGSMANN 2: 141), miközben PUCHMAJER zárójelben megglosszza a *kosý* melléknevet: „z třj kosých (křivých) zábranků [...]” (PUCHMAGER 1817: 104). Úgy tűnik tehát, hogy PUCHMAJER vezeti be a *kosý* melléknevet kora cseh irodalmi nyelvébe, de a köznéppnek („obecný lid”) szánt szövegben szükségesnek tartja a megszokott szinonimával (*křivý*) világossá tenni, hogy mit is jelent ez a *kosý*. PUCHMAJER kíváloán tudott oroszul, kiadott egy német nyelvű orosz nyelvtant is, amelyet Marija Fjodorovna cárnénak (leánykori nevén Sophia Dorothea Auguste Luise von Württemberg), I. Pál orosz cár özvegyének ajánlott (PUCHMAYER 1820). Kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy a modern cseh irodalmi nyelvben a *kosý* melléknév az orosz *косо́й* adaptálása útján honosodott meg, amit JUNGSMANN valamilyen oknál fogva szemérmesen leplezni próbált. Az etimológiai szótárakban a szótörténet teljes mellőzésével minősítik eredeti szónak a *kosý* melléknevet a csehben (vö. pl. MACHEK 1971: 281, REJZEK 2001: 305).

Ami a magyarral legszorosabb kapcsolatban álló nyugati szláv nyelvet, a szomszédos szlovákot illeti, a *kosý* melléknév itt sem lehet régi, hiszen nem jegyzi a szlovák nyelvemlékeket a 18. század végéig feldolgozó szlovák nyelvtörténeti szótár (HSSJ.), de még BERNOLÁK (1825–1827) 19. század eleji nagy többnyelvű szótára sem. Cseh kollégáitól eltérően ĽUBOR KRÁLIK (2015: 293) jelzi, hogy a szó a szlovákban késői („od *18. stor.”, ami nála annyit tesz, hogy a szó a 18. században köznévként még nem, hanem csak tulajdonnévként vagy tulajdonnév részeként fordul elő), de ettől függetlenül ő is eredeti szónak tekinti a szlovákban. JANCOSICS ISTVÁN 1848-ban Szarvason kiadott szótárának magyar–szlovák részében a magyar *ferde* melléknevet a szlovák *britkí, zlí, kriví* melléknevekkel értelmezi (1: 141), a *görbé*-t pedig egyedül a *kriví*-vel; a szlovák–magyar részben sincs *kosý* (az ő helyesírásában ez *kosí* lenne), csak *kosom* határozószó, amelyet a *harántékosan, félre* szavakkal értelmez magyarul (2: 114). Úgy tűnik, hogy a *kosý* melléknév a szlovákban is csak a 19. században (annak is inkább a második felében) honosodhatott meg, itt már esetleg nem is közvetlenül orosz, hanem jobbra cseh hatásra.

A déli szláv nyelvek közül a mai szlovénben elavultnak számító *kós* ’ferde’ (SSKJ.) PLETERŠNIK (1: 440) szerint nem eredeti szó, hanem átvétel a horvátból, a szerbből vagy az oroszból (BEZLAJ nem is tárgyalja). Ugyanakkor a horvát és szerb *kòs* ’ferde’ sem népnyelvi szó, hanem az újabb korban a geometriaoktatással terjedt el (pl. *kos kut* vagy *kos ugao* ’ferdeszög, angulus obliquus’ szókapcsolatban, l. SKOK 2: 160; Rj. JAZU 5: 350, vö. orosz *косо́й угол*). Az óegyházi szlávban (óbolgárban) a szó nincs meg (ESJS. 6: 347 *kosa* a.). A modern bolgár *кос* ’ferde’ sem régibb a 19. századnál, s noha az új bolgár etimológiai szótár szerzői szerint itt is az öröklött szókincs része (BER. 2: 652; MLADENOV 1941 nem tárgyalja), joggal feltételezte SŁAWSKI (2: 535), hogy a modern bolgárban kései orosz átvétellel kell számolni, mivel GEROV szótárában nincs meg a szó és így aligha lehet népnyelvi elem (vö. legújabban SIPrasł. 10: 274 is).

3. Végigtekintve az ősszláv **kosъ(jb)* ’ferde, nem egyenes’ megfelelőin a magyarral szomszédos, illetve korábban valamilyen kimutatható fokon kontaktáló szláv nyelvekben, azt látjuk, hogy hiába vannak meg folytatói a lengyelben, a csehben, a szlovákban, a szlovénben, a horvátban, a szerbben és a bolgárban, időrendi okokból ezek nem jöhetnek számításba, mert a felsorolt nyelvekben ezek a magyar *kósza* 16. századi felbukkanásakor még nem mutathatók ki, használatuk ugyanis csak a szláv nyelvek egymásra hatásának következtében terjedt el a 18–19. század folyamán. Nyelvöldrajzi és időrendi okokból egyedül a keleti szláv jöhet számításba, annak is a magyarral aktívan kontaktáló legnyugatibb, kárpátukrán dialektusai. Ezekben – az orosz véghangsúllyal szemben – a standard ukránhoz hasonlóan az első szótagon van a hangsúly (*кóсыйъ*, vö. KERČA 1: 438), amit a magyar hosszú *ó*-val vehetett át. A *kósza* szóvégi *a*-ja lehet a melléknév nőnemű *kóca* alakjának az átvétele (vö. pl. *drága, puszta, tompa*) vagy hangrendi kiegyenlítődéssel a szláv melléknév számos egyéb magánhangzóra végződő alakjának (például a semleges nemű *kóce*, többes számú *kóci*) az adaptálása (vö. JUHÁSZ 2024: 191). És végül – de talán nem utolsósorban – a kárpátukrán felé mutat a *kósza* első ismert írásos megörökítőjének, ILOS-VAI SELYMES PÉTERnek a neve, amely szűkebb pátriájára utal: Ilosva (ma: Иршава, Ukrajna) a 19. század derekán már ukrán többségű település („orosz falu” – FÉNYES 2: 133), de a 18. században még református többségű magyar falu (VÁLYI 2: 219), a történelmi Bereg vármegyében, a Kárpátok lábánál, a fokozatosan a magyar rovására változó ukrán–magyar nyelvhatár közelében fekszik.

Varia etymologica

1. Zabrál. Nyomárkay István azon szlavistáink közé tartozott, akik miközben a nemzetközi szlavisztikában szereztek maguknak széles körű tudományos elismerést, nem feledkeztek meg a magyar érdekű szlavisztika műveléséről és támogatásáról sem. A szláv–magyar és magyar–szláv nyelvi és művelődési kapcsolatokról kialakított nézeteit utolsó szerzői kötetében foglalta össze (NYOMÁRKAY 2013). Az ismeretterjesztő műnek szánt kis kötetről számos ismertetés jelent meg (FEJES 2013, VIG 2013, MÁTHÉ 2014, PÁTROVICS 2014), s ezek számát nem egészen önszántamból jómagam kettővel gyarapítottam. Az történt ugyanis, hogy az *Ethnographia* című folyóirat főszerkesztője kért tőlem ismertetést a könyvről, amit a megbeszélrt időben és terjedelemben el is készítettem, de aztán megkérdézeem nélkül oly mértékben megcsonkítva közölte a folyóiratban (ZOLTÁN 2014d), hogy kénytelen voltam az eredeti írást máshol megjelentetni (ZOLTÁN 2015b).

Ez utóbbi, tehát a cenzúrázatlan változatban szóvá tettem, hogy *zabrál* szavunk megjelenését NYOMÁRKAY (2013: 76) a magyar lakosságnak a második világháború végén a szovjet hadsereggel kapcsolatban szerzett élményeivel hozta összefüggésbe, noha a szó modern etimológiai szótáraink szerint (TESz. 3: 1181; EWUng. 2: 1657) már 1916 óta adatolható nyelvünkben. Később a korai előfordulások részletesebb vizsgálata alapján arra jutottam, hogy a szó nem is az oroszból, hanem az első világháborús galíciai harcok során az ottani ukrán lakosság nyelvéből került bele a magyar katonai zsargonba (ZOLTÁN 2017c). Ennek ellenére már az első világháború vége felé is terjedt az a téves nézet, hogy a *zabrál* az oroszból származik, vö. pl. „Máskülönben [...] fölötte nagy a jókedv. Kivált, ha egy kicsit *zabrálni* is lehet. *Zabrálni*, ez tulajdonképpen muszkául van, azt jelenti: elvinni. Bakanyelven azonban sok jelentősége van. Ez kifejezi az ellopást, elvevést, elvivést, az evést, kifejezi azt, ha úgy kapja a baka az ennivalót. Szóval a magától jött élelmet jelenti. A honvéd tejet *zabrál*, kenyeret, krumplit, csirkét, malacot, gyümölcsöt *zabrál*. És képes reggeltől estig *zabrálni*” (*Kecskeméti Lapok*, 1917. szept. 8. – ADT).

Később került a kezembe LÉVAI BÉLÁNAK egy korai tanulmánya, amelyben Debrecen környéki asszonyoknak a második világháború végén a szovjet hadsereggel kapcsolatban szerzett élményeiről szóló beszámolóiban előforduló orosz szavakat vizsgálta. Ebben az anyagban is megtalálható a *zabrál*: „Ez a Rózsi mindig csak aszt hajtotta, hogy addig nem hal éhen, míg másnak van mit enni, mer megy, oszt *zabrál*, hogy neki is legyík” (LÉVAI 1979: 140). Úgy tűnik tehát, hogy míg a *zabrál* ige használata az első világháború éveiben a katonai zsargonra, a „bakanyelvre” korlátozódott, a második világháború végén már a szélesebb körben használták a népnyelvben is. A kortárs megfigyelő ERDŐDI JÓZSEF úgy vélte, hogy „még az első világháború idejéből maradt és most felújult [...] a *zabrálni* ‘rekvirálni, elvenni’ szó” (ERDŐDI 1949: 95). A később visszaemlékező PÜNKÖSTI ÁRPÁD író-publicista tud róla, hogy a szót már az első világháború idején átvette

a magyar nyelv, „de a köznyelvbe csak 1945-ben vésődött be és az oroszból” (*Mozgó Világ* 2007/4: 75 – ADT). Lehet tehát, hogy kétszer is átvettük ugyanazt az igét, először az ukránból, másodszor pedig az oroszból.

2. Törődik, törekedik. A Modern Filológiai Társaság legutóbbi, még Nyomárkay István elnöklétével megtartott konferenciáján (*Etimológia és jelentés-fejlődés*, 2019) egy „szláv belügynek” tekinthető etimológiát adtam elő: a szláv etimológusok többsége által összsláv eredetűnek vélt **starati sę* igéről beszéltem, és rámutattam arra, hogy a mai szláv nyelvek többségében ’gondoskodik vről, törődik vvel’ és ’törekedik, igyekszik (vt elérni)’ jelentésben elterjedt ige nem összsláv kori örökség, hanem az ócsehből kiindulva terjedt el kölcsönzés útján az egyik szláv nyelvből a másikba (ZOLTÁN 2020c).

A szláv szónak gazdag etimológiai irodalma van, a szerzők jelentős része a szó eredeti volta, indoeurópai eredete mellett érvel, aminek viszont az általam felhozott filológiai érvek ellentmondanak. Természetesen az általam elutasított verziók között is vannak érdekesek, továbbgondolásra érdemesek. Ilyen elgondolás szerintem ŽANNA ŽANOVNA VARBOT azon ötlete, hogy a szóban forgó **starati sę* töve indoeurópai szinten a **terti* ’dörzsöl’ származéka. Véleménye szerint ebből lett volna a tárgyas **starati* ige ’zaklat, kínoz, fárszt’ jelentése, majd ebből a visszaható ’fáradozik, törekedik vre/vmi érdekében’, tehát ’törekedik vre’, illetve ’törődik vvel’ (VARBOT 2012: 281–282). VARBOT-tal szemben én úgy vélem, hogy mindennek nem az összsláv **starati*, hanem az ócseh *starati* germán forrásának a tisztázása szempontjából van jelentősége, viszont ha magyar szemmel vizsgáljuk ezt a szláv etimológiát, egyből szembeszökő, hogy a szláv **starati sę* mindkét főbb jelentésében – más szinonimák mellett – a magyarban a *tör* ige két visszaható képzős származéka használatos (*törődik, törekedik/törekszik*), miközben a magyar *tör* a szláv **terti* ’dörzsöl’ átvétele (ZOLTÁN 2005e: 241–244, 2006a).

Modern etimológiai szótáraink a *törekedik* igét külön címszóban tárgyalják megállapítva azt, hogy a 15. század óta adathozható *törekedik* a *tör* igéből képződött a *-kedik* visszaható képzőbokkal (TESz. 3: 970, EWUng. 2: 1544–1545). Ehhez képest a szintén a 15. századtól kezdve dokumentálható *törődik* e szótárakban lényegesen mostohább bánásmódban részesül, nemhogy önálló címszót, de még utalószót sem kapott, csak a *tör* címszónál szerepel a származékok között (TESz. 3: 969, EWUng. 2: 1544), de e szótárak mutatóiba (TESz. 4, EWUng. 3) már nem vették fel ezt az igét. A *törekedik* és a *törődik* konkrét → absztrakt jelentés-fejlődése jól nyomon követhető nyelvelmlékeinkben (NySz. 3: 751, 757), külső minta feltételezésére nincs alapunk, nem úgy, mint a *töri a fejét* szólás esetében, amely biztosan idegen mintára honosodott meg nyelvünkben, ahogy a legtöbb európai nyelvben is (PIIRAINEN 2012: 427); közvetlen mintája a német *sich den Kopf (zer)brechen* lehetett, ez viszont a maga irracionális képe miatt valószínűleg valamely, a **terti* ’dörzsöl’ ige folytatóját tartalmazó teljesen racionális szláv szólás régi (félre)fordítása, vö. horvát *trljati/trti glavu*, szlovén *trati si glavo* ’töri a fejét’ (tkp. ’dörzsöli a fejét’, vö. ZOLTÁN 2006b).

3. Farváz. Nyomárkay István rendszeresen meghívott a Modern Filológiai Társaság konferenciáira. Ezeken többnyire tartottam is előadást, ám a szövegek

írásba öntésével gyakran nem készültem el a maga idején, s így szerepléseimnek az elhangzottaknál kevesebb nyoma maradt a konferenciakötetekben. A 2013. évi konferencián (*Szövegalkotó gyakorlatok, nyelvteremtő praktikák*) „A nyelvteremtés selejtjei (*bőregér, farvíz, márkázott vaj*)” címmel néhány félreértésen alapuló tükörfordításról beszéltem, s annak idején ezt a szöveget is elmulasztottam közölhető állapotba hozni.

A *farvíz* főnév, illetve a *vnek a farvizén* (*evez/nyomul*) szólás eredetét már korábban részletesen megírtam (ZOLTÁN 2003b), ezért nagy érdeklődéssel kezdtem olvasni HOLCZER JÓZSEFnek e tárgyban írt dolgozatát (HOLCZER 2008). Érthető örömmel nyugtáztam, hogy a *farvíz* annak idején nem túlságosan nagy visszhangot keltett ügye más nyelvészt is foglalkoztat. Elsősorban természetesen arra voltam kíváncsi, mi újat tesz hozzá a neves szerző csekélységem korábbi megállapításaihoz. A cikk olvasása közben azonban hamar kiderült, hogy HOLCZER JÓZSEF a szakirodalmi előzményektől magát nem különösebben zavartatva vágott neki a téma feldolgozásának, így meglátásai teljesen önállóak és eredetiek. Ezek részben egybeesnek az enyéimmel, főleg ami a *farvizén* „névutószerepű szóként” való használatát illeti.

Tévesnek tartom azonban továbbra is, hogy a *valaminek a farvizén* (*úszik, halad, nyomul* stb.) kifejezés szaknyelvi eredetű lenne, közelebbről az evezőssport nyelvéből származna. Azt, amit HOLCZER JÓZSEF a hajózásban *farvíz*-nek gondol, a hajózási szaknyelvben a *hajósodor*, *hajónyomdok*, *hajósodorvonal*, *nyomdokvonal*, *sodorvíz* vagy *nyomdokvíz* szavak valamelyikével jelölik. Bármily furcsa is, a rendkívül ritkán előforduló *farvíz* főnév a fenti kifejezés *farvizén* eleméből keletkezett elvonással, vagyis a magyarban ebben az esetben előbb volt a tyúk, mint a tojás. A *farvizén* viszont nem másutt keletkezett, ahol ma is legtöbbször használják: a publicisztika nyelvén, ott viszont a megfelelő német és/vagy orosz kifejezésben előforduló *Fahrwasser*, illetve *фapɤameɤ* '(kijelölt) hajózóút' (ez utóbbi a holland *vaarwater* 18. századi átvétele az oroszban) szavak hibrid fordítása. A *farvíz*-ben a *far*- tehát csak véletlenül esik egybe a magyar *far* 'fenék, hátsó' szóval, valójában a német összetett szónak (illetve az orosz szó németalföldi eredetijének) első, lefordíthatatlan tagja. Nem vitás, hogy a hangzásbeli egyezés rányomja a bélyegét a *valaminek a farvizén* (*úszik, halad, nyomul* stb.) kifejezés hangulatára, kapcsolódási lehetőségeire is: ritkán fordul elő dicséretnek szánt mondatokban. Ezért fenntartással fogadom HOLCZER JÓZSEF tanácsát, hogy szóhasználatunkban váltogassuk a *farvizén*-t a rokon értelmű *jóvoltából*, *révén*, *által* szavakkal. Úgy gondolom, hogy az (enyhén) becsmérő vagy gúnyos *farvizén* nem cserélhető fel csak úgy egyszerűen a pozitív kicsengésű *jóvoltából*-lal, de stilisztikai veszteség nélkül a semleges *révén*, *által* szavakkal sem. Az új nagy angol–magyar szótár szerkesztői érzik ezt az árnyalatot: *vminek/vkinek a farvizén: taking (unfair) advantage of smth/smb; making (unfair) use of smth/smb; capitalizing on smth/smb* (LÁZÁR–VARGA 2021), tehát ha valaki *valakinek/valaminek a farvizén evez*, akkor többnyire jogtalan előnyt élvez vagy ilyenhez jutott. Gondolom, ha a szerző a maga által gyűjtött, egyébként igen jól megválogatott példamondatait próbálná ily

módon átalakítani, maga is észrevehetné, hogy így éppen e mondatok sava-borsa veszne el. HOLCZER JÓZSEF is hiányolja, hogy a *farvíz* főnév nem fordul elő a magyar nyelv modern értelmező szótáraiban. Ezt annak idején én is szóvá tettem azzal a kiegészítéssel, hogy magyar kezdésű kétnyelvű szótárainkban sincs meg a szó, tehát így idegen nyelvekre fordítani sem egyszerű. Azóta is belenézek minden kezembe kerülő újabb magyar kezdésű szótárba, de a helyzet tapasztalatom szerint az értelmező szótáraknál valamivel fürgébb kétnyelvű szótárakban is csak legújabban változott. Tehát a *farvíz* tulajdonképpen hibrid calque, a holland eredetű orosz *фарвэмер* vagy a német *Fahrwasser* részleges fordítása, amely a megfelelő orosz és/vagy német szólások (*плыть/идти/быть/находиться в фарватере кого-л./чего-л.*, illetve *in jemandes Fahrwasser schwimmen/segeln*) révén honosodott meg a magyar publicisztika nyelvében (vö. még: ZIMÁNYI 2008, ZIMÁNYI 2013: 22–23, ZOLTÁN 2013c).

4. Bőregér. Félrefordítás lehet a *bőregér* is, amely a normatív *denevér* mellett ennek az élőlénynek a másik népszerű neve nyelvünkben. Ezzel kapcsolatban az EWUng. (1: 136) úgy nyilatkozik, mintha önálló magyar találmány lenne ez az összetétel, a TESz. (1: 364) pedig még a feltevését is visszautasítja annak, hogy a csak a 18. sz. vége óta adatolható magyar *bőregér* a német *Fledermaus* 'ua.' fordítása lenne. Az idézett egyetlen pontos párhuzam, a lett *pellahda* (*pelle* 'egér' + *ahda* 'bőr') aligha szólhat a magyar szó önállósága mellett, hiszen a lett története során éppúgy tartós és erős német hatásnak volt kitéve, mint a magyar (DINI 2002: 380–383). A *Fledermaus* 'röpködő, cikázó egér' > **Ledermaus* 'bőregér' beleértés (vö. HADROVICS 1992: 76–78) nem lehetett valami eleve elképzelhetetlen. Hozzájárulhatott a félreértéshez nyilvánvalóan az is, hogy a 9. sz. óta adatolt ófelnémet *fledarmūs* összetétel előtagja, a *fledern* (középfelnémet *vleder[e]n*) ige magában a németben is elavult (KLUGE 1999: 271), tehát ismeretét még egy németül viszonylag jól tudó magyartól vagy lettől sem lehetett elvárni (ZOLTÁN 2013d: 461). Hasonló módon alakulhatott az ukránban és a fehéroroszbán normatív *кажэн* 'denevér', amely az összsláv **koža* 'bőr' **kožanъ* 'bőr-, bőrből való' melléknévi származékának a főnevesülése (ÈSSJa. 12: 37, ESUM. 2: 340, ÈSBM. 4: 36).

5. Márkázott vaj. A német érdekeltségű élelmiszerbolt-hálózatban a jól bevált *teavaj* mellett/helyett újabban *márkázott vaj*at árulnak. Népszerű humoristánk, Fábry Sándor egy korábbi műsorában már a *teavaj* szót is „korunk egyik legnagyobb rejtélyének” minősítette. A *teavaj* összetétel eredete körüli ködöt azóta a kitűnő bécsi szlavista, STEFAN MICHAEL NEWERKLA (2006: 274–275) próbálta oszlatni, aki szerint a magyar *teavaj* mintájául is szolgált osztrák-német *Teebutter* összetételben a *Tee-* (*tea-*) az angol teázási szokásokra utaló *teasütemény*-hez hasonlóan a magas minőséget jelző elem. A német azonban közismerten pluricentrikus nyelv, s amit az ausztriai németben és a Habsburg konvergenciátérség (THOMAS 2020) nyelveiben *Teebutter*, illetve ennek valamely calque-ja jelöl, az Németországban *Markenbutter*, vagyis *márkás vaj*, ahogy a *Markenware*, *Markenartikel*, *Markenerzeugnis* 'márkás (vagyis garantált minőségű) áru vagy termék'. A *márkázott vaj* azért selejt (természetesen csak nyelvi értelemben), mert

alkotója a német elnevezésnek éppen a lényegét nem értette meg, hanem helyette a magyarban ismeretlen **márkázik* igéből kreált melléknévi igenevet azt a téves benyomást keltve, mintha ezt a vajat valaki utólag „márkázta” volna meg (ZOLTÁN–JANURIK 2018: 331).

6. Anyaszentegyház. Az *anyaszentegyház* összetétel a magyar vallási terminológiában kétségtől az egyházi latin *sancta mater ecclesia* képes kifejezés tükörfordítása. Maga a kép újszövetségi eredetű (Gal 4: 26), az egyházatyák népszerűsítették, különösen Karthágói Szent Ciprián (3. sz.) *De catholicae Ecclesiae unitate* című munkájában olvasható, mindmáig gyakran idézett sarkos megfogalmazása tette ismertté: „Habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem” (’Nem lehet annak atyja az Isten, akinek nem anyja az Egyház’ – KatLex. 1: 332), majd a *mater* fokozatosan a *sancta ecclesia* gyakori jelzőjévé vált az egyházi latinban, ahonnan a kialakuló nemzeti nyelvű fordításokba is átment. Mivel azonban az Apostoli Hitvallás szövegében még a *mater* nélkül rögzült a *sancta ecclesia* (Credo in Spiritum Sanctum, *sanctam Ecclesiam catholicam*), az európai nyelvek zömében ma is az ’anya’ jelentésű szó nélkül hangzik a Credo, vö. német: Ich glaube an den Heiligen Geist, die *heilige katholische/christliche/allgemeine Kirche*; angol: I believe in the Holy Spirit, the *holy catholic church*; francia: Je crois en l’Esprit-Saint, à la *sainte Église universelle/catholique*; lengyel: Wierzę w Ducha Świętego, *święty Kościół powszechny* stb. A magyarban az *anyaszentegyház* már 1470-ben előfordul egy latin nyelvű prédikációban annak címéhez illesztett glosszaként, de nem annak pontos fordításaként (De consecratione: *ana zentegház zerzefe* – TESz. 1: 161), ami arra utal, hogy az *anyaszentegyház* ekkor már közkeletű szó volt a magyarban. Ezzel magyarázható, hogy az *anyaszentegyház* behatol a Credo magyar szövegébe is, ami, mint láttuk, az európai nyelvek többségére nem jellemző. A legrégebb magyar szövegváltozatokat legutóbb REUSS ANDRÁS gyűjtötte egybe és hasonlította össze (REUSS 2020: 268–279). A kódexek közül négyben maradt fenn a magyar szöveg, ezek mind a 16. sz. elejéről vagy legalábbis első negyedéből valók. Ezek közül (modernizált átírásban) kettőben „anyátlan” *keresztyén egyház* (Müncheni emlék), illetve *keresztyén szent egyház* (Peer-kódex), kettőben viszont *keresztyén anya szent egyház* (Nagyszombati kódex), illetve *keresztyén anya szentegyház* (Székelyudvarhelyi kódex) olvasható. A korai nyomtatványokban DÉVAI MÁTYÁS 1549-ben *keresztyén anya szent egyházat* ír, HELTAI GÁSPÁRNál 1550–1559 között több kiadványában következetesen *anya* nélkül *közenséges keresztyén(i) szentegyház* olvasható; később a szerzők és kiadók felekezetre való tekintet nélkül állandósul az *anyaszentegyház* a magyar Credóban.

A sajátos magyar használat, úgy tűnik, nem maradt hatás nélkül egyes hazai nemzetiségek nyelvére. Ugyan nem az Apostoli Hitvallásban (a görög katolikusok a Niceai Hitvallást használják a liturgiájukban), de KUTKA JÁNOS első kiadásban 1801-ben megjelent ruszinoknak készült katekizmusában a magyar *anyaszentegyház* értelmében gyakran *с[вя]тая мати ц[е]рковь* szerepel: *с[вя]тая мати ц[е]рковь* научает ’az anyaszentegyház azt tanítja’ (14; 18); *С[вя]тая Мати Ц[е]рковь Православная* ’az ortodox anyaszentegyház’ (15); *С[вя]тая Мати Ц[е]рковь*

Православно-Хр[и]стїанская научають 'az ortodox keresztyén anyaszentegyház azt tanítja' (22); Кто оустановиль дни с[вя]точные? – Изъ части Ап[о]с[то]ли; изъ частиже с[вя]тая мати ц[е]рковь оустановила 'Ki rendelte az ünnepnapokat? – Részben az apostolok, részben pedig az anyaszentegyház rendelte' (KUTKA 1801: 14–15, 18, 22, 102). Ennek a műnek óriási jelentősége lett a hazai görög-katolikus ruszin művelődésben. Bacsinszky András munkácsi püspök már 1802-ben elrendelte, hogy a kántorok kívülről tanulják meg a katekizmus szövegét, az ifjak pedig házasságkötés előtt tegyenek belőle vizsgát. A könyv 11 kiadást ért meg, az utolsó 1931-ben jelent meg (UDVARI 1997: 330).

De nem csak a magyar nyelvterület északkeleti peremén élő ruszinok, hanem a délnyugati periférián elhelyezkedő szlovének (vendek) is nyilván magyar hatásra bővítették az 'anya' jelentésű szóval hitvallás-fordításukban a megfelelő passzust. Egy 1796-ban Szombathelyen kiadott vend imádságos könyvben a Niceai Hitvallás szövegében találjuk: „Vörjem edno šveto, obcsinšzko, i Apostolšzko Máter Czerkev” (Kniga molitvena 1796: 117). Ebben a mai magyar ún. ökumenikus szövegben nincs *anyaszentegyház*, csak „egy, szent, egyetemes és apostoli egyház”, viszont régebben, például Huszár Gálnál (1574) „hiszek anya szentegyházat”, Szenci Molnár Albertnél (1621) „egy keresztyén apostali anya szent egyházat” olvashatunk (REUSS 2020: 281–284). A vend *šveta Mati Czerkev* kifejezésre számos példát hoz a 18–19. századi vallási irodalomból VILKO NOVAK (2006). A 20. századból is van példánk az Apostoli Hitvallás vend szövegéből: „Sveto krščansko katoličansko Mater Cérkev” (Molitvena kniga 1942); a normatív szlovén fordításban nincs *mater*: „sveto katoliško Cerkev”.

Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből

Nemegyszer előfordul, hogy régi szláv jövevényszavaink eleve más jelentéssel kerültek át a magyarba, mint az a szláv nyelvekben elterjedt jelentéseik alapján elvárható lenne. A számos ilyen esetből ezúttal a *parázna* szavunknak az 'üres'-től a 'szajhá'-ig ívelő jelentésváltozását vesszük szemügyre.

A mai magyarban a *parázna* főnévként és melléknévként is régies, illetve választékos minősítést kap értelmező szótárainkban (ÉrtSz., ÉKsz.²). Hozzátehetjük ehhez, hogy talán költői is, vö. az ÉrtSz. által idézett Tóth Árpád-verseket vagy újabban Ladik Katalin *A parázna söprű – Bludna metla* című magyar–szerb két-nyelvű erotikus verseskötetének címadó darabját (LADIK 1984).

A *parázna* ráadásul biblikus hangulatot is áraszt, akár „a nagy *parázna*” képét idézzük fel az Apokalipsziszból (Jel 17,1), ahol a *parázna* a latin *meretrix*, illetve a görög *πόρνη* megfelelője, akár a tékozló fiúról szóló példázatot, aki *parázna* nőkkel (*cum meretricis*) tékozolta el örökségét (Lk 15,30). Az Ószövetségben is előfordul, pl. a pozitív szereplőként bemutatott, „*parázna* asszonyként/nőként” (LXX: *πόρνη*) említett jerikói Ráháb (Józs 2,1) vagy a protestáns fordításokból kihagyott Báruk könyvében (vö. „Megesik aztán, hogy papjaik leveszik róluk az aranyat és az ezüstöt, és a saját hasznukra fordítják, sőt a *parázna* személyeknek is adnak belőle, és szemérmetlen nőket ékesítenek vele, és amikor visszakapják a *parázna* nőktől, megint ékesítik vele isteneiket.” – Káldi-Neovulgáta, vö. Vulgata: „Dant autem et ex ipso *prostitutis* et *meretrices* ornant et iterum cum receperint illud a *meretricibus* ornant deos suos”, Bár 6,10).

Ezek a helyeken a *parázna* többnyire az első fennmaradt magyar fordítások óta őrzi pozícióját a mai katolikus és protestáns fordításokban egyaránt; kivételt képez a Münchener kódex (1466), amelyben a fordító szemérmesen elhallgatja, hogy a tékozló fiú mire herdálta el a vagyonát: „De mi után e te fiad ki benyelte ő javát” (Lk 15,30, SZABÓ 1985: 232), ahol fordítatlan marad a latin eredetiből a *cum meretricibus* kitétel (NYÍRI 1971: 300), ámbar a történet bevezetéséből kiderül azért, hogy mire ment el a pénz: „eltékozlotta ő javát élvén *belendesől*” (Lk 15,13, SZABÓ 1985: 231, vö. *vivendo luxuriose*, NYÍRI 1971: 299), ahol a *belend-* tő a szláv **blędb* átvétele, amely ma leginkább a meglehetősen vulgáris orosz *блудь* 'szajha' szóban él tovább. A KÁROLI-fordítás (1590) nem részletezi a tékozlás módját: „Ott el tékozlá minden marháit, miuel hogy nagy tékozlással élne”, a modern fordítások is enyhébben fogalmaznak: „Ott eltékozlá vagyonát, mivelhogy dobzódva élt” (KÁROLYI 1908), „Ott léha életet élve eltékozlta vagyonát” (SZIT), „eltékozlta vagyonát, mert kicsapongó életet folytatott” (Prot.). A Münchener kódex (1466) más helyeken gyakran használja a *parázna* szót főnévként és melléknévként egyaránt (SZABÓ 1985, mutató szerint), és a modern fordításokban többnyire ugyanezt a szót találjuk, amely tehát majd' fél évszázada megengathatatlanul őrzi a helyét biblikus nyelvünkben.

Bármennyire közismertek is az újszövetségi példák – a „nagy parázna” apokalipszisi képe (vö. Dürer ismert fametszetét is) és a tékozló fiú története –, ismertségben nem vehetik fel a versenyt a *parázna* igei származékával, a *paráználkodik* szóval, amely a Tízparancsolat révén az elemi hitoktatásban is szerepel. Az ószövetségi helyek legkorábbi fordításaiban (1516–1519) már „Ne *paraznalkoggyal*” (2Móz 20,14, JordK. 54), illetve „Ne *paraznaalkoggyal*” (5Móz 5,18, JordK. 214), de ez bizonyíthatóan régebbi hagyományt követ, mert a fél évszázaddal korábbi Münchener kódexben fennmaradt újszövetségi szöveg ugyanígy idézi: „Ne *paráználkodjál!*” (Mt 5,27, MünchK. 11rb), ugyanitt az igekötős *megparáználkodik* ’paráznaságot elkövet’ is előfordul: „ki látand némbriet ötet kívántára, immár *megparáználkodott* őmiatta ő szűvében” (Mt 5,28, uo.; vö. KÁROLI 1590: „valaki Aßboni állatra tekint gonof kúánfágnac okaért, immár *paráználkodott* az ő biuében” [KÁROLINál ez Mt 5,27]).

Mint látjuk, a *parázna*, *paráználkodik* nem véletlenül minősülnek választékosnak és régiesnek értelmező szótárainkban, hiszen mélyen gyökereznek a magyar biblikus hagyományban, feltehető tehát, hogy esetleg az átadó szláv nyelvi közegben is volt már eleve ilyen háttére. A szó ugyanis egy ’üres’ jelentésű **porzъnъ* szláv melléknévre megy vissza, amely a déli szláv és a cseh–morva–szlovák nyelvjárási kontinuumban szabályosan **prazъnъ* alakot öltött, és *празънъ* formában meg is van a Cirill- és Metód-i óegyházi szláv, köztük a legrégebbnek számító evangéliumfordításokban is (SJS.). A nőnemű **prazъna* forma a rövid *i*-nek hangzó *ъ* (jer’) kiesése után a 11–12. századra **prazdna*, majd **prazna* lett, amiből a magyar *parázna* hangtanilag minden nehézség nélkül levezethető, vö. pl. **brazda* > *barázda*.

A jelentésfejlődés azonban nem világos. KNIEZSA ISTVÁN (1955: 391) még úgy vélte, hogy a magyar szó forrása egy ugyan ki nem mutatott csa-horvát vagy kaj-horvát **prázna* ’szajha’ lehetett, amelynek léteznie kellett, mivel csak ebből magyarázható az ezekben a nyelvváltozatokban a 16. század óta adatolható *praznik* ’szajhákhoz járó férfi’ főnév és a *praznuvati* ’paráználkodik’ ige. Mivel a szót a szlávból a ’szajha’ jelentésével együtt vettük át, KNIEZSA nem tért ki arra, hogy a szlávban hogyan lett az ’üres’ jelentésű melléknév nőnemű alakjából ’szajha’, meghagyva ezt a problémát a szláv etimológusoknak.

Az óegyházi szlávban speciálisan női jelentése csak az ’üres’ ellentétének, a ’nem üres’, vagyis ’tele’, majd ebből a ’terhes, várandós’ jelentésű tagadó formának (*neprazъna*) van, minden erkölcsi értékítélet nélkül.²⁰ A TESz. ennek alapján megkockáztatott egy *fiatlan* : *fajtalan* párhuzamot, talán úgy vélve, hogy ha egy nő *prazъna*, vagyis ’üres’, akkor ’nem terhes’, de hát attól még nem feltétlenül ’fiatlan’, vagyis ’meddő’; a párhuzam amúgy is gyenge lábakon áll, mivel egyrészt az sem biztos, hogy a *faj* és a *fiú* egy és ugyanazon tő két változata, másrészt a *fiatlan* (1661, NySz.) és a ’gyermektelen’ jelentésű *fajtalan* (1885, TESz.) első lejegyzése közötti bő kétszáz évnyi különbség sem erősíti ezt a párhuzamot.

²⁰ Vö. a hasonló szemléletet (de más értékítéletet) tükröző, Kassai Józseftől 1815 körül megörökített szólást: „Tolttúl: meh any[ny]i, mint | zsák. Innét mondják a’ terhes | lotyóról a’ Hegyalján: Tele van | a’ Zsákja” (GÁLDI 1962: 292).

Az EWUng. és az ÚESz. – véleményem szerint helyesen – ezt nem vette már át, az olvasó képzeletére bízva annak eldöntését, hogyan lett az ’üres’-ből ’szajha’. KNEI ZSÁK után HADROVICS LÁSZLÓ (1985: 421–422) vetett új fényt a magyar és a horvát szó kapcsolatára: a *prazan* ’üres’ egyes származékai – mint a fentebb említett *praznik* ’szajhákhoz járó férfi’ főnév és a *praznuvati* ’paráználkodik’ ige – csak a 16. század utolsó negyedétől kapnak a szexuális kicsapongáshoz kapcsolódó jelentéseket a csa- és kaj-horvátban, míg a magyar *parázna* már a 14–15. század óta ismert (JókK. 125: *paraznanak* ’meretrix’, NySz.), tehát a horvátban jelentéskölcsönzésről van szó a magyarból, vagyis VERANCICS magyar hatásra tesz egyenlőségelet a horvát *praznovati* és a magyar *paráználkodni* igék közé, és – amint már láttuk – a magyarban régóta rögzült *Ne paráználkodyal* mintájára adja meg a 6. parancsolatot „dalmátul” (azaz csa-horvátul) *Ne praznuj* formában (VERANTIVS 1595: 120, 124). HADROVICS a magyar *parázna* forrását nem a délszlávban, hanem – KNEI ZSÁKtól eltérően – az ócsehben látja, ahol a legrégebbi cseh töredékes Biblia-fordításban (*Drezdai Biblia – Bible drážďanská*, 1360 körül) a fentebb idézett Báruk könyvében (6,10) előfordul már a *prázdna žena* ’parázna asszony’ szókapcsolat (VW.; a 15. század eleji *Bible litoměřická* ugyanezen a helyen a szinonim *kurva* szót használja, l. uo.). Némi bizonytalansággal az EWUng. és nyomában az ÚESz. is elfogadja HADROVICS álláspontját, de HADROVICS sem foglalkozik különösebben azzal a kérdéssel, hogy hogyan lett – ezúttal az ócsehben – az ’üres’-ből ’szajha’. Mint látjuk, az írásbeliségben mind a magyarban a *parázna*, mind a csehben a hasonló jelentésű *prázdna* jelző nagyjából azonos időben bukkan fel, de mivel a magyar és a cseh irodalmi nyelv is a latin alól bújik elő, nem kétséges, hogy a megfelelő szavak, illetve szójelentések a szóbeliségben már több évszázada léteztek; a magyar szó átvételének a koráról csak annyit mondhatunk el, hogy nem tartozhat a legrégebbi, a honfoglalás során vagy közvetlenül utána átvett réteghez, mert akkor megmaradt volna a még *i*-ként hangzó „reduktált” *ь* és előtte természetesen a *d* is (KNEI ZSÁK 1955: 391), vö. *tiszt*, *pisztráng* stb.

Már az óegyházi szlávban is kialakult a *prazdnъ* ’üres’ melléknévnek ’munkától mentes, dologtalan’ jelentése emberre (’tétlen’) és időre (’szabad’) vonatkozóan (pl. *prazdnъ dnъ*, SJS.), hasonlóan az ócsehben is (VW.). Ebből alakult a *prazdnovati* ’tétlenkedik’, majd ’ünnepel’ (SJS.). Az óegyházi szláv-
ból ezek átkerültek az orosz egyházi szlávba, majd az orosz irodalmi nyelvbe is, vö. orosz *праздный*: *праздная жизнь* ’dologtalan élet’, *праздные слова* ’üres fecsegés’, *праздные попытки* ’hiábavaló próbálkozások’ (ezzel szemben orosz népnyelvi *порожний*: *переливать из пустого в порожнее* ’üres szalmát csépel’), *праздник* ’ünnep’ és *праздновать* ’ünnepel’, amelyek eredetileg ’munkaszüneti nap’-ot, illetve ’tétlenkedés’-t jelentettek. A ’munkaszüneti nap’-tól, illetve az ’ünneplés’-től bizonyos körökben ma sem áll messze a kicsapongás és minden bizonnyal így volt ez régen is. A *parázna* ’házasságon kívül szexuális kapcsolatot ápoló nő’ és a ’munkátlan, dologkerülő’ képzetének összefonódására hadd idézzek egy strófát a *János vitézből*:

Becstelen teremtés! gyalázatos pára!
Ilyet mersz te tenni világnak csúfjára?
Lopod a napot, és istentelenkedel...
Nézze meg az ember... hogy tüstént vigyen el –,

ahol a gonosz mostoha egészen nyilvánvalóan nem Iluska szűzi erényét félti,
hanem a lány által félbehagyott nagymosás miatt csap patáliát.

Egy halicsi kancelláriai latinizmus karrierje (*господарь* 'uralkodó')

1. A *hoszpodár* szó a magyarban. A mai standard magyarban a *hoszpodár* szó alig ismert, modern (és befejezett) értelmező szótáraink (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) nem jegyzik, a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz.) több tulajdonnévi adat (*Hoszpodár* családnév) mellett mindössze három köznévi adatot rögzít a 20. század derekáról, ebből kettő TAMÁSI ÁRON első ízben 1953-ban megjelent *Hazai tükrök* című történelmi regényéből való:

Megirigyelték talán, hogy ez a régi nép feledésbe tette már Batu kánt, aki ugyancsak ezen az Ojtozi úton rontott volt reájuk. Ezt a nagy zúdulást a bereckiek is csak akkor ásták elé, amikor ama moldovai *hoszpodár*, ki István, a Nagy néven örökölt meg, kétszer is megdúlta őket (MNSz.).

De nehogy a maradék nép azt merje gondolni, hogy annyi sok baj után most hosszú csendesség következik, hat esztendő múlva Lapusán *hoszpodár* tűnt elé az Ojtozi úton; s vissza akarván a trónusára segíteni Izabellát és János Zsigmondot, a maradék életet is kárrá tette (MNSz.).

Ugyanebben a műben a Digitális Irodalmi Akadémia segítségével találtunk egy harmadik előfordulást is:

Attól kezdve aztán a moldovai *hoszpodárok* nem leltek nyugtot, amiről Erdélyt is személyesen gyakorta értesítették, különösen pedig a székelyeket (TAMÁSI 1953).

A Magyar Nemzeti Szövegtár harmadik adata HATÁR GYÖZŐ *Hajszálhid* című, elsőként 1960-ban megjelent írásából származik:

Volt már nagy kajmakán, fődragomán, janicsárbasi s egyszer, majdnem – *hoszpodár*; ilyen minőségben – alagúton át, a körülzárt város falai alatt – titkos küldetésben járt a Kamarillánál (MNSz.).

A szó tehát a magyar szókincs peremén, az egykori moldvai és havasalföldi uralkodók címeként xenizmusként (BAKOS 1991; az orosz és az ukrán terminológiában: egzotizmus) és egyben historizmusként fordult elő ritkán a szépirodalomban. A 20. század első felének lexikonjai így is értelmezik:

Hoszpodár a. m. *goszpodár*, magyarul úr, Moldvában és Havasalföldön [sic!] a román *domnul* és *domnitorul* mellett e címmel is illették a fejedelmet a XVIII. sz.-ban. (*Révai Nagy Lexikona* 10. Hérolld–Jób. Budapest, 1914: 311. – ADT.)

Hoszpodár, oroszul *goszpodar*, a. m. úr; Moldvában és Havasalföldön ez volt a fejedelem régi címe. (*Tolnai Új Világlexikona* 7. Hit–Jós. Budapest, 1927: 57. – ADT.)

A címszóként felvett, tehát nyilván megszokottabbnak tekintett *hoszpodár* mellett feltűnik az utóbbi forrásban orosznak jelzett *goszpodár* / *goszpodar* alak-

változat is. A 18. századtól kezdve az oroszban valóban *zocnodapъ*-nak (*gospodar'*) nevezték a moldvai és a havasalföldi uralkodókat (SRJa18v. 5:190), de az orosz szó már a szókezdő *g*-je miatt sem jöhet szóba a magyar szó forrásaként, viszont a románban (a *hospodar* mellett használatos) *gospodar* lehet ennek a kései orosz alaknak az átvétele (SCRIBAN 1939: 569, 604). A magyar szó minden bizonnyal a román *hospodar* alakváltozatból származik (noha BAKOS 1982 nem tárgyalja).

A lexikonok mellett a *hoszpodár* szó előfordul történelmi szakmunkákban is, vö.:

Moldva fővárosa Jassy, a Pruth folyó mellett, ez a fejedelem (*Hoszpodár*) székhelye, erős fellegvárral. [...] A vár, melyben a *hoszpodár* székel, nagy, magas, kényelmes és még meglehetősen sértetlen épület. (Marczali Henrik: Románia I. *Budapesti Szemle* 168, 1916: 177. – ADT.)

A szó a magyarban korábban is előfordul xenizmusként, de historizmusá csak a Román Királyság megalakulása (1881) után vált, a korábbi magyar híradások még aktívan használják a *hoszpodár* szót a két különálló fejedelemség, majd az egyesült szomszédos román fejedelemség uralkodójának titulusaként:

Jan. 23aig terjedő török határszéli hírek szerint Jászvásárt (Jassy) komoly zendülési mozgalmak háborítják. A' bojárok közt a' *hoszpodár* ellen már rég óta forrongó ingerültség minden pillanatban nyílt erővel készül kitörni. (*Jelenkor*, 13. évfolyam, 14. szám, 1844. február 18. – ADT.)

Mivel a' porta nem bizott többé a' görögökbe, újra belföldi *hoszpodárokat* választott, (mit Maurokordatos Sándor tanácsára a' 18 század első felében szüntettet meg, azóta a' megkedvelt rendszer szerint rendesen kalandor vagy önző görögöknek mintegy bérbe adván a' *hoszpodárságot*). Az új *hoszpodárok* lettek: Moldvában Sturdza János, Oláhországban Ghika Gergely. Az 1826 ackermani szerződés folytán határozottatott: hogy a' két *hoszpodárt* a' bojárok választják. (Moldva és Oláhország. In: Ujabb kori ismeretek tára. *Tudományok 's politikai és társas élet encyclopaediája*, 5. kötet. Kazinczy – Pauperismus. Pest, 1853: 400–401. – ADT.)

A közhatalmak mindenik fejedelemségben egy *hoszpodárra* és egy oly választott gyülekezetre leendnek bizva [...] A végrehajtó hatalmat a *hoszpodár* fogja gyakorolni. [...] A törvényhozó hatalmat együttesen fogja gyakorolni a *hoszpodár*, az országos gyülekezet és a központi bizottmány. (*Budapesti Hírlap*, 222. szám, 1858. szeptember 29. – ADT.)

A standard magyarban a *goszpodár* alakváltozat köznévként nincs dokumentálva (a Magyar Nemzeti Szövegtár által rögzített mind a húsz adat a *Goszpodár* családnév, és mind egyetlen író – Mészöly Miklós – műveiben fordul elő, vö. MNSz.), ennek ellenére BAKOS FERENC (2013: 237) ezt értelmezi („*goszpodár* szláv uralkodó, fejedelem”), míg a *hoszpodár* nála csak utalószó erre (*hoszpodár* → *goszpodár*; 2013: 269). Hasonlóképpen jár el TOLCSVAI NAGY GÁBOR is (2007: 399, 448); egyik szótár sem említi, hogy a szláv eredetű szó nem bármely, hanem moldvai vagy havasalföldi fejedelmek címe lett volna. – Bukovinai székely adatközlőtől Hertelendyfalván 1967-ben lejegyzett népdalban előforduló *goszpo-*

dár („Az én uram *goszpodár*, nem olyan mint más”, DOMOKOS–NÉMETH 2004; az ÚMTsz. nem jegyzi) nyilván a románból származik, de jelentése nem ’uralkodó’, hanem ’(házi)gazda’, amint a románban is ez a *gospodar* szó alapjelentése (vö. TIKTIN 2: 693, LÁZÁR–ROMÁN 2015: 498).

2. A szláv **gospodarъ* folytatói havasalföldi és moldvai uralkodói titulusként. A **gospodarъ* ósszláv szó, de csak ’gazda, tulajdonos’ jelentésben (ĖSSJa. 7: 59–60, SIPrasl. 8: 138), és mint láttuk, így a románba is bekerült. Téves azonban az a főleg román etimológiai (vagy etimológiát is közlő) szótárakban gyakran olvasható nézet, hogy a *gospodar* mind ’(házi)gazda’, mind ’uralkodó’ jelentésben az (ó)egyházi szlávból vagy az orosz egyházi szlávból származnék (TIKTIN 2: 693, SCRIBAN 1939: 569, CIORANESCU 1958: 375); a CIORANESCU (i. h.) által hivatkozott MIKLOSICHNÁL (1862–1865: 138) idézett *господарь* ’dominus’ adatok kései, többnyire szerb másolatokból valók, magában az óegyházi szlávban a szó nincs meg (vö. SJS.). A *господарь* ’gazda’ az orosz egyházi szlávban ritka szó, D’JAČENKO szótára (1899: 129) mindössze egyetlen 17. századi kijevei nyomtatványból idézi, amely ugyan 11–12. századi, de nem liturgikus kézíratra megy vissza (SinPat. 61, vö. SREZNEVSKIJ 1: 563), így benne a *господарь* ’gazda’ nyilván népnyelvi szórvány. A szókezdő g- miatt a román *gospodar* szó ’(házi)gazda’ jelentésben a déli szlávból, legvalószínűbben a bolgárból származik (BER. 1: 268).

Uralkodói titulusként való használata a román fejedelemségekben más irányból terjedt el. Mint ismeretes, a két fejedelemségnek a 14–15. századi szláv kancelláriai nyelve különbözött egymástól: a havasalföldi bolgár nyelvjárási alapú volt, míg a moldvai óukrán (BERNŠTEJN 1948: 363–366; a kérdés történetéről újabb összefoglalás: SULJAK 2016). A különbség a két fejedelem szláv nyelvű titulását is érintette.

A havasalföldi fejedelmek szokásos titulusa szláv okleveleikben nem *господарь*, hanem *господинъ* (írva többnyire *господинь*). Így van ez már a legrégebb fennmaradt szláv nyelvű havasalföldi fejedelmi oklevélben is (1374):

Понеже азъ, иже въ Христа Бога благовѣрнѣи воевода Владиславъ, милостѣх
Божіеж господинъ въсѣи Бжгровлахѣи

Ugyanitt az aláírás:

Іѡ Владиславъ воевода, милостиж Божіеж господинъ.

A szövegben ugyan előfordul a *господарь* szó is, de nem a fejedelem címe-ként, hanem egyszerűen ’úr, főúr’ jelentésben:

Пакы оустави господство ми, по съвѣтѣ, тако по смръти кѡр Никодимовѣ, да
нѣст никы господаръ волнъ да постави на мѣстѣ томъ старѣшинъ (DRHB.
1: 17–18).

Hogy itt a *господарь* valóban ’úr, főúr’, az egyértelműen kiderül egy másik 14. század végi oklevélből, ahol a szó a *волѣринъ* ’bojár’ szinonimája (1389–1400):

Хто ли се покѣситъ разшрити сие повелѣние господства ми и записание или
господар нѣкои или волѣрин, да ест проклетъ ѿт ѿтца и сына и свѣтаго дѣха и
ѿтъ вѣсѣхъ свѣтихъ (DRHB 1: 30).

Ugyanez a helyzet a 15. század végéig: a fejedelem címe Havasalföldön mindig **господинъ**, míg a **господаръ**, ha előfordul, akkor egyéb ’úr’ (vö. DRHB. 1). Az egyetlen látszólagos kivétel I. Sándor (Alexandru Aldea) havasalföldi vajdának Rozgonyi István temesvári ispánhoz intézett szerb nyelvű levele (1432), amelyben – a korabeli szerb gyakorlatnak megfelelően – a **господаръ** címet használja:

Ќдѣъ воеводе влашкога, господара, Мирѣуина сина, ѿдѣ Ялѣде воеводе (BOGDAN, I. 1905: 49, vö. BERNŠTEJN 1948: 129).

Hasonlóan nevezik magukat ebben a korban a török szultánok is szerb nyelvű leveleikben, vö. pl. 1430:

И велики господаръ и велики амира сѣлтанъ Ямѣратъ бегъ, синъ великога господара и великога амире сѣлтанъ Мехѣметъ бегѣ (MonSerb. 362).

A havasalföldi oklevelekben szerbizmusnak tekintik a **господаръ** szót román kutatók is (BOGDAN, D. 1933).

Ettől az egy esettől eltekintve a havasalföldi fejedelmek – köztük maga I. Sándor is a többi, belföldi címzeteknek kiadott oklevelében – a **господинъ** titulust viseli (DRHB 1: 131–140). Ezt a címet használta természetesen a Drakulaként elhíresült Vlad Țepeș havasalföldi vajda (1456–1462 és 1476–1477) is (vö. DRHB. 1: 197–206). Az, hogy a 15. század végi orosz Drakula-történet első epizódjában mind Drakulát, mind pedig a török szultánt, továbbá az uralkodókat általában a **господаръ** szóval említik (leírva mindig rövidítve: **гдръ**, vö. CAZACU 1988: 174),²¹ az óorosz szöveg szerb eredetével függhet össze (ZOLTÁN 1984; vö. NAGY 2021: 80).

Kezdetben Moldvában is **господинъ** volt a fejedelmi titulus, ezt találjuk a három legrégibb moldvai szláv oklevélben (1392–1393, DRHA. 1: 3–6), vö. pl. Roman vajda legkorábbi oklevelében (1392):

Велики самодержавенъи, м(и)л(о)сти в(о)жи г(о)сп(о)ди(н)ъ, Їѿ Романъ воевода (DRHA. 1: 3).

Ugyanakkor azonban már a 14. század végén megjelenik a moldvai fejedelmek hivatalos címeként, ahol a **господинъ**-t a **господаръ** váltja fel, elsőként Iuga vajda 1398. évi oklevelében:

М(и)л(о)стїю в(о)жїю, мѣы, Юга воевода г(о)сп(о)д(а)рѣ Земли Молдавскон (DRHA. 1: 10, vö. NAGY 2021: 80).

²¹ CAZACUNÁL (i. h.) a rövidítés feloldása **г(о)сп(о)д(а)рѣ**, mint ahogy – ráadásul CAZACUTÓL eltérően megtévesztő módon, a kéziratbeli rövidítést még csak nem is jelezve – tekintélyesnek számító orosz szövegkiadások **государъ**-ként közlik e szót (LUR’E 1964: 117; SkazDrak. 1999). Ez durva anakronizmus: a 15. századi oroszban nincs még **государъ**, csak **господаръ** (ZOLTÁN 1983: 104, USPENSKIJ 2021a: 26–27).

Némi kezdeti ingadozás után (két 1400. évi oklevélben még *господинъ* a vajda: DRHA. 1: 13, 16) 1401-től kezdve a moldvai fejedelem titulusa a szláv nyelvű oklevelekben következetesen *господарь* (DRHA. 1: 18–414). NAGY LEVENTE (i. h.) itt orosz hatást vél felfedezni, de ebben a kérdésben valószínűleg inkább EMIL VÎRTOSU (1960: 190–196) járt helyes nyomon, aki szerint a *господарь* a moldvai vajdák titulusában a Litván Nagyfejedelemség „nyugatorosz” (vö. STANG 1935), másképpen „rutén” (MOSER 2005), vagyis óukrán–ófehérorosz kancelláriai nyelvéből származik. Van ugyanis olyan oklevelünk, amelyben Jagelló Ulászló litván nagyfejedelem és egyben lengyel király a *господарь* címet viseli, de Péter moldvai vajda még nem (1388):

Блѣдислаѣ вѣжею. мѣто кроль польски литовьски. руски дѣдичъ и инѣ многоѣ
зѣмль господарь, ѹнинию то свѣдѣо оу сѣбно которѣи на то листо посмотрито,
оже пано петр воевѣ молдавы зѣтъ и прилѣтъ нашъ (ROZOV 1928: 36–37).

A válaszlevélben hasonlóképpen a moldvai vajda csak Jagellót titulálja *господарь-нак*, magát még csak „vajdának” (*воевода*, 1388):

Блѣдиславу, воежо милостию кролю Польскому, Литовьскому дѣдичю и Рускому
и инѣхъ многохъ зѣмль господарю оусердечне поклонание от Петра воеводы
Молдавьского (PEŠČAK 1974: 81).

Nem sokkal később a moldvai bojárok *господарь*-ként említik Jagellót és saját fejedelmüket is (1395):

Мы панове водре [...] сѹбили есмо за нашего господарѣ Стефана, воеводѣ
земли Молдавскоѣ: кѣдѣ коли кроль господарь его и нашъ, Блѣдиславъ [...] пошлетъ по оного господарѣ Стефана, тогдѣ онѣи маеть до него приѣхати
(PEŠČAK 1974: 125–126).

Tehát mielőtt a moldvai vajdák hivatalosan is *господарь-нак* kezdték volna nevezni magukat szláv nyelvű okleveleikben, előbb a diplomáciai levelezésben használták ezt a címet, de kezdetben mint a lengyel király és egyben litván nagyfejedelem titulusát. A *господарь* rutén (óukrán) eredete mellett szól, hogy kiejtését a 16. századi lengyel források *hospodar* alakban rögzítik (SIPXVIw. 8: 367, MINIKOWSKA 1980: 57–58). A szó egészen a 19. századig a moldvai fejedelmek titulusa maradt (VÎRTOSU 1960: 193), ezért nem véletlen, hogy a magyarba is az ukrán kiejtésnek megfelelő *hoszpodár* alakban került át.

3. Az uralkodói titulus eredete. A *господарь* szó uralkodói címként való használatára a legkorábbi írásos adatunk III. (Nagy) Kázmér lengyel király rutén kancelláriájából származik. Kázmér 1349-ben foglalta el a megüresedett halicsi trónt, de azt nem csatolta a Lengyel Királysághoz, hanem halicsi fejedelemként külön kormányozta, ennek megfelelően átvette az óukrán nyelvű halicsi kancelláriát (vagy legalábbis egy halicsi írnokot, ugyanis mindhárom fennmaradt óukrán oklevelét ugyanaz az írnok írta, vö. KURASZKIEWICZ 1934: 5). Ez az első adat az 1349 után kiadott oklevélben:

ѡ се ѡ король, казимиръ. краковъскѣи. и кѡлѣвскѣи. и господарь. рускоѣ земли
(Rozov 1928: 3).

Az ezzel egykorú latin nyelvű oklevelekben Kázmér titulusa (1349):

nos Casimirus dei gratia rex Polonie *dominusque terre Russie* (B.-Ju. 80)

A két oklevél intitulációjának összevetése első pillantásra elárulja, hogy két különböző okleveles hagyományt követnek: a latin a korabeli európai gyakorlatnak megfelelően a „fejedelmi többest” (pluralis maiestatis) alkalmazza, míg az óukrán nyelvű a régi keleti szláv hagyomány szerinti, a bizánci magánoklevelekre visszamenő egyes szám első személyű szerkesztést követi (ZOLTÁN 1987b, vö. ISAJEVYCH 2004: 241, IORDANIDI 2019), tehát nem tükörfordítása a királyi kancellária latin nyelvű okleveleinek. A господарь ’uralkodó’ titulus is csak a halicsi kancelláriai gyakorlatból jöhet, polonizmus nem lehet, ugyanis a lengyelben a *gospodarz* a 14–15. században sem jelentett mást, mint manapság (’gazda, házigazda, tulajdonos’, SłStp. 2: 467).

Sajnos eredeti óukrán nyelvű oklevelünk az önálló halicsi (halics–volhíniai) fejedelemség idejéből nem maradt ránk, viszont az utolsó halics–volhíniai fejedelmek latin nyelvű oklevelei fennmaradtak a címzettek levéltáiraiban (Vatikán, Német Lovagrend). Ezekben a fejedelem titulusa gyakran *dominus Russiae*:

Andreas, Dei gratia dux ladomiriensis et *dominus terrae Russiae* (1320, B.-Ju. 150)

Andreas, Dei gratia dux Ladimiriae et *dominus Russiae* (1320, B.-Ju. 151)

Georgius, ex dono Dei natus dux et *dominus Rusiae* (1334, B.-Ju. 153)

Mindez valószínűsíti, hogy a halicsi kancelláriai gyakorlatban, ahol a nyugati kapcsolatok miatt volt már latin nyelvű kancellária is, a latin *dominus* 1. ’(házi)gazda, tulajdonos’, 2. ’úr, uralkodó’ tükörfordításaként lett a *госнодарь* ’(házi)gazda’ mellett ’uralkodó’ is (ZOLTÁN 1983: 78–79, ISAJEVYCH 2004: 241–242). A halicsi eredetű titulus fennmaradt III. Kázmér halála után is, amikor I. (Nagy) Lajos lengyel–magyar királysága idején Halics élére hűbéresként Opoli (Oppelni, Opuliani) László került (1372–1378):

Мѡѣ князь володиславъ. опольскоѣ земли. и велѣнъскоѣ земли. и рускоѣ земли. господарь. и дѣднѣхъ вѣнѣхъ земли. тѣмъ. самодержецъ (1378, ROZOV 1928: 23).

Latin nyelvű okleveleiben és pecsétjein így címezte magát:

Dei gratia dux opoliensis, velunensis *terreque Russiae dominus* et heres
(DĄBROWSKI 1918: 290–291).

4. A господарь mint litván, majd moszkvai nagyfejedelmi cím. A litván nagyfejedelmi kancellária akkor kapcsolódott össze a lengyel királyival, amikor 1386-ban Jagelló litván nagyfejedelmet lengyel királlyá választották, és a krakkói óukrán nyelvű, halicsi eredetű kancellária nyelve vált a Litván Nagyfejedelemség egységes rutén kancelláriai nyelvének a mintájául (STANG 1935: 132–141, SOBO-

LEVSKI1980: 71). Ezzel egyidejűleg vált a *господарь* szó Jagelló titulusává rutén nyelvű okleveleiben:

Владисла[в], Б(ож)ье м(и)л(о)сти король полский, литовский, руски, иных
земль г(о)с(по)д(а)рь (1387, PG 1: 82, vö. PG 2: 41 [kommentár]).

Jagelló Ulászló 1392-ben Litvánia kormányzását átengedte Witoldnak (a lengyel–litván perszonálunió fenntartásával, vagyis Witold mintegy Jagelló helytartójaként kormányozhatta a Litván Nagyfejedelemséget), de a litván nagyfejedelmi címet a *господарь* elemmel együtt megtartotta, vö. pl.:

мѣи Еѣликий корѣ Владиславъ Бѣе мѣти польски. литовъский и роуски. инѣхъ
многихъ зѣмль гѣдѣрь (1394, Rozov 1928: 53).

Ugyanakkor a *господарь* titulussal emlegetik Witoldot is:

Кназ(ь) великий Витовтъ литовъский, наш осп(о)д(а)рь (1407, PG. 1: 153)

Ettől kezdve a *господарь* (kiejtve nyilván *hospodar*) a litván nagyfejedelmek állandó titulusává válik (akkor is, ha nem voltak egyúttal lengyel királyok, mint például Witold/Vitovt, vö. PG 2: 70–71), így emlegetik őket az elbeszélő források is. Jellemző erre nézve Witold dicsőimnusa, amely röviddel halála (1430) után keletkezett, és a korabeli uralkodók titulusait is felsorolja:

Таину цареви таити добро есть, а дела великаго *господаря* поведати добро
жъ есть. Хочю вамъ поведати о великомъ князи Олександре Витовтъ
литовскомъ и рускомъ, иныхъ многихъ земли *господари*. [...] Сии князь
велики Витовт, бѣше же ему дрѣжаще великое княжение Литовское и
Руское, инѣи многѣи земли, спроста реку вся Руская земля. Не токмо же
Руская, но еще *господарь* Угорьской земли, зовемѣи цесарь римский, у
великои любви живѣше с нимъ. [...] Славному *господарю*, благоверному
же и христовлюбивому царю цариградскому, и тому с нимъ у великои
любви живушу. [...] еще же *господарь* земли Молдовъский и Басарабъ,
по волоскому языку воеводы, такожь и *господарь* земли Болгарьской, по
болгарьскому языку деспоты [...] и, спроста реку, иж не обретѣся во всемъ
Поморѣи ни град, ни место, иж бы не прислухали славнаго того *господаря*
Витовта. Тыи жъ велиции *господари*, цари, велиции князи и велиции
земли (PSRL. 35: 75–76).

Itt a *господарь* nem csak Witold titulusa, hanem 'uralkodó' általában (инѣи
многихъ земли *господари* 'sok más ország uralkodója'), egyaránt vonatkozik
a magyar uralkodóra (*господарь* Угорьской земли), aki egyben német-római
császár is (Luxemburgi Zsigmond), a bizánci császárra (Славному *господарю*,
[...] царю цариградскому), a moldvai és a havasalföldi vajdára (*господарь*
земли Молдовъский и Басарабъ, по волоскому языку воеводы) és a bolgár
uralkodóra (*господарь* земли Болгарьской, по болгарьскому языку деспоты).

Witold/Vitovt hosszú (1392–1430) litvániai uralkodása és aktív keleti kül-
politikája nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy *господарь* titulusát megismerjék

a nagyorosz fejedelemségekben is. Litvániához csatolta Szmolenszket, Tvert vazallusává tette, lányát, Zsófiát (a rutén nyelvű forrásokban: Sof’ja Vitovtovna) I. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemhez (uralkodott: 1389–1425) adta feleségül, aki végrendeletében családját apósa, Witold gyámságára bízta, akinek így utolsó éveiben a gyermek II. Vaszilij mellett a moszkvai politikára is közvetlen befolyása volt. Witoldnak a rjazanyi és a tveri nagyfejedelmekkel kötött szerződéseiben csak a litván nagyfejedelem viseli a *госнодарь* címet:

Се ѿзъ, князь велики Борисъ Александровичъ тѣхрьски, взмѣ есмь любовь таковоу с свои гнѣмъ, з дѣдомъ, великимъ кнѣземъ Витовтомъ литовскии и многихъ Русьскихъ земель господаремъ (1427, DDG. 62).

Гнѣ, восподарю моемоу, велико кнѣзъ Витовтоу, се ѿзъ, кнѣзъ велики Нѣдъ Феѣдорови рѣзаньскы, довилъ есми чело, даѣсѣ есми емоу на слоужбоу, и восподарь мои, кнѣзъ велики Витовтъ, принѣ мѣ [...] на слоужбу (1430, DDG. 67–68).

Főként nyugati történészek már a 20. század közepétől vallották, hogy a *госнодарь* titulus Litvániából kerül át a moszkvai nagyfejedelmek címébe (Stökl 1954: 114–116, ALEF 1959, VODOFF 1978; vö. ZOLTÁN 1983: 75, ISAJEVYCH 2004: 242–243). S valóban, Witold unokájának, II. Vaszilijnak a pénzein szerepel már hivatalos moszkvai fejedelmi titulusként az 1440-es évek végén: *оснодарь всея Руси* vagy *оснодарь всея русской земли* (ALEF 1959: 6). Megjegyzendő, hogy a szókezdő *г*-elhagyása a korai moszkvai előfordulásokban a rutén *hospodar* szókezdő *h*-ját tükrözi. Idővel a népnyelvi nagyorosz *госнодарь* ’gazda, tulajdonos; rabszolga ura’ (ez az oroszból időközben kiavult, helyét a török eredetű *хозяин* ’gazda’ foglalta el), továbbá a vele egy tövű egyházi szláv *госнодь* ’úr (csak Istenről)’, *госнодин* ’úr (emberről)’ hatására a 15–16. században a *госнодарь* forma vált általánossá hivatalos használatban. Emellett a 16. század végétől a beszélt nyelvben elterjedt a *государь* alak is, amely végül a hivatalos használatban is felváltotta a *госнодарь*-t (vö. RÈS. 11: 325–327, USPENSKIJ 2021b: 241). Miközben a *государь* a 16. században cárrá (*царь*), majd a 18. században császárrá (*император*) előléptetett orosz uralkodók egyik titulusa is maradt, az úri társadalmon belül az egyenlő társadalmi állásúak közötti udvarias megszólítássá is „demokratizálódott” (*милостивый государь* ’kegyelmes uram’, vö. ZOLTÁN 1999c). A 18. században, miután 1711-ben Dimitrie Cantemir moldvai fejedelem Oroszországba emigrált, a *госнодарь* visszatér ugyan fejedelmi címként az orosz nyelvbe, de már csak xenizmusként, a moldvai és a havasalföldi fejedelmek titulusaként. Az 1917. februári forradalom a *государь* szót a monarchiával együtt az oroszban historizmussá tette, viszont a történelem viharainak ellenállva „imperialista” etimológiája ellenére a produktív szókinész része maradt a szovjet korszakban is egy fontos származéka, mégpedig a *государство* ’állam’ szó (*государь* → *государство* mint a lengyel *pan* ’úr’ → *państwo* ’állam’, magyar *úr* → *uruszág* > *ország*, ZOLTÁN 1982b, ZOLTÁN 1983: 107–108, vö. INGERFLOM 1994: 127–128, KHARKHORDIN 2001: 213–218, RÈS. 11: 325).

5. Összefoglalás. A szláv **gospodarь* 'gazda' szó, mint láttuk, először Halicsban, az óukrán nyelvben lett latin hatásra a 14. század első felében 'uralkodó', majd innen a krakkói királyi kancellária halicsi használatra működtetett óukrán részlegének a közvetítésével a lengyel–litván unió révén a Litván Nagyfejedelemség rutén (óukrán–ófehérorosz) nyelvében a litván nagyfejedelmek titulusa lett. Innen került át a 14. század végén a moldvai óukrán nyelvű oklevelek nyelvébe és lett a moldvai fejedelmek titulusa is. Valamivel később, a 15. század 30-as éveiben a nagyoroszba is átkerül, kezdetben a litván nagyfejedelem titulusaként, majd a moszkvai fejedelmek is használni kezdik. Időrendi okokból tehát a moldvai oklevelekben a cím biztosan nem orosz, hanem csakis rutén (óukrán) eredetű lehet. A szóban forgó államok (Halics, Litván Nagyfejedelemség, Moldvai Fejedelemség, Orosz Birodalom) megszűnésével a titulus historizmussá vált. A Havasalföldi Fejedelemség délszláv nyelvbe a titulus a szerbből került be, innen a *gospodar* ~ *hospodar* kettősség a románban. Az egykor szomszédos országok nyelvében (például a magyar *hoszpodár* esetében) és több európai nyelvben (német *Hospodar*, angol, francia, spanyol *hospodar* stb.) xenizmusként és egyben historizmusként fordul elő, és az eredetileg moldvai *h*- kezdetű alak mindkét egykori fejedelemség uralkodóját jelölheti.

Orosz *начкун*, magyar *pancser*

So kann der Name, nicht so muß er gedeutet werden.
(GOTTSCHALD 1954: 9)

A közelmúltban Gogol néhány elbeszélését újraolvasva figyeltem fel *Az orrban a начкун* szitokszóra:

[Прасковья Осиповна Ивану Яковлевичу:] Ах ты, *начкун*, бревно глухое! Вон его! вон! неси, куда хочешь! чтобы я духу его не слыхала! (GOGOL' 3: 50).

Az orosz *начкун*-ról nekem mindjárt a magyar *pancser* jutott eszembe, de MAKAI IMRE ennél választékosabban oldotta meg a fordítás feladatát:

[Прасковья Осиповна Иван Яковлевичу:] Ó, te *kontár*, te fajankó, takarodj kifelé! Mars ki! Vidd, ahova akarsz! A szagát se érezzem! (GOGOL 2009: 5).

A *начкун* szó – amint az egész „Ах ты, *начкун*, бревно глухое!” szitokáradat – az elbeszélés első teljes kéziratot változatában még nincs meg (vö. GOGOL' 3: 382), hanem akkor került a szövegbe, amikor azt Gogol Puskin *Sovremennik* című folyóirata számára 1836-ban átdolgozta (GOGOL' 1836: 56; vö. GOGOL' 3: 653).

A *начкун* viszonylag újabb keletű szó az oroszban, a 17. század végéig nincs dokumentálva a forrásokban sem a főnév, sem a szóképzés alapjául szolgáló *начкать* 'piszkít, maszatol' ige (DRS. 14: 180).

A szó a 18. századi orosz nyelv szótárában (SRJa18v. 18: 251) négy adattal szerepel, ezek közül a legkorábbi IVAN NORDSTET orosz–német–francia szótárából való:

Пачкунъ, á, *m. vulg.* ein Schmierer, Pfuscher, un barbouilleur, bousilleur;

Пачкунья, и, *f. vulg.* eine Schmiererin, Pfuscherin, une barbouilleuse, bousilleuse (NORDSTET 2: 523).

Tehát a szó jelentése már első ismert írásos megjelenésekor 'kontár, diletáns', ám a szótár jellegéből adódóan nem található hozzá példamondat; a *vulg.* minősítés értelmezésére még visszatérünk. Nordstet szótára az idézett helyen egyébként az alapszót is hozza:

Пачкаю, кать, вѣ-, за-, напачкать *v. a. vulg.* besudeln, beschmieren, nur so hin schmieren, schlechte Arbeit machen, fouiller, barbouiller, bousiller (NORDSTET 2: 523).

Az ige német értelmezése – 'bepiszkít, összeken, csak úgy odaken, rossz munkát végez' – lényegében le is írja az ige jelentésfejlődését a 'piszkít'-tól a 'rossz munkát végez'-ig, mely utóbbiból adódik a *начкун* 'kontár' jelentése. A *начкать* ige konkrét 'bepiszkít, besároz' jelentésben már Weismann német–latin szótárának orosz kiegészítésében (WEISMANN 1731: 344) is előfordul a *Kot* 'sár, szenny' főnév használatát illusztráló kifejezésben: „mit Koth bestreichen, delutare, мазати,

пачкати грязью” (vö. SRJa18v. 18: 251). A *пачкун* ennek szabályos főnévi származéka; a korábban mérsékelten produktív *-ун* képző az oroszban éppen a 18. században kezd gyakorivá válni (ZOLTÁN 1993b).

A *пачкун* főnév időben második adata szintén egy szótárból, a nagy francia–orosz szótár 1798. évi, ТАТИШЧЕВ szerkesztette második kiadásából való (FRL. 1: 188), ebből csak a 18. századi orosz nyelv szótárában közölt részt tudjuk idézni (amiből sajnos nem derül ki, hogy mely francia szó orosz értelmezésében található a példa): „*Пачкун*, не умѣющий дѣлать того, за что взялся” (SRJa18v. 18: 251).

A további két adat, amelyet a 18. századi orosz nyelv szótára idéz, valójában már a 19. századra esik. Az egyik ezek közül szintén szótári forrásból való, mégpedig az orosz akadémiai értelmező szótár második kiadásából (1806–1822):

ПАЧКУНЪ, на, с. м. 2 скл. простон. Кто не наблюдаетъ опрятства и отъ того скоро пачкается, марается (SAR.² 4: 817).

Itt tehát inkább magát rendszeresen bepiszkító, rendetlen emberről van szó, ami a *пачкать* ige konkrét jelentéséből következik, noha a szótár hozza az átvitt jelentését is az ígének:

ПАЧКАТЬ, запачкать, пачкаю, ешь. чкаль, запачкаю. гл. д. 1 спр. простонар. 1. Марать, грязнить. *Запачкать бѣлье*. 2. * Дурно, неповорно, неискусно что дѣлать. *Лучше не приниматься за дѣло, чѣмъ пачкать, какъ ни попало* (SAR.² 4: 817; az aszteriszk ebben a szótárban az átvitt jelentések megkülönböztetésére szolgál).

ПАЧКАТЬСЯ, запачкаться, пачкаюся, ешся. запачкался, запачкаюся. гл. возвр. 1 спр. 1. Мараться, грязниться. *Бѣлье пачкается, запачкалося*. 2. Заниматься въ чѣмъ неуспѣшно. *Онъ за этимъ дѣломъ долго пачкался* (SAR.² 4: 817; az eredeti kiadásban a második jelentésnél itt hiányzik az aszteriszk).

Az orosz akadémiai szótár első, még a 18. században megjelent kiadásában csak a *пачкать(ся)* ige és igeekötős származékai – *выпачкать(ся)*, *запачкать(ся)*, *изпачкать(ся)*, *напачкать*, *перепачкать(ся)*, *разпачкать* – fordulnak elő, mégpedig azok is csak konkrét '(be)piszkít, (be)sároz' jelentésükben és *простонар[одное]* stílusminősítéssel (SAR.¹ 4: 738–739).

A *пачкун* főnévre a 18. századi orosz nyelv szótára által idézett másik, valójában már 19. század eleji adat nem szótárból, hanem Ivan Dmitriev költő és államférfi (1760–1837) egy 1806-ban kelt, Dmitrij Jazykovnak szóló leveléből való: «Что мнѣ лестнаго... быть членом академии, университета, когда всякой *пачкун* может быть моим сотоварищем!» (SRJa18v. 18: 251). A bővebb kontextus a következő:

Чтожь значить теперь уставъ цензуры и самый департаментъ просвѣщенія, есть ли вопреки видовъ правительства критика будетъ стѣсняема, и что еще хуже, критика на дурныхъ только сочинителей, потому только что они пятого класса и въ лентѣ? есть ли эти *пачкуны* напротивъ того будутъ еще ободряемы, ибо я слышалъ, что приказано будетъ въ ученыхъ *Московскихъ Вѣдомостяхъ* расхвалить Пиндаровъ переводъ, который нельзя бы похвалить и во времена

Тредьяковского? что мнѣ лестнаго, наконецъ, быть членомъ академіи, университета, когда всякой *пачкунъ* можетъ быть моимъ сотоварищемъ! Недавно одного изъ нихъ глупое рѣмосплетеніе читали даже на кафедрѣ университетской. Я не вытерпѣлъ, и сдѣлалъ мои замѣчанія, равно какъ и на другую оду его, помѣщенную въ Другѣ Просвѣщенія; для любопытства при семъ къ вамъ посылаю. Увидите сами, стоитъ ли такой человѣкъ явнаго покровительства университета (DMITRIEV 1868: 1099).

Több okból érdemes ezt a részt bővebben idézni. Egyrészt a szótárban közölt előtt néhány sorral van benne még egy előfordulás (*пачкуны*), másrészt a szövegből egyértelműen kiderül, hogy itt dilettáns költőkről, írókról van szó, nem utolsósorban pedig segít értékén kezelni az idézett szótárak *vulg.*, illetve *нпросмонар.* stílusminősítéseit. A kor két kimagasló műveltségű irodalmára levelez itt egymással, tehát a szó szoros értelmében vett vulgarizmusról (*нпросмопечие*) szó sem lehet, de tájszóról sem, hanem legfeljebb a bizalmas társalgási nyelv szaváról, amelyet a mai orosz értelmező szótárak legfeljebb *разг[оворное]* címkével látnának el.

A tulajdonképpeni népnyelv, a nyelvjárások felől a *пачкун* nem érkezhett az irodalmi nyelvbe, már csak azért sem, mert az orosz nyelvjárások összesített szótára nem is ismer ilyen szót, sőt az alapjául szolgáló ige is rendkívül gyéren van benne adatolva. Így például nincs meg a szócsalád alapját képező *пачкать* ige, csak a visszaható *пачкаться* 'делать что-либо плохо, медленно, неаккуратно' értelmezéssel, ezt is csak 19. századi szótárak alapján idézi (SCSRJa. 3: 164; DAL' 3: 21, DAL'² 3: 27, DAL'³ 3: 62 helymegjelölés nélkül közli, vagyis az ő idejében sem volt ez tájszó), továbbá néhány főnévi származék 'rendetlen, piszkos ember' jelentésben: *пачкала, пачкалка, пачкóлье, пачкóлька, пачкóлья, пачкóля, пачкóра ~ пачкорá* 'неряха, грязнуля'; ezek közül a gyéren adatolt *пачкалка* és a csak DAL' nyomán idézett *пачкóля* 'kontár festőt' is jelenthet ('плохой маляр, живописец', vö. SRNG. 25: 302–303). Úgy tűnik tehát, hogy a népnyelvben, amennyiben megvan, az egész szócsalád nem más, mint valami „versunkenes Kulturgut”, amely a városi vagy a vidéki úri nyelvből „szállt alá”. Megerősíti ezt A. G. ПРЕОБРАЖЕНСКИ 20. század eleji megjegyzése a *пачкать* igről: „книжн.; в народн. не употребляется” (PrÈS 2: 31). Az orosz nemzeti szövegtár dialektológiai alkorpusza nem ad találatot sem *пачкать*, sem a *пачкун* keresőszóra (NKRJa./DK.).

A *пачкун* jelentése egyébként DAL'-nál mindhárom kiadásban egyrészt 'rendetlen, piszkos, maszatos ember' („неопрятный, кто грязно моется, стряпает, пишет, льетъ или брызгаетъ вокругъ”), másrészt 'kontár festő vagy író' („плохой маляръ, живописецъ или писака”). Az orosz *пачкун* jelentése a többi 19–20. századi szótár szerint is – a *пачкать* ige 'piszkít, maszatoz' jelentéséből következően – többnyire 'dilettáns író, költő' vagy 'kontár festő' jelöl, noha Ivan Jakovlevics – Gogol fentebb idézett, *Az orr* című elbeszélésében a szitokszó címzettje – éppenséggel borbély. Nincs közük az irodalomhoz vagy a képzőművészethez Gogol *A revizor* című színművében (1836) az ezzel szóval illetett szereplőknek, Bobcsinszkij és Dobcsinszkij földbirtokosoknak sem:

[Городничий.] Только рыскаете по городу, да смущаете всех, трещотки проклятые, сплетни сеете, сороки короткохвостые.
[Аммос Федорович.] *Пачкуны* проклятые! (GOGOL' 4: 94)

Mészöly Dezső és Mészöly Pál fordításában itt ugyan egyszerűen „*Disznók!*” szerepel az orosz „*Пачкуны* проклятые!” helyén (GOGOL 1987), de nézetem szerint az adott szituációban nyugodtan lehetett volna használni a *kontár* szót vagy akár annak valamely kevésbé választékos szinonimáját.

Az orosz nemzeti szövegtár példáiban többnyire festőt vagy írófélét szólnak le így. Néhány jellegzetes, írókra, szerkesztőkre, kritikusokra vonatkozó példa:

Не помню, кто из моих знакомых, говоря о каком-то злом и недобросовестном критике, сказал: «Если ты хочешь иметь понятие об этом журнальном *пачкуне*, так представь себе спущенную с цепи бешеную шавку, косматую и *запачканную* в грязи. Эта шавка кидается на всех людей, порядочно одетых, и лижет ноги только у тех, которые точно так же растрепаны и *запачканы*, как она» (М. Н. Загоскин: Москва и москвичи, 1842–1850 – NKRJa.).

Так делают и гениальные писатели, так делают и *пачкуны*. Гениальные писатели потому, что это их призвание. А *пачкуны* потому, что они иначе себя и не воображают, как гениальными писателями. А то бы они и пера в руки не брали (Т. Г. Шевченко: Дневник, 1857–1858 – NKRJa.).

Несовершеннолетний мальчик Вяземский вдруг выступил вперед защитником Карамзина от неприятелей и грозою *пачкунов*, которые, прикрываясь именем и знаменем его, бесславили их (Ф. Ф. Вигель: Записки, 1850–1860 – NKRJa.).

Так Россия моя, теперь растерзанная, разгороженная, скоро сбросит с себя *пачкунов* и возьмет меня опять к себе (М. М. Пришвин: Дневники, 1918 – NKRJa.).

Festőkről, grafikusokról:

Подле него был портрет Дюрера, потом Мюллеров эстамп Рафаэлевой Мадонны, перечеркнутый красным карандашом. Внизу было подписано рукою Аркадия: «Ты был достоин сумасшествия, бедный *пачкун*! [...]» (Н. А. Полевой: Живописец, 1833 – NKRJa.).

Татьяна Алексеевна была Лиотарова письма, а не позднего Ренуара [...], и уж, конечно, не тех утративших любовь к женщине *пачкунов*, что пришли на смену импрессионистам (Ю. М. Нагибин: Моя золотая теща, 1994 – NKRJa.).

Кто же из местных *пачкунов* удостоился вашей оценки, милорд? (Сергей Таранов: Мстители, 1999 – NKRJa.).

Напомним, 10 ноября мэр Ростова Михаил Чернышев подписал специальное распоряжение, чтобы усилить борьбу с *пачкунами* городских стен и подъездов (В Ростове за расклейку объявлений будут штрафовать. // Комсомольская правда, 11.11.2008 – NKRJa.).

«Правда», 1 марта 1936 года. «О художниках-пачкунах» – редакционная статья (Мария Чегодаева: Соцреализм: Мифы и реальность, 2003 – NKJJa.).²²

Ugyanakkor – amint azt már Gogolnál is láttuk – a *пачкун* kapcsolata a gondatlan vagy tehetségtelen írással, illetve festéssel, rajzolással már a 19. században kezd lazulni, s egyéb foglalkozások hozzá nem értő képviselőit is kezdi jelölni, például a 'kontár orvost' is, vö.:

Мой Павлик схватил здесь лихорадку [...]. Здешние *пачкуны-доктора* умели продержать его 5 недель в лихорадочном пожаре, отчего он стал тенью, а не человеком (П. В. Анненков: Письма к И. С. Тургеневу, 1852–1874 – NKJJa.).

Az orosz értelmező szótárakból ez nem nagyon derül ki, mert általában úgy határozzák meg a szónak ezt a 'kontár' jelentését, hogy az többnyire íróra vagy festőre vonatkozik, vö. például: „Неумелый работник (преимущ. живописец, рисовальщик или писатель; пренебр.)” (UŠAKOV 3: 74); „Пренебр. О неумелом, плохом работнике (обычно о художнике, писателе и т. п.)” (SSRLJa. 10: 510); „Презр. Тот, кто неумело, небрежно делает что-л. (преимущественно о живописце, писателе)” (SRJa. 3: 36); „О неумелом, плохом работнике (обычно о художнике, писателе и т. п.)” (BAS. 15: 333). Az orosz–magyar nagyszótárban ebből elmarad a 'firkász', viszont a 'dilettáns festő' mellett átjön a szakmától független 'kontár' jelentés is: „tehetségtelen festő, mázólo; fuseráló” (OMSz. 2: 23), a magyar–orosz részben viszont a *пачсер* orosz megfelelője első helyen a *пачкун*: „1. <kontár> пачкун; 2. <peches ember> неудачник” (MOSz. 2: 507).

Noha a *пачкун* főnév és alapszava, a *пачкать* ige – mint láttuk – viszonylag nem régi elemei az orosz szókincsnek, a szócsalád eredete mégsem könnyű eset az etimológusok számára. Szintén láttuk, hogy az orosz nyelvjárásoktól idegen a '(be)piszkít, (össze)maszátol' jelentésű *пачкать* ige,²³ ráadásul a legszorosabban rokon nyelvekben, az ukránban és a fehéroroszbán sincs meg (vö. SUM., TSBM.). Ezért az első szófejtési kísérletek jövevényszónak tartották, az orosz szó forrásaként a német *Patsche* 'sár, pocsolya', (*im Kote*) *patschen* 'sárban tapicskol, dagasztja a sarat', illetve a *patzen* 'ügyetlenkedik, kontárkodik; mázol' szavak családját jelölték meg (ŠTREKELJ 1890: 463–464, PrÈS. 2: 31). Hangtanilag ebből nyilván a *patschen* jöhetne inkább számításba. MAX VASMER a németből való kölcsönzést azért tartotta kétségesnek, mert úgy tudta, hogy a lengyelben

²² Az itt említett névtelen Pravda-cikk egyébként a szócsalád több más tagját is felhasználja a célba vett grafikusok pocsondiázására, köztük egy alkalmi képzésűt is: «Даже вещи, [...] они все исковерканы, сломааны, *испачканы*, приведены умышленно в такой вид, чтобы противно было смотреть на них [...]. Странно, что этого не замечает сам Маршак. У него в этой книжке есть сказка о «Мастере-ломастере». Как же пустил он на страницы своей книжки *мастера-пачкастера*? [...] Есть школа компрачиковской детской книги, *мастеров-пачкастеров*. Художник Конашевич *испачкал* сказки Чуковского. [...] *Пачкотня* в детской книге глубоко реакционна. [...] Дети отвернутся от *пачкотни* формалистов» (<http://tehne.com/event/arhiv-syachina/o-hudozhnikah-pachkunah-1936-2024>. 10. 10.).

²³ Van az orosz nyelvjárásokban egy másik, a gabonaszemek megtisztításával, a héjtól való elválasztásával kapcsolatos *пачкать* ige is: *пачкать от сполины* 'разделять зерно на ночва, очищать от шелухи' (Jaroszlavli terület), de ez etimológiailag nem tartozik ide (KURKINA 1993: 60–62).

a szó nincs meg. Véleménye szerint az orosz *начкать* és a többé-kevésbé hasonló hangzású cseh *pacati*, *packati*, szlovák *packat'* 'kontármunkát végez, elfuse-rál', szlovén *pacáti*, *pácati* 'foltot ejt' egymástól és a német *patschen* szócsaládjától független hangfestő képződmények (REW. 2: 328). VASMER álláspontjához csatlakozott FRANCISZEK SŁAWSKI is, ám ő rámutatott arra, hogy a lengyelben is vannak pontos megfelelői a VASMER-nél említett szláv alakoknak: *paćkać*, *packać* 'bepiszkit, beken' (SŁAWSKI 1956: 72). VÁCLAV MACHEK már SŁAWSKI kiegészítésének ismeretében tekintette mindenütt önálló hangutánzó képződménynek a szláv szavakat (MACHEK 1971: 425). TRUBAČEV a VASMER-szótár orosz fordításához fűzött kiegészítésében felhívta a figyelmet SŁAWSKI pontosítására, s noha nem foglalt nyíltan állást a kérdésben, a megjegyzését bevezető „однако” („Ср., однако, польск. *paćkać*, *packać* «марать, загрязнять»” – VASMER–TRUBAČEV 3: 223) úgy is értelmezhető, hogy lám, megvan az összekötő kapocs, tehát nincs akadálya annak, hogy az orosz szó német jövevényszó lehessen. Nyilván így értelmezték TRUBAČEV megjegyzését ŠANSKIJ és szerzőtársai, akik ugyan leszögezik, hogy a *начкать* szónak nincs általánosan elfogadott etimológiája, azonban többségi álláspontként a lengyelen keresztül a németből való kölcsönzést mutatják be: „Большинством ученых считается заимствованием из нем. яз., в котором *patschen* – 'марать, грязнить'. Заимств. слово в таком случае было через польск. посредство (ср. польск. *paćkać* 'марать, мазать')” (KrÈS. 331). ŠAROŠNIKOV első helyen hozza ugyanezt az etimológiát, de nem túl mély meggyőződéssel: „Якобы из польск. *paćkać* 'марать, мазать', производного глаг. на -аć от основы нем. глаг. *patschen* 'марать, грязнить'. Нельзя исключить и возможности звукоподражательного происхождения этого глагола на рус. почве” (ŠAROŠNIKOV 2: 116). Egyértelműen az orosz *начкать* 'марать, грязнить' hangutánzó eredete mellett foglal állást már említett cikkében LJUBOV' KURKINA („*начкать* восходит к звукоподражательной основе, расширенной экспрессивным к” – KURKINA 1993: 62). Hasonlóképpen már a hangutánzó eredetet tekinti hagyományosnak a ŠVEDOVA által szerkesztett, etimológiai magyarázatokkal bővített értelmező szótár, s csak hasonló képződményként utal a német *patschen* ígére (ŠVEDOVA 2007: 619). KURKINA megállapításainak teljes félreértésén alapul OREL szócikke, aki egy összsláv hangutánzó **pacati* ige -k- képzővel bővített **pac(ь)kati* származékának véli az orosz *начкать* igét, anélkül, hogy az orosz -č-re nézve bármiféle magyarázattal szolgálna (OREL 3: 24).

A lengyel etimológusok a *paćkać* igét nem tartják német jövevényszónak, hanem egyértelműen hangutánzó eredetűnek tekintik (BRÜCKNER 1927: 390, SŁAWSKI 1956: 72, BORYS 2005: 407); nem szerepel a szó a lengyel nyelv német jövevényszavainak történeti-etimológiai szótárában sem (WDLP.).

Úgy gondolom, hogy VASMER azért tekinthette akadálnak az orosz *начкать* német jövevényszóként való azonosításában a szó (mint később kiderült, tévesen vélt) hiányát a lengyelben, mert az ő korában még nem álltak rendelkezésre az új orosz nyelvtörténeti szótárak (külföldről ezek cédulaanyagához sem férhetett hozzá), így nem tudhatta, hogy mikor jelent meg a szó az oroszban. Ha ugyanis

valamikor a 15–17. század folyamán vették volna át a szót, akkor joggal lett volna feltételezhető, hogy a lengyel közvetítette a keleti szláv felé. Ez a lehetőség egyébként a 18. században is fennállt, főleg annak első felében (vö. KOCHMAN 1972, KISLOVA 2015), csak éppen nem tudjuk, hogy megvolt-e már akkor a lengyel szó, mivel először a 19. és a 20. század fordulójának nyelvhasználatát tükröző ún. varsói szótárban rögzítették (SIWarsz. 4: 8). Tehát amíg nem kerül elő olyan adat, amely bizonyítaná, hogy a lengyel *paćkać* már a 18. században, netán korábban is megvolt, a lengyel közvetítés lehetőségével komolyan nem számolhatunk. A németből való származtatás gondolatát azonban nem vethetjük el: a 18. század az intenzív német–orosz nyelvi kapcsolatok kora is (vö. KIPARSKY 3: 128–142, BIRŽAKOVA et al. 1972: 174–177).

Ami a ŠTREKELJNél és az idézett etimológiai szótárakban összegyűjtött hasonló hangzású és jelentésű szlovén, cseh, szlovák, lengyel igéket illeti, ezek ott népnyelvi szavak, és mivel mind a négy nyelv a német nyelvterülettel határos, illetve – legalábbis a múltban – a némettel részben közös területen beszélt szláv nyelv, a német hatása ezekre már csak areális nyelvészeti szempontból is igen valószínű. Vagy fordítva: nagyon valószínűtlen, hogy például a tömeges német–szlovén vagy német–cseh kétnyelvűség közepette a németben és a felsorolt szláv nyelvekben véletlenül, egymástól teljesen függetlenül alakultak volna ki hasonló hangfestő hangsorok a ’bepiszkit, összemaszatol’ jelentés kifejezésére.²⁴ Egyébként is mindig egyszerűbb átvenni valamit készen a szomszédtól, mint újat létrehozni. A hangutánzó vagy hangfestő eredet véleményem szerint csak akkor jöhet szóba, amikor a kutató jobb ötlet híján leteszi a fegyvert, csak nem akarja bevalani, hogy nem boldogul a szófejtéssel.

Az oroszban más volt a helyzet, mert itt a *пачкать* és a *пачкун* – mint láttuk, a korai orosz szótárak ilyen értelmű címkézése ellenére – nem a népnyelv, hanem az „úri nyelv” része volt, még ha annak bizalmas társalgási rétegébe tartozott is; korai előfordulásaik közismerten többnyelvű orosz értelmiségiek szövegeiből származnak, így a spontán, minden külső hatás nélkül kialakuló hangutánzó szó elmélete itt más okból – tudniillik szociolingvisztikai megfontolásokból – nem valószínű.

A fentiekkel csak azt kívántam hangsúlyozni, hogy az orosz szócsalád forgalomban lévő kétféle etimológiája – német jövevényszó vagy hangutánzó eredet – nem egyforma súlyú. Mindamellet, amint a mottóban szereplő MAX GOTTSCHALD-idézetet KISS LAJOS magyarul interpretálta: „[...] valójában minden etimológia tovább finomítható, csiszolható. Egyetlen etimológiai szótár vagy névtár cikkeit sem fogadhatjuk szentírásként. Ne azt olvassuk ki belőlük, hogy valamely szót vagy nevet így vagy úgy kell etimologizálnunk, hanem azt, hogy így vagy úgy lehet” (KISS 1970: 20). Jelen esetben az orosz *пачкать* igét a tu-

²⁴ Megjegyzendő, hogy a fentebb említett, -c- többeli mássalhangzót tartalmazó cseh *pacati*, *packati*, szlovák *packat’* ’kontármunkát végez, elfuserál’, szlovén *pacāti*, *pacati* ’foltot ejt’ alakok a német *patzen* ’ügyetlenkedik, kontárkodik; mázol; pacázik’ hatását tükrözhetik (ennek főneve a *Patzer* ’kontár; mázó’, innen a magyar *paccer* ’balek, kontár’, vö. BAKOS 1994: 567, TÓTFALUSI 2004: 678).

domány határain belül mindkétféleképpen lehet etimologizálni, de most, hogy a szakirodalomban a gyengébb megoldás látszik felülkerekedni, nem árt felhívni a figyelmet a másik – véleményem szerint valószínűbb, de mégis háttérbe szoruló – erényeire is.

Ha az orosz *начкать* valóban a német *patschen* igéből származik, akkor a *начкун* szegről-végről rokonságban áll a magyar *pancser* szóval, amely nálunk foglalkozástól függetlenül jelent 'kontárt, ügyefogyott embert' a bizalmas társalgási stílusban. A *pancser* alapjául szolgáló német *Pan(t)scher* a *pan(t)schen* ige főneve, amely az ausztriai németben a belőle származó magyar *pancsol* igehez hasonlóan jelentheti azt is, hogy 'vízben játszik', általában azonban az egész német nyelvterületen 'vízzel hígít', vagyis 'hamisít' (bort, sört) (vö. TESz. 3: 81, EWUng. 2: 1107). Ez a *pan(t)schen* ige a németben a hangutánzó *patschen* nazalizált mellékalakja (*patschen* : *pantschen*, mint *matschen* : *manschen*, DudenEtym. 1989: 446, 507; PFEIFER 2003: 966), s a belőle képzett *Pan(t)scher* egyrészt 'borhamisító' (később bármilyen folyadékot – tejet, sört, üzemanyagot – hígító csaló), másrészt 'ügyefogyott, hozzá nem értő ember', eredetileg nyilván – mint a *начкун* is – folyadékokkal (italokkal, festékekkel, tintával) ügyetlenül és/vagy gondatlanul bábó „szakember” (vö. KLUGE 1999: 610), vagyis 'kontár'.

Szláv analógiák magyar szólásokhoz II.²⁵

A *szabadon bocsát/enged* kifejezés furcsasága akkor válik szembeszökövé, ha összevetjük a vele ellentétes jelentésű *rabul/foglyul ejt* szólással. Míg ez utóbbi teljesen logikus, addig a *szabadon bocsát/enged* kifejezésben a *szabadon* határozószó helyett értelmileg ide is inkább a valamiféle **szabadul bocsát/enged* kíváncsozánk, hiszen itt a *szabadon* nem a megszokott funkciójában szerepel (vö. pl. *szabadon jár-ke*, *szabadon választhat*, *szabadon vállalhat munkát*, ahol a *szabadon* határozószó a mondatban valóban határozói funkciót tölt be, vagyis a cselekvés jelzője), hanem – a *rabul/foglyul ejt* szólásban használt *rabul/foglyul* párhuzamaként – a ’valamivé, valamilyenné (tesz)’ eredmény- vagy állapothatározói viszonyt fejezi ki a várható translatívusi (-vá/-vé) vagy essivusi (-ul/-ül) határozóragos főnév vagy melléknév helyett. A *szabadon* atipikus használatának a *szabadon bocsát/enged* szólásban nyilván van valami, ma már nyelvtörténeti homályba vesző oka. Jelen dolgozatban ezt szeretném megvilágítani, illetve előadni egy valószínűnek tetsző magyarázatot erre az anomáliára vonatkozóan.

A *szabadon bocsát/enged* eme furcsaságára az ófehérorosz *Trisztán és Izolda*-történet szövegének tanulmányozása közben figyeltem fel. Ez a szöveg (a fehérorosz szakirodalomban *Аповесць пра Трышчана*, az oroszban *Повесть о Трышчане*) egyetlen kéziratos másolatban maradt fenn, mégpedig ugyanabban az 1580 körül keletkezett poznańi kódexben (Raczyński Könyvtár 94. sz. kézirat, 1–127. l.; a szöveg viszonylag modern kiadását lásd: MICHAJLOV 1976), mint amelyben az általam korábban részletesebben vizsgált *Attila*-történet is (vö. ZOLTÁN 2004). Az ófehérorosz szöveget kétségkívül szerbből fordították, erre közvetlen utalás található a *Trisztán és Izolda*, valamint a *Buovo d'Antona* közös címében: «Починаеть ся повесть в витезахъ скнигъ сэрбскихъ. А звлаща в славномъ рыцэры Трышчане, в Анчалоте и в Бове и в иныхъ многихъ витезахъ добрыхъ». Hogy itt nem valamiféle misztifikációról van szó, hanem valóban szerb volt a fehérorosz szöveg forrása, azt számos szerb nyelvi jellegzetesség megőrzése is bizonyítja. Ezek egy részét már ALEKSANDER BRÜCKNER (1886: 373–374) felsorolta a poznańi kódexnek szentelt úttörő tanulmányában: *белез* ’jel, címer’, *зафалено ми буди* ’köszönet neked’, *вмок* ’sziget’ stb. Nem kétséges tehát, hogy az ófehérorosz fordítás szerb nyelvű változatból készült, ez azonban nem maradt fenn. A korabeli szerb *Tristan* szövegét tehát nem ismerjük, de hogy létezett, az az ófehérorosz fordítás alapján minden kétséget kizáróan bizonyítható. A szerb közvetítést kétségbe vonó újabb álláspont (KAVALĚW 2005: 71) nélkülöz minden alapot.

Az ófehérorosz *Tristan* számos filológiai érdekességet, sőt mi több, rejtélyt tartogat a kutatók számára, ezért az érdeklődés iránta a nemzetközi szlavisztikában meglehetősen nagy, magát a művet is többször kiadták, sőt idegen nyelvekre is lefordították. A kutatás legfontosabb feladata annak megállapítása, hogy a fel-

²⁵ Vö. ZOLTÁN 2002.

tételezett szerb szöveg közvetlen forrása mi lehetett. Erre nézve az első hipotézist már A. BRÜCKNER (1886: 385–386, 388–389) és A. N. VESELOVSKIJ (1888: 123–228, vö. még: KARSKIJ 1921: 77–78, RADOJIČIĆ 1956: 177–178) megfogalmazták. Véleményük szerint az ófehérorosz változat alapjául szolgált elveszett szerb fordítás olaszból készült, amiről egyébként néhány, a szövegben megmaradt olasz eredetű szó is tanúskodik (például *принчын* 'fejedelem', *морнар* 'tengerész'). Mindamellett az ófehérorosz szöveg nem követi pontosan a hozzá legközelebb álló olasz szöveget sem, szerkesztése egyedülálló. Az ófehérorosz szövegnek az olasz és a francia változatokhoz való viszonyát EMANUELA SGAMBATI (1977–1979, 1983) vizsgálta meg részletesen. Vizsgálatának eredményeképpen tudjuk, hogy a szöveg első mintegy háromnegyed része egy velencei olasz változatra megy vissza (ha nem is követi azt pontosan), annak mintegy kivonatát képezve, míg a második, kisebb részének forrását nem sikerült meghatározni, mert az nem egyezik egyetlen ismert régi szöveggel sem. Természetesen az is lehetett olasz, de a fehérorosz szöveg második részéhez hasonló olasz változat nem maradt fenn.

A fennmaradt ófehérorosz szövegnek van néhány olyan jellegzetessége, amely a korabeli szerbből nem, ám érdekes módon a magyarból jól magyarázható, tehát az olasz és a fehérorosz szöveg között még valamiféle magyar nyelvi közvetítés is feltételezhető (vö. ZOLTÁN 2005d: 185–189). Ezekhez tartozik véleményem szerint a *нустити свободне* 'szabadon bocsát' kifejezés, amelynek használatára a szövegben vö. pl.:

а которые гости на^иде^ш ты^х вси^х нустити свободне (79)

A *нустити свободне* 'szabadon bocsát' frazeologizmus az ófehérorosz nyelvre nem jellemző. Hasonló jelentésben jogi szövegekben (az 1566. és az 1588. évi Litván Statútumban) előfordul a *(вы)нустити вольне/вольно* 'szabadon bocsát, szabadlábba helyez' kifejezés (HSBM. 4: 158–159). Hasonló kifejezés az óukrán nyelvm emlékekből is adatolható: *нустити вольне/вольно* 'ua.', vö. pl.

Цесарь тѣрецькїй взалъ ... так те(ж) и маткѣ с кролевичо(м) а пото(м) его волно пѣстиль (SUM16st. 4: 202).

Ez az új ukrán nyelvtörténeti szótár által időrendben elsőként idézett adat az 1509–1633 közötti időre datált ún. Osztrohi krónikából (Острозький літопис) származik, amely az eredetiben a „С кроиники Бѣлскогw речи потребными выбраны” címet viseli (SUM16st. Džerela 317), tehát Marcin Bielski népszerű lengyel nyelvű világkrónikájának (*Kronika wszytkiego świata*, 1564) kivonatos fordítása; tehát annál korábbi nem lehet (további 16–17. századi példák: SUM16st. 4: 202, TYMČENKO 1930–1932: 296, TYMČENKO 2003, 1: 112). Mivel ennek a kifejezésnek sem az ukrán, sem a fehérorosz népnyelvben nincs nyoma, nyugodtan feltételezhetjük, hogy a régi fehérorosz és ukrán *нустити вольне/вольно* típusú alakok a lengyel *puścić wolno* 'szabadon bocsát, szabadlábba helyez' tükörfordításaként jöttek létre. Az ukrántól és a fehérorosztól eltérően a *puścić wolno*

’uwalnić z zamknięcia (aresztu, więzienia)’ szólás a lengyelben ma is használatos, frazeologizmusként jegyzi a DOROSZEWSKI-féle lengyel értelmező szótár egy 1950-es évekbeli regényből idézve: „Pan Jan po wylegitymowaniu i pobieżnej rewizji *został puszczony wolno*” (SłJP. 7: 751), a SKORUPKA szerkesztette lengyel frazeológiai szótár szerint emberre – *puścić kogo wolno* ’nie zatrzymywać, nie więzić kogo, dać komu wolność’ – és lóra – *puścić konia wolno* ’dać koniowi swobodę ruchów, nie trzymać uwiązany, nie wiązać konia’ – egyaránt vonatkozhat (SKORUPKA 2: 601). A kifejezés a lengyelben nemcsak igen elterjedt, hanem viszonylag korán felbukkan a nyelvemlékekben, mindenesetre lényegesen korábban, mint az óukránban vagy az ófehéroroszbán, mert már a 15. század óta dokumentálva van: „Aczlybych vass pytali nye odpovyczye my any myą iuz *wolno puszczycze*” (Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa, 1500 körül, SłStp. 7: 404). Az ólengyel szöveg bibliai idézet (Lk 22: 68), a Vulgatában így hangzik: „si autem et interrogavero non respondebitis mihi neque *dimittetis*”, a modern protestáns fordításban: „De ha kérdezlek is, nem feleltek nékem, sem *el nem bocsátotok*”, KÁROLINÁL (1590): „Ha pedig kérdendelekis, vgyan nem feleltec énnékem, engemetis *nem botfáttoc el*”. Tehát mai széleskörű elterjedtsége ellenére a *puścić wolno* kifejezés a lengyelben sem népnyelvi eredetű, hanem az irodalmi nyelvből alászállt „versunkenes Kulturgut”. Meg kell jegyeznünk, hogy az efféle szerkezet nemcsak a magyarban hat furcsán, hanem a szláv nyelvek többségétől is teljesen idegen, s ha hozzávesszük még ehhez a legrégebbi lengyel adatok szórendjét is (*wolno puścić*; további példák: SłStp. 10: 291), akkor aligha gondolhatunk másra, mint hogy ez a lengyel kifejezés a német *freilassen* (*frei* ’szabad, szabadon’ + *lassen* ’engedni’) tükörfordításaként keletkezett.

Az ófehérorosz *Trisztán és Izolda* szövegében előforduló *nycmumu свободне* hasonló struktúrájú ugyan, de nem a *вольне/вольно*, hanem a szinonim *свободне* határozószó szerepel benne. Mivel a lengyelben a *swobodnie* ebben a frazeologizmusban nincs dokumentálva, meg általában a *swoboda* a lengyelben eredetileg meg sem volt (a 15. században még csak *świeboda* ~ *śleboda*, vö. BORYS 2005: 589), a *nycmumu свободне* az ófehéroroszbán aligha a lengyel mintát követi. Sokkal valószínűbb, hogy a fehérorosz szöveg *nycmumu свободне* ’szabadon bocsát’ kifejezése az elveszett szerb szöveg hatását tükrözi. Ez a feltételezés azonban időrendi és nyelvföldrajzi akadályokba ütközik, mivel valami ehhez hasonló a szerbhorvát nyelvterületen csak a 17. századból dokumentálható, és akkor sem a szerbekenél, hanem a tengerparti horvátoknál. Francisk Glavinić ferences szerző írja 1628-ban megjelent munkájában: „A kapitan ... *pusti ga slobodna* izajti [iz tamnice]” (Rj. JAZU 12: 710; megjegyzendő, hogy ez az egyeztetett jelzős szerkezet sokkal pontosabban adja vissza ugyanannak a német *freilassen* kifejezésnek a struktúráját, mint az eddig idézett határozószavas lengyel, ukrán és fehérorosz szerkezetek).

Ez a nehézség azonban könnyen áthidalható, ha feltételezzük, hogy a szerb fordítás magyarból készült. A magyarban az analóg *szabadon bocsát* kifejezés meglete már a 15. század legelejétől adatolható (Schlāgli Szójegyzék, 1405 körül: *manu missio* : *zabadon bochatas* – Gl. 624). Ha tehát a szerb fordító magyar-

ból dolgozott, akkor a számára etimológiailag teljesen átlátszó magyar *szabadon* határozószó (m. *szabad* < szláv **svoboda*) nem is sugallhatott mást, mint a *свобод-*többől képzett határozószó használatát.

A magyar *szabadon bocsát* (később, a 19. század végétől ennek mintájára *szabadon enged* is, a Nagyszótár adatai között először Mikszáthnál, vö. <http://www.nytud.hu/hhc/>) minden valószínűség szerint éppúgy a német *freilassen* tükörfordításaként keletkezett, mint a *wolno*, *вольне/вольно* határozószókat tartalmazó lengyel, ófehérorosz és óukrán kifejezések, és ugyanazon a félreértésen alapulnak. A német *frei* 'szabad', 'szabadon' lehet ugyan mind határozószó, mind pedig melléknév, az adott kifejezésben azonban nyilvánvalóan melléknév és nem határozószó, hiszen ha valakit szabadon bocsátanak, akkor – amint azt a bevezetőben is jeleztük – nem az a lényeg, hogy ezt hogyan teszik ('szabadon'), hanem hogy mivé, milyenné, esetleg milyenként ('szabaddá', 'szabadként') engedik el. Így fogja fel a német *freilassen*-t a Grimm-szótár is ('gewähren dasz er frei sei'). A német kifejezés egyébként már a 13. századtól kezdve adatolható (GRIMM 6: 221).

A *szabadon bocsát/enged* : *rabul/foglyul ejt* aszimmetria véleményem szerint azzal magyarázható, hogy első tagja, a *szabadon bocsát/enged* nem önálló magyar fejlemény, hanem – akárcsak a valamivel későbbi ólengyel *wolno puścić* és mintájára az idézett ófehérorosz és óukrán kifejezések – a német *freilassen* tükörfordításaként keletkezett. A melléknévként és határozószóként is értelmezhető német *frei* fordításakor mind a magyarban, mind a lengyelben a grammatikai szempontból rosszabbik megoldás valósult meg, a német *frei* értelmezési kényszere ('szabad' vagy 'szabadon') az adott esetben félreértést szült. Mivel azonban a frazeologizmusok kölcsönzése során az egész kifejezés (és nem alkotóelemeik) jelentése megy át egyik nyelvből a másikba, az átvétel során keletkezett grammatikai deformáció az átvevő nyelvekben nem okozott értelmezési zavart.

II. MAGYAR A SZLÁVBAN

Magyar szavak az ófehéroroszbán

0. A magyar nyelv tudománnyal egyetemi hallgató koromban Pusztai Ferenc révén kerültem szorosabb kapcsolatba. Ez a kapcsolat kezdetben merőben fizikai volt, és a TESz. céduláit tartalmazó dobozok cipelésére korlátozódott az akkor még a Szalay utcában működő Nyelv tudományi Intézet valamely házon belüli költözködése alkalmából. Ehhez a feladat bonyolultságához mérten akkoriban méltányos bérrel járó munkához Pusztai tanár úr juttatott, aki akkoriban egyetemi és intézeti munkája mellett az ELTE Budaörsi úti kollégiumának bölcsész részlegét is igazgatta, miután 1970 februárjában a túlnépesedett Eötvös Kollégium „demográfiai fölöslege” velem, az akkori gólyával együtt oda kirajzott. Mivel nem voltam magyar szakos, Pusztai tanár úrral először kizárólag mint kollégiumi igazgatóval ismerkedtem meg, s munkakapcsolatunk valószínűleg kölcsönös meglegedésünkre szolgált, mert ez az alkalmi és meglehetősen felületes érintkezésem a magyar etimológiával egyetemi éveim alatt emlékezetem szerint még egyszer vagy kétszer megisméltódott. Lehet, hogy a TESz. cédulás dobozaival való diákkori fizikai érintkezésnek szerepe volt abban, hogy szlavisztikai munkálkodásom mellett időnként a magyar etimológiában is tettem némi kárt, de az egészen biztos, hogy éppen a fentebb említett korábbi munkakapcsolatunk bátorított fel arra, hogy első magyar etimológiai tárgyú dolgozatom kéziratával Pusztai Ferencet keressem fel, aki ezúttal is szokásos szívéllyességével fogadott, majd autodidakta úton szerzett magyar hangtörténeti ismereteim hiányosságait tapintatosan pótolva egyengette is dolgozatom (ZOLTÁN 1982a) útját a *Magyar Nyelv* felé. Ő szorgalmazta hozzászólásában jelen dolgozatnak a megjelenését is, amelynek egy korábbi változata eredetileg a *VII. Nemzetközi Magyar Nyelv tudományi Kongresszuson* hangzott el előadásként 2004. augusztus 29-én. Így most köszönettel és tisztelettel ajánlom ezt a munkát Pusztai Ferencnek e jeles évfordulón.

1. Az ófehérorosz nyelv a 14–17. században a Litván Nagyfejedelemség hivatalos nyelve volt (a Litván Nagyfejedelemség nyelvi helyzetéről összefoglalóan I. CELUNOVA 1997–1998). Az 1386-tól Lengyelországgal perszonális unióra lépő Litván Nagyfejedelemség a Jagelló-dinasztia idején került szorosabb kapcsolatba a magyarsággal, mivel ekkor igen élénk volt a kapcsolat Magyarország, valamint a dinasztia más tagjai által kormányzott Lengyelország és Litvánia között. És végül volt egy rövid periódus (1576–1586), amikor Báthory István erdélyi fejedelem volt a lengyel király és a litván nagyfejedelem. Ez a magyar–fehérorosz kapcsolatok szempontjából azért is jelentős, mert a Rettenetes Iván orosz cárral vívott háborúk során (1579–1582), amelyeket személyesen vezetett, maga a király is sok időt töltött a Litván Nagyfejedelemség fehéroroszlakta területein, másrészt udvarában és hadseregében tömegesen fordultak meg magyarok (DÍVÉKY 1935). Báthory az orosz háborúk lezárulása után is szívesen időzött a fehérorosz lakta területeken, elsősorban Grodnóban. Báthory uralkodásának az emlékét megőrizte a fehérorosz népi emlékezet szólások, közmondások, legendák formájában is (KOTLIARČUK 2000).

2. A 16. századi intenzív magyar–lengyel–fehérorosz érintkezések maradó nyomot hagytak a fehérorosz szókincsben is. Az ófehérorosz nyelv magyar jövevényszavai esetében általában lengyel közvetítést szoktak feltételezni, azonban ez nem mindig bizonyítható. Mint láttuk, különösen Báthory korában a közvetlen magyar–fehérorosz érintkezések feltételei is megvoltak. Az ófehérorosz fontos közvetítője volt a magyar eredetű szavaknak a nagyorosz, illetve a litván felé is.

A szóbeli érintkezések útján megvalósult magyar hatás elsősorban a katonai szókincsben jelentős. Már Báthory uralkodása előtt bekerült az ófehéroroszba néhány magyar szó:

зайдукъ 'hajdú, könnyű fegyverzetű katona' (1568: ни одинъ съ пешихъ людей не обрѣлся стрелять, окроме одного *зайдука* – BULYKA 1972: 76; 1579: тепер того долгу на немъ позыскат не могу затымъ, жемъ се у *зайдуки* нанял [...] – HSBM. 6: 242) < le. *hajduk* (1564, SĪPXVIw. 8: 281) < m. *hajdú[k]*. (Vö. még BULYKA 1980: 63, WOŁOSZ 1: 255–256, HOLLÓS 1996: 23–24, BULYKA 1993: 69, BULYKA 1999, 1: 302, ZOLTÁN 2003: 492.) A szó a litvánba is eljutott, vö. lit. *haidukas*, *eidukas* (vö. HOLLÓS 1998, BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 240).

гусаръ (1565: по *гусарску* – BULYKA 1972: 87; 1583: рядъ *гусарскіи* – HSBM. 7: 200) < le. *husarz* (1564, LINDE 2: 192) < m. *huszár*. (Vö. BULYKA 1980: 63; WOŁOSZ 1: 260–261, HOLLÓS 1996: 26–28, BULYKA 1993: 84, BULYKA 1999, 1: 410, ZOLTÁN 2003: 492). Vö. lit. *husāras* (*huzāras*, *gusāras*, *usāras*, *uzāras* stb., HOLLÓS 1998, BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 240).

кордъ '(rövid) kard' (1434: передъ нашимъ судомъ мечъ или *кордъ* выймет – BULYKA 1972: 171, HSBM 15: 306) < le. *kord* (1279, SĪStp. 3: 346) < m. *kard*. (Vö. BULYKA 1980: 70, BULYKA 1999, 1: 668, ZOLTÁN 2003: 492; másként HOLLÓS 1996: 75–76, szerinte inkább a magyar szó származik a szlávból.) Vö. lit. *kārdas* < le. *kord* (SŁAWSKI 1: 480) vagy ó(fehér)orosz *кордъ* (BAŃKOWSKI 1: 796).

кгермекъ (*гермок*) 'apród' (1567: *кгермекъ* съ хоруговью – HSBM 6: 273, BULYKA 1972: 149) < lengyel *gierniek* (1500, SĪStp 2: 413) < magyar *gyermek*. (Vö. BULYKA 1980: 63; WOŁOSZ 1: 254, BAŃKOWSKI 1: 423–424, ZOLTÁN 2003: 492). Vö. lit. *germkas* < le. *gierniek* (BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 240).

котчий (*котчий*, *коччий*) 'egyfajta félig fedett kocsi' (1565: BULYKA 1980: 122, 1577: кола ... воза *котчаго* окованья побрали – BULYKA 1972: 173) < le. *kotczy* (1500, SĪStp. 3: 363–364) < m. *kocsi*. Ez a szó a mai fehérorosz nyelvjárásokban is tovább él: *коч* 'bricska' (ĚSBM. 5: 106, vö. még WOŁOSZ 1: 267–268, HOLLÓS 1996: 36–37, ZOLTÁN 2003: 492). Vö. lit. *kóčas*, *kočia*, *kòčes* 'egyfajta szekér' (BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 241).

шишакъ ~ *шышакъ* (1565: *шишакъ* одинъ прилбица одна – BULYKA 1972: 363) < le. *szyszak* (1560, SĪPXVIw. 7: 341 *gierniek* a.) < m. *sisak*. (Vö. még: BULYKA 1980: 70, KISS 1963: 62–65, WOŁOSZ 1: 309, HOLLÓS 1996: 71–72, ZOLTÁN 2003: 492–493).

Báthory korában bukkannak fel az ófehérorosz nyelvemlékekben az alábbi magyar jövevényszavak:

антелокъ 'egyfajta hordó' (1583: Крыштофъ Заливский ... мель вина полкуфковъ 12 и *антелокъ* 2 – HSBM. 1: 121) < m. *antalag* ~ *átalag*. A szó a lengyelben is megvan (*antal*, *antalek*, *jantolek*, *hantolek*), de csak a 18. század végétől adathozható, bár családnévként már a 17. század elejétől felbukkan (WOŁOSZ 1: 226, vö. HOLLÓS 1996: 71–72). BULYKA (1972: 25) először hajlott rá, hogy a szó az ófehéroroszból közvetlenül a magyarból származik, de később (1980: 155) a jelentős kronológiai különbség ellenére mégis lengyel közvetítést is lehetségesnek tartott a magyar és az ófehérorosz között. A kronológia mellett a magyarból való közvetlen kölcsönzés mellett szól az ófehérorosz zöngés [g] (ezt jelöli az ófehéroroszból a *кз* betűkapcsolat) a lengyel zöngétlen [k]-val szemben (vö. ZOLTÁN 2003: 493). A szó a litvánban is átkerült (*antālikas*, vö. LACZHÁZI 2003: 238).

бакгазыя 'vászonfajta' (1579: жупанъ [...] *бакгазыею* подшит – HSBM. 1: 180, BULYKA 1972: 35) < le. *bagazyja* (1574, BULYKA 1980: 113) < m. *bagazia* (WOŁOSZ 1: 228, EWUng. 1: 67–68; vö. még KNIEZSA 1955: 71, TESz. 1: 215).

капти (*капци*) 'házi cipő' (1578: боты саояновыя и *капци* – HSBM. 14: 272) < m. *kapca* (BULYKA 1972: 139, BULYKA 1980: 113); a le. *kapcie* 1586-tól kezdve dokumentálható (WOŁOSZ 1: 264).

палаиъ (1582: згинул *палаиъ* – BULYKA 1972: 234) < magyar. *pallos* (ĚSBM. 8: 128), a lengyel *palasz* szó csak a 17. század óta ismeretes (WOŁOSZ 1: 228, HOLLÓS 1996: 49). Megjegyzem, hogy a lengyel szó hangalakja jól magyarázható, ha feltételezzük, hogy fehérorosz közvetítéssel származik a magyarból: a lengyel szó második *a*-ja ugyanis a fehérorosz *á*-zó kiejtésen alapulhat.

чеканъ 'harci bárd, fokos' (1582: видел есьми рану на персяхъ ... *чеканомъ* пробитую – BULYKA 1972: 195) < le. *czekan* 1595 ~ *czakan* 1564 (ŚIPXVIw. 4: 123) < m. *csákány* (BRÜCKNER 1927: 75); másként magyarázza a lengyel szót ŚLAWSKI (a törökből: ŚLAWSKI 1: 115), BAŃKOWSKI („nem világos balkáni forrásból”, BAŃKOWSKI 1: 221) és több más lengyel etimológus; az érveket mérlegelve WOŁOSZ (1: 244–245) mégis a lengyel szó magyar eredete mellett foglalt állást.

чуга 'szűk kaftán' (1582: взяли дей ему *чугу* – BULYKA 1972: 358) < le. *czuha* 1568 (ŚIPXVIw. 4: 260) < magyar *csuha* (BRÜCKNER 1927: 81, WOŁOSZ 1: 247; másként – az ukránból – BAŃKOWSKI 1: 237).

A fenti szavak közül az *антелокъ* és a *палаиъ* biztosan közvetlen átvételnek tekinthető a magyarból, mivel a lengyel megfelelőjük lényegesen később jelenik meg a forrásokban, mint az ófehérorosz adat, de legalábbis párhuzamos átvételnek tűnnek a *капти* (*капци*), *бакгазыя* ~ *бакгазия*, *чеканъ* szavak is.

Nem magyar jövevényszó ugyan, de magyar vonatkozású a *макгерка* (*магерка*) 'egyfajta sapka' (1506: шапка его *макгерка* вишневая – HSBM. 17: 229, 1577: шапка *макгерка* – BULYKA 1972: 195), amely a magyarok önelnevezéséből a lengyelben és/vagy a fehéroroszból keletkezett (vö. lengyel *magierka* 1585:

SlPXVIw. 13: 16; WOŁOSZ 1: 277, HOLLÓS 1996: 42; vö. még BULYKA 1980: 112, BULYKA 1993: 195, BULYKA 1999/2: 4; később a szó a fehérorosz paraszti viselet jellegzetes darabját jelentette, s így ma is számos nyelvjárásban él *magéпка* formában, vö. ÈSBM. 6: 151, átkerült a litvánba is: *magerkà, magenkà*, vö. HOLLÓS 1998, LACZHÁZI 2003: 241); hasonló a Báthory uralkodása utáni időkből dokumentált, de korábban, feltehetőleg még az ő uralkodása idején keletkezett *бекешка* (1599: *бекешка ездецка сукна чорного влоского* – HSBM. 1: 265), amely az 1586 óta adatolható (BULYKA 1980: 112) lengyel *bekieszka* 'egyfajta kabát' szóval együtt *Bekes* Gáspár (lengyelül Kasper *Bekiesz*, 1520–1579) nevéből származik, aki egykor Báthory riválisa volt az erdélyi fejedelmi trónért vívott küzdelemben, majd Lengyelországban hadvezére lett. A szó jóval később a lengyelből a magyarba is átkerült *bekecs, bekes* formában (a magyarban 1774 óta adatolható). BRÜCKNER (1927: 685) nyomán a lengyel szót BULYKA először (1972: 40, 1980: 112) a m. *bekecs*-ből magyarázta (ami az időrend miatt teljes biztonsággal kizárható, vö. KISS 1963: 48–52, WOŁOSZ 1: 223, HOLLÓS 1996: 17), később ezt a fehérorosz etimológiai szótár helytelen magyarázatával (miszerint Báthorynak lett volna *Bekesz* a ragadványneve, ÈSBM. 1: 343) kombinálta (1999/1: 216). A szó a litvánban is megvan (*bėkešas*), ott önállóan is létrejöhetett a magyar névből (vö. LACZHÁZI 2003: 238–239).

Néhány magyar eredetű szó ugyan csak a Báthory uralkodása utáni időkből dokumentálható, de valószínű, hogy a beszélt nyelvben előbb jelentek meg, mint az írásos nyelvemlékekben, így lehetséges, hogy már Báthory idején is ismerték őket. A 16. század végén (1598: *пришло студентовъ колькодесять ... ставши лавою альбо шеренгом* – BULYKA 1972: 362) bukkan fel az ófehérorosz nyelvemlékekben a *шеренгъ* 'sor' szó, amely a lengyel nyelvjárási *szereg* közvetítésével származik a magyar *sereg* szóból (a lengyelben a *szereg/szerég* a 17. század óta adatolható, vö. WOŁOSZ 1: 306–307). Ez az ófehéroroszból a nagyoroszba is átkerült, ahol katonai terminus lett (*шеренга* 'vonat', HOLLÓS 1996: 70–71), majd mint ilyen visszakerült a modern fehéroroszba is (*шарэнга*, BULYKA 1999/1: 668). Emellett a modern fehéroroszban széles körben használják a *шэраг* 'sor' szót, a nyelvjárásokban is, ahol a *шэраг* mellett a *шэрэнг* is előfordul (SBH. 5: 537–539). Ez a szó ma is élő eleme a fehérorosz szókincsnek, míg a többi ma már jobbra elavult és legfeljebb csak historizmusként ismert. A szó átkerült a litvánba is (*šerengà, šarangà*, vö. BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 242).

Ugyancsak 1598 óta fordul elő a fehérorosz nyelvemlékekben a *гаруць, геруць* 'csata előtti párviadal' szó (BULYKA 1972: 80), amely több jeles etimológus szerint a lengyel *harc* (1500, SlStp. 2: 530) közvetítésével a magyar *harc* főnévből származik (BRÜCKNER 1927: 168–169, KNIEZSA 1955: 838–839, МАЧЕК 1971: 161, WOŁOSZ 1: 258, HOLLÓS 1996: 24–25, BAŃKOWSKI 1: 519); ismert a *гаруцовати ~ геруцовати* 'csata előtti párviadalt vív, virtuskodik' ige is, ez azonban az ófehéroroszban előbb megvan (1519), mint a lengyelben (1543: SlPXVIw. 6: 306), ráadásul az első fehérorosz adatok FRANCISK SKORINA prágai bibliafordításából származik (Bírák könyve 20: 19 és 34), tehát lehet, hogy az ófehérorosz ige a lengyeltől füg-

getlenül, de esetleg cseh mintára képződött. Mint ismeretes, az etimológusok más része a lengyel szócsaládot a magyartól függetlenül a csehen keresztül a németből származtatja (SŁAWSKI 1: 404, ŠES. I/4: 35–36, ESUM. 1: 478, HSBM. 3: 66). A szó a litvánba is átkerült (*arcavóti, ařcavoti; ercavóti*, BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 238).

A 17. századtól adatolhatók az ófehéroroszbán az alábbi szavak:

контуишъ ~ кунтуишъ 'hasított ujjú kabát' szó, amely a lengyel–litván nemesség jellegzetes ruhadarabja, nemzeti viselete lett (1661: *контуишъ* туркусовый белками подшытый – HSBM. 15: 280, BULYKA 1980: 122), amely a le. *kontusz* (a nyelvjáráásokban *kuntusz* is) közvetítésével származik a m. *köntös*-ből (BULYKA 1972: 181, HOLLÓS 1996: 38–39). A litvánba is átkerült (*kuñtušas*, ahol számos származékával együtt máig él, vö. LACZHÁZI 2003: 241).

добоишъ 'dobos (katonazenekarban)' (1679: *трубачомъ двумя по 6 золотыхъ ... добоишеви 6 золотыхъ* – BULYKA 1972: 98), amely a le. *dobosz* közvetítésével a m. *dobos* átvétele (vö. BRÜCKNER 1927: 91, SŁAWSKI 1: 151, BAŃKOWSKI 1: 277). Köznévként a le. *dobosz* ugyan csak 1765-től van dokumentálva, de családnévben (*Doboszka*) már 1659-ben előfordul (vö. WOŁOSZ 1: 248, HOLLÓS 1996: 28).

веленсь (велениць, велень) 'egyfajta köpeny' (1616: *веленсовъ червоныхъ дванадцать, каждый коштоваль по пети золотыхъ* – HSBM. 3: 80) < le. *welens ~ welenc* 1621 (BULYKA 1980: 112), amely BRÜCKNER (1927: 606) szerint Velence (Venezia) magyar nevéből (BRÜCKNER-nél tévesen *Velenc*) származik. Ugyanezt az etimológiát fogadja el az óukrán *веленьсь* (1635) szóra nézve az ukrán nyelvtörténeti szótár (SUM16st. 3: 209; WOŁOSZ-nál ez a szó nem szerepel).

катанка 'egyfajta kabát, zubbony' (1602: *речей ... побрали, меновите катанку аксамиту черного* – HSBM. 14: 297) < le. *katanka* 1627 (BULYKA 1980: 112), amely a m. *katona* szóból kölcsönzött le. *katan* 'ua.' származéka, eredetileg 'katonai zubbony' volt (BULYKA 1972: 143, WOŁOSZ 1: 265, SŁAWSKI 2: 100, BAŃKOWSKI 1: 643, ESUM. 2: 402; HOLLÓS 1996: 34). A szó a litvánba is átkerült (*katánka, katénka*, vö. HOLLÓS 1998, BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 240–241).

локгошъ (лакгошъ, лагошъ, логошъ) 'ülés a hintó hátulján a hajdú számára' (1680: *купили возокъ ... зъ лагошами* – HSBM. 17: 112) < le. *logosz* 1618 'vezetékkló; ülés a hintó vagy a szán hátulján a hajdú számára', amely a m. *lógós* 'vezetékkló' átvétele, az 'ülés a hintó vagy a szán hátulján a hajdú számára' lengyel fejlemény (WOŁOSZ 1: 275–276; vö. KNIEZSA 1942: 186, BULYKA 1972: 191, 1980: 122).

кантаръ (канторъ, контаръ) 'kantár (lószerszám)' (1616: *попруги кантари, узденички, рынкторты* – HSBM. 14: 259) < le. *kantar* 'ua.' (BULYKA 1972: 137, BULYKA 1980: 122) < m. *kantár* (WOŁOSZ 1: 263–264; vö. BRÜCKNER 1927: 216, SŁAWSKI 2: 46, HOLLÓS 1996: 35). A szó a mai fehéroroszbán is megvan (*кантар*, ЁSBM. 4: 240) és a litvánba is átkerült (*kañtaras/kantarai, kañtaris*, vö. BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 240).

карваиш (караваиш) 'mandzsetta' (1689: *полотна на подшевьку и матерьи подь карваишы за золот. два* – HSBM. 14: 284) < le. *karwasz* 'a lovassági páncélnak a kart

védő része; mandzsetta’ (17. sz. elejétől, WOŁOSZ 1: 264, vö. BULYKA 1980: 112) < m. *karvas* < *kar* + *vas* ’vaslemez, mely a régi lovagok fegyverkezetében a kart borította’ (CzF.; a szó a magyarban már a 16. századtól adatolható, vö. BRÜCKNER 1927: 221, HOLLÓS 1996: 33–34). A szó ’színes kelméből készült felhajtható kézelő’ jelentésben a mai fehéroroszban is megvan (*карвашы́*, ÈSBM. 4: 267).

палца́т ’pálca, bot, vessző’ (1653: Жезль: посохъ, *палца́т* – BULYKA 1972: 235) < le. *palcat* (15. sz., StStp. 6: 8) < m. *pálcát* (a *pálca* tárgyragos alakjából, esetleg cseh közvetítéssel is, vö. BRÜCKNER 1927: 391, WOŁOSZ 1: 287, BULYKA 1980: 104).

рокошъ ’lázasadás’ (17. sz. eleje: стояль тотъ *рокошъ* у Сондомиру месяцевъ шесть – BULYKA 1972: 286) < le. *rokosz* ’országgyűlés, amelyen az egész nemesség megjelenik; a nemesség felkelése a király ellen’ (1537) < m. *Rákos* (*mezeje*) mint a magyar országgyűlések színhelye (BRÜCKNER 1927: 461, KNIEZSA 1942: 187, BULYKA 1980: 42, WOŁOSZ 1: 295–296, HOLLÓS 1996: 53–54).

таборъ ’tábor’ (17. sz. eleje: выпадши с *табору* козаки его самого розсекали – BULYKA 1972: 315) < le. *tabor* (1424, StStp. 9: 80) < m. *tábor* (BRÜCKNER 1927: 563, WOŁOSZ 1: 310, HOLLÓS 1996: 57–58). A szó a litvánba is átkerült (*tāboras*, HOLLÓS 1998, BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 242).

форкга ’toll dísz sisakon vagy ló fején’ (1616: *форкга* сокольныхъ тридцать – BULYKA 1972: 339) < le. *forga* (17. sz.) < m. *forgó* (BRÜCKNER 1927: 125, WOŁOSZ 1: 252, vö. BULYKA 1980: 112).

шихъ ’hímzőfonal’ (1606: BULYKA 1980: 112) < le. *szych* ’femes hímzőfonal’ (16. sz.) < m. *sík* ’aranyfűst’ (1565, TESz. 3: 533, WOŁOSZ 1: 308).

Ugyancsak a 17. századtól adatolható a végső soron a magyar *deres* szóból származó *дерешоватый* ~ *дорошоватый* ~ *дорошковатый* ’deres’ (lósín) melléknév (1695: коней двухъ, *дорошоватого* и вороного – HSBM. 9: 7, 1698: продали коня *дерешоватого* пану Петру – HSBM. 8: 48). Közvetlen forrása a le. *dereszowaty* ’deres színű’ (lóról) melléknév (vö. BULYKA 1980: 124), amely a magyarból átvett le. *deresz* főnév származéka (WOŁOSZ 1: 247–248). A *дэраи* ’deres (ló)’ a mai fehérorosz nyelvjárásokban is megvan (SBH. 2: 117; ÈSBM. 3: 181), és az irodalmi nyelvben is előfordul (egy példát találtam rá a mai fehérorosz szépprózában, mégpedig éppen egy Báthory korában játszódó elbeszélésben: „Перад яблычным Спасам дзядзька Ціхамір сеў на свайго *дэраіа*...” – ARLOW 2001: 68). A szó a litvánba is átkerült (*derėšas*, *derėšis*, *derėšius*, vö. HOLLÓS 1998, BÁN 2001, LACZHÁZI 2003: 239).

Az ómagyar *szerecs* 'útonálló' nyoma a kárpátukránban

1. Ez a régi és már rég kiveszett szavunk összefüggő magyar szövegből nem adatható, mindössze két XIV. század közepi latin nyelvű oklevélből (1352: „Malefactores seu nociui homines wlgariter *Serench* dicti”, 1355: „Latrones seu malefactores wlgaliter *serench* dicti”, OklSz. 919), valamint két valamivel későbbi szójegyzékből (1395 k.: „statilantes : *zerench*”, BesztSzj. 173.; 1405 k.: „stratila-tes : *faranch* [!], SchlSzj. 657, vö. TESz. 3: 736, Gl. 648). A szó gyenge dokumentálhatósága kételyeket ébresztett olvasata iránt is (KNIEZSA 1955: 502, TESz., i. h., KISS 1987–1988: 223), és azt a benyomást kelthette, hogy ez a szó „alig száz évet élt” nyelvünkben (MIZSER 1999), legalábbis ami írásos történetét illeti, hiszen a szóbeliségben jóval korábban is létezhetett, és nyilván nem az utolsó írásos lejegyzése idején veszett ki. Szerencsére a szó jelentéséhez a kevés adat ellenére sem fér kétség: a *szerecs* 'gonosztevő, rabló' volt, mégpedig a két szójegyzék egybevágó tanúsága szerint annak is országúti fajtája, vagyis 'útonálló' (BARTAL 1901: 631).

A szó etimológiája vitatott. Az első és véleményem szerint mindmáig a legtalálhatóbb megfejtést TAGÁNYI KÁROLYNAK (1893: 317–318) köszönhetjük. Eszerint a 'rabló' jelentésű *szerecs* ugyanabból a szláv **srěsti* 'találkozik' igéből képzett és 'találkozás' alapjelentésű **srětja* (vö. óe. szl. *srěšta*, SJS. 4: 335; ESJS. 566–567 *obrěsti* alatt) főnévből származik, mint a *szerecsse*. A szláv szó jelentése fejlődhetett a 'véletlen találkozás', majd 'sors' irányában (ebből lett *szerecsse* szavunk), de „a *szerecs*-zsiványok is ennek köszönhetik nevüket. Szó szerint utasokkal *találkozó*k ők, azaz *útonállók*”. TAGÁNYI etimológiáját elfogadta PAIS DEZSŐ (1934: 110) és KLANICZAY TIBOR (1947: 38–39) is. Ezzel szemben KNIEZSA ISTVÁN (i. h.) azt hozta fel, hogy a fenti szláv igének és főnévnek nincs olyan cselekvő személyt jelentő származéka, amelyből a magyar főnév közvetlenül levezethető lenne. Ez igaz, ugyanakkor az alapvetően szóbeli középkori szláv–magyar nyelvi érintkezések során a magyar nyelv meglehetősen kreatívan használta a szlávból kölcsönzött anyagot, a hiányzó szóképzési vagy jelentéstani láncszemek dokumentálása nem mindig várható el (vö. újabban *darázs* < szláv **dražiti* 'irritál, ingerel', miközben a szláv igének nincs 'ami irritál, ingerel' jelentésű deverbális nomen agentis származéka, l. ZOLTÁN 2010, 2015c: 161–162, vö. NÉMETH 2011). A TESz. (i. h.) KNIEZSA hiperkritikus álláspontját magáévá téve a szót ismeretlen eredetűnek minősíti. Az EWUng. (2: 1425) ezt még annyival toldja meg, hogy ha a *szerecs* nem jövevényszó, akkor a végződése kicsinyítő képző lehet, ami – a szó jelentésének tükrében – nem tűnik túl meggyőzőnek. Szintén a szó *-ncs* végződése alapján vetette fel ZAICZ GÁBOR (1982: 59), hogy szavunk ótörök eredetű lehet, erre az ötletre azonban a turkológiai kutatás nem mozdult rá (vö. WOT.).

2. Lehetséges, hogy ez a magyar nyelvemlékekből korán kivesző szó nyelvünk-ből való végleges kiavulása előtt jövevényszóként bekerült a hazai rutének máramarosi nyelvjárásába. Az óvatos fogalmazás több okból helyénvaló, mert a nyelvemlék, amelyben sejtésem szerint az ómagyar *szerecs* 'útonálló' szó óukrán átvétele

rejlík, viszonylag kései másolatban maradt ránk. A Nyagovai Posztilláról van szó, amelyet elsőként a magyarországi rutének („magyar-oroszok”) művelődésének jeles orosz kutatója, ALEKSEJ PETROV adott ki (1914/1921: 1–122) és írt le (1923: 1–15). A máramarosi *u*-zó nyelvjárásban (**konь* > *кунь* ’ló’ és nem *кинь*, mint az ukrán nyelvjárások zömében és a standard ukránban) írt prédikációgyűjtemény fennmaradt kéziratát egy lapalji bejegyzés szerint az egykori Máramaros vármegye Taracvizi járásában (a mai Kárpátalja Técsői járásában) található Nyágova (~ Nyagova) község (rutén nevén *Нягово*, 1946 óta hivatalos neve: ukrán *Добрянське*, orosz *Добрянское*, a község nevééről l. SEBESTYÉN 2012: 101) görög-katolikus plébániáján másolták 1758-ban egy korábbi kéziratós példányból (PETROV 1923: 1–2). A közbeeső másolatok és az eredeti hiányában is egészen biztos, hogy a mű 1564 előtt keletkezett, mivel ekkor jelent meg Brassóban Coresi diakónus prédikációgyűjteménye (Cazania I), amely nem más, mint a Nyagovai Posztilla román fordítása (OLTEANU 1966, vö. DEZSŐ 1989: 12, 2006: XXIV–XXVII). A nyelvemlékkel DEZSŐ LÁSZLÓ foglalkozott részletesen (kutatásainak sommázata l. DEZSŐ 2006), aki elkészítette a mű teljes szótárát is (DEZSŐ 1985, vö. BARAN’ 2016: 389–94).

A szövegnek itt most figyelmünket igénylő része az első parancsolat magyarázatában található, amelyben a szerző azt részletezi, hogy a hitetlenséget Isten testi szenvedésekkel is büntetheti: „На тѣлѣхъ караетъ голодомъ, вуйнами, моромъ, убуствомъ, квары, паны немилостивными, *сереньчами* и иншими непогодами” (f. 220^a, NP 210) ’(Isten) testünkön büntet: éh(in)séggel, háborúkkal, pestisjárvánnyal, nyomorral, (elemi) károkkal, kegyetlen urakkal, *szerencsekkel* és más csapásokkal’. DEZSŐ LÁSZLÓ a *сереньчами* (Instr. plur.) alak látán, úgy látszik, nem akart hinni a szemének, mert a szót elírásnak nyilvánította *сапан(ъ)чаму* ’sáskákkal, sáskajárással’ helyett (DEZSŐ 1985: 326) és a nyelvemlék magyar jövevényszavaival foglalkozó munkáiban (DEZSŐ 1958, 1989) már meg sem említette.

Egy ritka, első pillantásra oda nem illő szóalak elírásnak nyilvánítása nézetem szerint a teljes fegyverletétel jele, s csak akkor lehet jogos, ha a filológus kénytelen nyíltan bevallani, hogy nem talál rá értelmes magyarázatot. Ebben az esetben azonban ilyesmiről nincs szó: ha a régi magyar *szerencs* ’rabló, útonálló’ átvételének fogjuk fel a *серенчъ* ’ua.’ alapalakban (Nom. sg.) rekonstruálható szót, akkor az tökéletesen illeszkedik az idézetben felsorolt csapások sorába, sőt a felsorolásban logikusabbnak is tűnik, hogy a „kegyetlen urak” után megint valamiféle „gonosz emberek” következzenek; ha sáskajárásról lenne szó, akkor annak inkább a felsorolás elején említett elemi csapások között lenne a helye. Ennek ellenőrzésére az eredetihez a ránk maradt kézirat másolatnál időben lényegesen közelebb álló Coresi-féle román fordítás sajnálatos módon nem nyújt lehetőséget, mivel az a Tízparancsolat-magyarázatot nem tartalmazza (l. CORESI 1998. – NAGY LEVENTE szíves közlése.)

3. A Nyagovai Posztilla számos magyar jövevényszava között vannak alaki archaizmusok. Ezek között említi PETROV – 1914-ben MELICH JÁNossal folytatott

konzultációira hivatkozva – a következőket: *бѣзѣнѣть* 'tanúsít', *бѣзонѣшагъ* 'tanú' < régi m. *bizon*, *bizonság*; *ошѣкола* 'iskola' < régi m. *oskola*; *алчувъ сынъ* 'az ács fia' < régi m. *álcs* 'ács' (PETROV 1923: 27–28). Hozzátehetjük ehhez még a *бѣчеловати* 'tisztel' igét (f. 2216, NP 211), amely a *becsül* korábbi *bücsül* (TESz. 1: 266, EWUng. 1: 89) alakjából származhat (ZOLTÁN 2012: 253). Ezeknél természetesen fennáll annak a lehetősége is, hogy a köznyelvből időközben kiavult régies alakok a magyar nyelvjárásokban tovább fennmaradtak és onnan a máramarosi ukrán nyelvjárásba később is átkerülhettek. Mindazonáltal kevésbé valószínű, hogy ezek a magyar jövevényszavak a mű késői másolói révén kerültek volna a szövegbe, mivel a másolói javítások tendenciájukban éppen a helyi nyelvjárásban elavulóban lévő magyar elemek magyarázatára irányultak (PETROV 1923: 7–8). A *сепенчѣ* > *szerencs* 'rabló, útonálló' esetében pedig a magyar szó korai kiveszése miatt biztosak lehetünk abban, hogy ha valóban ez a szó rejlik a Nyagovai Posztilla fentebb idézett részletében, akkor annak már a mű XVI. századi eredetijében is benne kellett lennie.

Szent László és Batu kán

Magyar szerző műve orosz fordításban csak a 17. században tűnik fel Oroszországban (ZOLTÁN 2006a, 2009), de magyarországi vonatkozású irodalmi mű már a 15. század végén is eljut az orosz irodalomba. Ezek közül kétségtelenül a legismertebb az óorosz Drakula-történet (vö. ZOLTÁN 1984, 2014c: 171–194), de ugyanebben az időben a Szent László-legenda bizonyos elemei is felbukkannak Moszkvában egy több – különböző eredetű – szálból összefont kompilációban.

Ez a szöveg „Az istentelen Batu kán magyarországi megöletése” (*Убиение нечестиваго царя Батыя въ Угрехъ*) címmel az 1247. év eseményei közé illesztve olvasható az óorosz krónikákban (pl. PSRL. 7: 157–159, 10: 135–136, 15: 394–395, vö. HODINKA 1916: 463–483; PSRL. 25: 139–141, GORSKIJ 2001: 218–221). A történet arról szól, hogy Batu kán, miután feldúlta és leigázta az orosz fejedelemségeket, Magyarország ellen fordult, az országot feldúlta, lakóit megölte vagy foglyul ejtette, majd a Magyarország közepén elhelyezkedő Nagyvárad alá érkezett (*до самого великаго Варадина града Угорьскаго*). Az ország uralkodója akkor egy bizonyos László király (*краль Власловъ*) volt. A magyarok eredetileg az ortodox kereszténységet vették fel a görögöktől, de mivel nem tudtak időben írásbeliséget teremteni a saját nyelvükön, a közelükben lévő római katolikusok rákényszerítették őket arra, hogy az ő eretnokságüket kövessék. László király is a római hitet követte egészen addig, míg el nem jött hozzá Szent Száva szerb érsek, aki titokban a görög hitre térítette, s ő adta neki a Vladislav nevet is. László király a tatároktól körülrzárt Nagyváradon nem tudta összegyűjteni a seregét, napjait imával és böjtöléssel töltötte a vár közepén emelkedő oszlopon. Innen meglátta, amint a hozzá igyekvő nővérét a tatárok elfogták és Batu elé vezették. Fohászkodni kezdett, majd isteni sugallatra leszállt az oszlopról, ott találta felnyergelt lovát és harci szekercéjét, maroknyi hívével kitört az ellenségre és megfutamította a tatárokat. Batu a király nővérét magával ragadva menekült, de a király utolérte és megölte. Egyes ottani lakosok szerint az elrabolt hercegnő menekülés közben elrablóját, Batut segítette, ezért a király mindkettőjüket megölte. A csodás győzelem emlékére László királynak lovas szobrot állítottak azon az oszlopon, s ez a szobor még ma is áll.

A legenda ilyen formában kizárólag az orosz forrásokban van meg, a déli szlávoknál ismeretlen; KLJUČEVSKIJ (1871) délszláv népi előzményeket feltételezett, de ilyenek nincsenek. Megjegyzendő, hogy a Batu megöléséről szóló történet ugyan az évkönyvekben a tatárjárás eseményei közé van beiktatva, azonban csak azok az évkönyvek tartalmazzák, amelyek a 15. század végén keletkeztek.

A történetet a nyugat-európai közönséggel a Habsburg Birodalom követeként Oroszországban járt SIEGMUND VON HERBERSTEIN ismertette meg, aki röviden

összefoglalta az orosz évkönyvek híradását először 1549-ben Bécsben latin nyelven, majd 1557-ben ugyanott német nyelven megjelent útleírásában.²⁶

Mint látható, a történet a tényeket illetően minden hitelességet nélkülöz, hiszen Batu nem 1247-ben Nagyváradnál a magyar király keze által halt meg, hanem 1255-ben odahaza, az Arany Horda székhelyén reumában hunyt el, nem is szólva arról, hogy Batu Magyarország elleni támadása, a tatárjárás nem 1247-ben, hanem 1241-ben volt, s a magyar király ebben az időben nem valamelyik László, hanem IV. Béla volt. A történet koholt jellegére már KARAMZIN (4: 34–36) felhívta a figyelmet. Ennek ellenére még mindig akadnak történészek, akik hitelt érdemlőnek tartják az évkönyvekben olvasható történetet (vö. POČEKAJEV 2006, § 28).

Már KARAMZIN (i. h.) világosan látta, hogy az elbeszélés szerzője tulajdonképpen Szent Lászlóról beszél, aki a 12. század végén halt meg, s így természetesen nem vehetett részt a tatárjárás eseményeiben. Szent Száva nem téríthette meg, mert ő meg jóval László után élt. IV. Béla sem tudta megvédeni Nagyváradot, Batu a várost 1241-ben bevette.

Az orosz kutatásban később SERGEJ SOLOV'EV foglalkozott a legenda forrásával, s azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a történet magva valós esemény emléket őrizi, mégpedig a tatárok 1241. évi morvaországi betörését, amelynek során egy Olmütz (Olomouc) melletti csatában Jaroslav Šternberk vajda állítólag megölte Kublaj kán fiát (SOLOV'EV 1854/2001: 840; 935, 664. jegyzet). A nagy orosz történész még nem tudta, hogy az esemény emléket őrző költői mű az egész úgynevezett Königinhofi kézirattal (Rukopis královédvorský) együtt közönséges hamisítvány, s ilyen csata nem is volt, sőt Jaroslav is költött figura. SOLOV'EV „eredményét” kritikátlanul átvette IKONNIKOV (1891–1908, 2/2: 1784–1785) is.

HODINKA ANTAL a Batu kán megöletéséről szóló orosz történettel akkor találkozott, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” (PSRL.) addig megjelent kötetéből kigyűjtötte és magyarra fordította a magyar vonatkozású részeket. Könyvének II. A) és II. B) mellékletében („A černigovi Mihály megöletéséről és a Batu haláláról szóló szövegek”) négy különféle évkönyv szerinti változatát közli a történetnek orosz eredetiben és párhuzamos magyar fordításban (HODINKA 1916: 458–483). Kommentárjaiban átveszi IKONNIKOV-tól a szerző személyére vonatkozó nézetet, miszerint a művet az ismert Pachomij (? – 1484 után) szerb eredetű szerzetes alkotta és illesztette be az évkönyvbe, ugyanakkor helyre is igazítja IKONNIKOVOT: „hanem abban téved Ikonnikov és forrása, Veselovskij, ha azt mondják,

²⁶ A latin verzió az 1556. évi harmadik latin nyelvű kiadás alapján: „Hunc Bathi, annales referunt, ab Vulaslavu Hungarorum rege, qui post baptismum Vuladislau dictus, inque divorum numerum relatus est, occisum fuisse in Hungaria. nam cum regis sororem, quam in regni depopulatione forte nactus fuerat, secum abduxisset, rexque & sororis pietate, & indignitate rei commotus, hunc insecutus fuisset: impetuque in Bathi facto, cum soror arreptis armis, adultero contra fratrem auxilio esset: iratus rex, sororem una cum Bathi adultero interfecit. Haec gesta sunt anno mundi 6745”. A német változat: „Disen Bathi sol ain Khünig zu Hungern Wlaslaw und nach der Tauff Ladislaus genant wardt, der auch geheilligt sein solt, als derselb Bathi in Hungern khrriegt, des Khünigs Schwester hingeführt, und der Khünig den ereilt, sein Schwester des Bathi wehr erwünscht, und wider den Brueder gefochten, also die baide, der Bathi und des Khünigs Schwester erschlagen worden” (HERBERSTEIN 2008: 392).

hogy: въ основѣ этого сказанія лежитъ истинное событіе – пораженіе татаръ при осадѣ Ольмюца чеш. воев. Яр. Штернбергскимъ, mert a mondában Pachomikus [sic!] barát a mi sz. László mondánkat dolgozta át” (HODINKA 1916: 282), vagyis rámutat a történetnek a hamis Königinhofi kéziraatra alapozott eredetét való nézet tarthatatlanságára, s egyben rávilágít arra, hogy a Batu megöletéséről szóló történet nem más, mint a magyar Szent László-monda átdolgozása. Az idézett szövegbe HODINKÁNÁL valószínűleg elírás folytán került VESELOVSKIJ neve, az idézett helyen IKONNIKOV egyértelműen SOLOV’EVra hivatkozik.

Az orosz kutatásban érdekes módon ugyancsak 1916-ban tisztázódott a történet eredete, mégpedig SERGEJ ROZANOV tanulmányában. ROZANOV rámutat a Batu haláláról szóló orosz történet, valamint a Szent Lászlóról és a leányrabló kunról szóló magyar népi monda hasonlóságára. Szerinte is kétségtelen, hogy a szerb Szent Száva beleszövése a történetbe olyan szerb szerzőre mutat, aki ismerte a magyarországi viszonyokat, és személyes élményei lehettek Nagyváradról, de nem látja bizonyítottnak, hogy ez éppen a szerb Pachomij szerzetes lett volna (ROZANOV 1916). Nem kétséges, hogy ROZANOV HODINKÁTÓL függetlenül jött rá a Szent László-legendával való egyezésre, hiszen az 1. világháború közepén a két, egymással hadban álló országban dolgozó tudósnek módja sem lett volna egymás művét megismerni.

Magyar részről az orosz szöveggel PERÉNYI JÓZSEF foglalkozott még. Ő ROZANOV nyomán indult el, de az orosz kutatók többségi véleményét magáévá téve Pachomij szerzősége mellett foglalt állást. Biztosra vette, hogy ez a Pachomij volt 1442 körül mind a *Chronograf* című történeti mű, mind pedig benne a Szent László-legenda szerzője, illetve kompilátora (PERÉNYI 1955: 231–234). A *Chronograf*ban azonban a legendának csak egy erősen lerövidített változata olvasható (PSRL. 22: 400–401), amely ide már az orosz évkönyvekben olvasható részletesebb változat átdolgozásaként került be (vö. TVOROGOV 1975: 177), tehát az évkönyvirodalomban már elterjedt szöveg átdolgozása. Nem valószínű, hogy Pachomij a saját művét lerövidítette volna, tehát nem valószínű az sem, hogy a rövidebb és a bővebb változat szerzője azonos; ráadásul semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy az 1490-es években, amikor (vagy legalábbis ennél nem korábban) az orosz *Chronograf* keletkezett (KLOSS 1971), Pachomij még egyáltalán életben lett volna (vö. RADOJČIĆ 1957: 245–246; BORI 1971: 7–30). Téves információ alapul viszont Đ. Sp. RADOJČIĆnak (1957: 245) az a BORI IMRE (1971: 27) által is átvett megállapítása, hogy a szerzőnek 1474 előtt kellett Nagyváradon járnia, mert a Kolozsvári testvérek nevezetes Szent László-szobrát a törökök 1474. évi betörésük során megsemmisítették; a szobor ugyanis csak 1660-ban pusztult el, amikor a török a várost elfoglalta (vö. ML. 2: 668).

Mindezek alapján nincs semmi akadály annak, hogy a magyar–szerb Szent László-legenda oroszországi megjelenését is az 1480-as évekre tegyük és Mátyás király és III. Iván diplomáciai kapcsolataival hozzuk összefüggésbe. Szerzője nyilvánvalóan magyarországi szerb volt, s a szöveg HODINKA ANTAL (1916: 483) által is észrevett szerbizmusai arra vallanak, hogy eredetileg szerbül íródott, akár-

csak a szintén diplomáciai úton Oroszországba került Drakula-történet is (ZOLTÁN 2014: 191–194). Az orosz kutatás fő iránya ugyan az Athosz-hegyről érkezett szerb Pachomij szerzetest tartja a mű szerzőjének (vö. PROCHOROV 1989), de elég sok érv szól amellett, hogy kellett lenni egy másik szerb szerzőnek is, aki (vagy akinek a szövege) Magyarországról került Oroszországba a 15. század végén. A Batu haláláról szóló történet mintegy kapóra jött Moszkvában, amikor a tatár hódítóktól való végleges felszabadulás volt éppen napirenden (STRACHOV 2014). Így épült be a magyarországi szerb szerző műve az orosz évkönyvirodalomba: Szent László vitézsége az orosz keresztényeket buzdította harcra a „pogány” tatárok ellen.

Hivatkozott irodalom

- ADT. = Arcanum Digitális Tudománytár. <https://adt.arcanum.com/hu/> (2024. 10. 10.)
- ALEF, GUSTAVE 1959. The Political Significance of the Inscriptions on Muscovite Coinage in the Reign of Vasili II. *Speculum* 34: 1–19.
- ANDERSEN, HENNING 2006. Slavic Periphrastic Futures. Divergence and Convergence. In: EKSELL, K. – VINTHER, T. eds., *Change in Verbal Systems. Issues in Explanation*. Peter Lang, Bern. 9–45.
- [ANIKIN] АНИКИН А. Е. 2009. Вместо некролога: из воспоминаний о Е. А. Хелимском. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14: 9–26.
- [ARLOW] АРЛОЎ, УЛАДЗІМІР 2001. *Сны імператара. Апавяданні. Аповесці. Эсэ*. Мастацкая літаратура, Мінск.
- ÁSBÓTH OSZKÁR 1900. A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora. *Nyelvtudományi Közlemények* 30: 74–90, 209–230.
- [AŠNIN – ALPATOV] АШНИН, Ф. Д. – АЛПАТОВ, В. М. 1994. «Дело славистов»: 30-е годы. Наследие, Москва.
- В.-Ю. = Болеславъ-Юрій II, князь всей Малой Руси: сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій, сообщенныхъ О. ГОНСИОРОВСКИМЪ, А. А. КУНИКОМЪ, А. С. ЛАППО-ДАНИЛЕВСКИМЪ, И. А. ЛИННИЧЕНКО, С. Л. ПТАШИЦКИМЪ и И. РЕЖАБКОВЪ. Типографія Императорской Академіи Наукъ, С.-Петербургъ, 1907.
- BAKOS FERENC 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BAKOS FERENC 1991. Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus. *Magyar Nyelv* 87: 306–312.
- BAKOS FERENC 1994. *Idegen szavak és kifejezések kézisótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BAKOS FERENC 2013. *Idegen szavak és kifejezések kézisótára*. 3. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1937. *A magyar nyelv életrajza*. Renaissance Könyvkiadó, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1943. *A magyar nyelv könyve*. Dante Könyvkiadó, Budapest.
- BALÁZS JÁNOS 1979. Die ungarischen Hilfsverba in osteuropäischer Sicht. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 21–30.
- BALECZKY EMIL – HOLLÓS ATTILA 1968. *Ószláv nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BalkMac. = KONESKI, BLAŽE – VIDOESKI, BOŽIDAR – JAŠAR-NAŠTEVA, OLIVERA 1966. *Distribution des balkanismes en macédonien*. Univerzitetska pečatnica, Skopje.
- BALOGH LÁSZLÓ 2007. Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *Acta Historica* 125: 3–19.
- BÁN PÉTER 2001. Litvánia e föld neve. Egy kis nemzet, amelynek nyelvét nem érti a világ. *Udvarhelyi Híradó* 12/23: 7. (2001. március 22. – ADT.)
- BAŃKOWSKI, ANDRZEJ 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego* 1–2 [A – P]. PWN, Warszawa.
- [BARAN'] БАРАНЬ ЄЛИЗАВЕТА 2016. Ласло Деже – дослідник української діалектології. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61: 387–396.
- [BARAN'] БАРАНЬ ЄЛИЗАВЕТА 2021. *Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти*. ЗУІ ім. Ф. Ракоці II – ТОВ «РІК-У», Берегове–Ужгород.

- BÁRÁNY ERZSÉBET – GAZDAG VILMOS 2024. A másodnyelvi kölcsönszavak fonetikai adaptációja a kárpátaljai magyar és ukrán nyelvváltozatokban 1–2. *Magyar Nyelv* 120: 203–209, 359–365. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.2.203>; <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.3.359>
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. 2., bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1966. *A magyar nyelv életrajza*. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez. *Magyar Nyelv* 63: 8–14.
- BARTAL ANTAL szerk. 1901. *A magyarországi latinság szótára – Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Teubner, Lipsiae – Franklin, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *Magyar történeti szóalaktan 2. A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BAS. = [Gerd] ГЕРД, А. С. гл. ред. 2004–. *Большой академический словарь русского языка* 1–. Наука, Москва–Санкт-Петербург.
- BBB. = BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 163–176.
- BER. = [Georgiev] ГЕОРГИЕВ, В. И. ред. 1971–. *Български етимологичен речник* 1–. БАН, София.
- BERNÁTH BÉLA 1991. *Inas*. *Magyar Nyelv* 87: 345–346.
- BERNEKER, ERICH 1908–1913. *Slavisches etymologisches Wörterbuch* 1. Winter, Heidelberg.
- BERNOLÁK, ANTONIUS 1825–1827. *Slowár Slowenski Česko–Latínsko–Nemecko–Uherski: seu Lexicon Slavicum Bohemico–Latino–Germanico–Ungaricum* 1–6. Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae, Budae. <https://www.juls.savba.sk/ediela/berbolak/> (2024. 08. 11.)
- [BERNŠTEJN] БЕРНШТЕЙН, С. Б. 1948. *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии I. Язык валашских грамот XIV – XV веков*. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград.
- [BERNŠTEJN] БЕРНШТЕЙН, С. Б. 1961. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- [BERNŠTEJN] БЕРНШТЕЙН, С. Б. 2005. *Сравнительная грамматика славянских языков*. 2-е изд. Издательство Московского университета – Наука, Москва.
- BERTHA, ÁRPÁD 2001. Bashkir and Hungarian – and the *darázs* ‘wasp’. In: KÁROLY LÁSZLÓ – KINCSES NAGY ÉVA szerk., *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, Szeged. 35–44.
- [BERYŇDA] БЕРЫНДА, ПАМВО 1627. *Лѣзиконъ славеноросскій и именъ тълкованіе*. В^а Кіновій [...] Лавры Печерскія Кіевскія. Új kiadása fakszimilével: [NIMČUK] НІМЧУК, В. В. 1961. *Лексикон словеноросський Памви Беринди*. Видавництво Академії наук Української РСР, Київ. Elektronikus változat: <http://litopys.org.ua/berlex/be.htm> (2024. 10. 08.)
- BEZLAJ, FRANCE 1977–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika* 1–5. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- BIRNBAUM, HENRIK [БІРНБАУМ, Х.] 1986. *Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции*. Прогресс, Москва.
- [BIRŽAKOVA – VOJNOVA – KUTINA] БІРЖАКОВА, Е. Э. – ВОЙНОВА, Л. А. – КУТИНА, Л. Л. 1972. *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в. Языковые контакты и заимствования*. Наука, Ленинград.
- BOGDAN, DAMIAN 1933. In cheștiunea autenticității inscripției funerare a voevodului muntean Nicolae Alexandru Basarab. *Revista Istorică Română* 3: 270–271.

- BOGDAN, IOAN 1905. *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*. Vol. I (1413–1508). Carol Göbl, București.
- BORI IMRE 1971. A szerb Szent László-legendáról. In: BORI IMRE, *Irodalmak – kölcsönhatások. Kapcsolattörténeti tanulmányok*. Forum, Újvidék. 7–30.
- [BORKOVSKIJ – KUZNECOV] БОРКОВСКИЙ, В. И. – КУЗНЕЦОВ П. С. 2006. *Историческая грамматика русского языка*. Изд. 3-е. КомКнига, Москва.
- BORYŚ, WIESŁAW 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BRÜCKNER, ALEKSANDER 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków.
- [BULYKA] БУЛЫКА, А. М. 1972. *Даўнія запазычанні беларускай мовы*. Навука і тэхніка, Мінск.
- [BULYKA] БУЛЫКА, А. М. 1980. *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.* Навука і тэхніка, Мінск.
- [BULYKA] БУЛЫКА, А. М. 1993. *Слоўнік інамоўных слоў*. Народная асвета, Мінск.
- [BULYKA] БУЛЫКА, А. М. 1999. *Слоўнік інамоўных слоў 1–2*. Беларуская энцыклапедыя, Мінск.
- CAZACU, MATEI 1988. *L'histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle)*. Droz, Genève.
- [CELUNOVA] ЦЕЛУНОВА, Е. А. 1997–1998. Культурная и языковая ситуация Великого княжества Литовского. *Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli, Slavistica* 5: 33–109.
- [CHABURGAEV] ХАБУРГАЕВ, Г. А. 1974. *Старославянский язык*. Просвещение, Москва.
- [CHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: [TOLSTOJ] Толстой, Н. И. ред., *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Наука, Москва. 347–368. (Új kiadása: CHELIMSKIJ 2000: 416–432.)
- [CHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 1988b. *Király и olasz*. К истории ранних славяно-тюрко-венгерских связей. In: [LITAVRIN] Литаврин, Г. Г. ред., *Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития эпохи феодализма (Сборник тезисов)*. Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва. 53–55. (Új kiadása: CHELIMSKIJ 2000: 433–435.)
- [CHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 1989. Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений (Материалы и интерпретации. Вопрос об этноязыковых контактах венгров с восточными славянами). In: МЫЛЬНИКОВ, А. С. ред., *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США*. Наука, Москва. 184–198. (Új kiadása: CHELIMSKIJ 2000: 404–415.)
- [CHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 1993. Ранняя славянская христианская терминология в венгерском языке. In: [TOLSTOJ] Толстой, Н. И. ред., *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов, Братислава, сентябрь 1993 г., Доклады российской делегации*. Наука, Москва. 46–64. (Új kiadása: CHELIMSKIJ 2000: 436–451.)
- [CHELIMSKIJ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 2000. *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Языки русской культуры, Москва.
- CIORANESCU, ALEXANDRE 1958. *Diccionario etimológico rumano*. Universidad de La Laguna, [Tenerife].

- CORESI 1998. *Tâlcul evangheliilor și Molitevnice românesce*. Ed. critică de VLADIMIR DRIMBA, studiu introductiv ION GHEȚIE. Editura Academiei Române, București.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv, [az 5. kötetből:] Athenaeum, Pest.
- ЇАВЕІ, EQREM 1961. *Crăciun. Studii și Cercetări Lingvistice* 12: 313–317.
- [ЇЕКМАН] ЧЕКМАН, ВАЛЕРИЙ 2003. О причинах и механизмах развития закона открытых слогов в праславянском. *Slavistica Vilnensis* 2003. *Kalbotyra* 52 (2), 39–75.
- CSOPEI LÁSZLÓ 1883. *Rutén-magyar szótár*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- DAЇBROWSKI, JAN 1918. *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382*. Akademia Umiejętności, Kraków.
- DAI = CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio*. Greek text edited by GY. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. New, revised edition. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C., 1967.
- [DAL'] ДАЛЬ, ВЛАДИМИРЬ 1863–1866. *Толковый словарь живого великорусского языка* 1–4. Издание общества любителей Російской словесности, учрежденного при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ, Москва.
- [DAL'²] ДАЛЬ, ВЛАДИМИРЬ 1880–1882. *Толковый словарь живого великорусского языка* 1–4. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Издание М. О. Вольфа, С.-Петербургъ–Москва.
- [DAL'³] ДАЛЬ, ВЛАДИМИРЬ 1903–1909. *Толковый словарь живого великорусского языка* 1–4. Третье, исправленное и значительно дополненное, издание под редакцією проф. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. Издание Товарищества М. О. Вольфъ, С.-Петербургъ–Москва.
- DANKOVSKY, GREGORIUS/GREGOR 1833. *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. – *Kritisch-etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache*. Typis Haeredum Belnay, Posonii–Preßburg.
- DANYLENKO, ANDRII 2011. Is There Any Inflectional Future in East Slavic? A Case of Ukrainian against Romance Reopened. In: NOMACHI, MOTOKI ed., *Grammaticalization in Slavic Languages: From Areal and Typological Perspectives*. Slavic Research Center, Sapporo. 147–177.
- DANYLENKO, ANDRII 2013. Ukrainian in the Language Map of Central Europe: Questions of Areal-Typological Profiling. *Journal of Language Contact* 6: 134–159.
- DDG. = [ЇЕРЕПНИН] ЧЕРЕПНИН, Л. В. ред. 1950. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград.
- DÉCSY, GYULA 1958. Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3: 369–388.
- DÉKÁNY ÉVA 2014. A nem véges alárendelés (az igenevek) története. In: É. KISS KATALIN szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 177–238.
- [DEM'JANČUK] ДЕМ'ЯНЧУК, ВАСИЛЬ 1928. Чи румунського походження форми прийдучого на -му? (Проф. І. В. Шаровольський, Прийдучий час на -му). *Записки Історично-Філологічного Відділу* 18: 313–317.
- DÉNES GYÖRGY 1997. A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák névében. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc, 1: 284–288.
- DÉNES GYÖRGY 2009. Pest pataka. *Névtani Értesítő* 31: 105–111. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2009.9>

- [DESNICKAJA] ДЕСНИЦКАЯ, А. В. 1976. О некоторых вопросах балканистики в связи с изучением карпатского лингвистического ареала. *Вопросы языкознания* 1976/3: 35–46.
- DEZSŐ, LÁSZLÓ 1958. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4: 71–96.
- DEZSŐ, LÁSZLÓ 1985. *Украинская лексика сер. XVI века. Няговские поучения (Словарь и анализ)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvm emlékek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 2006. A Nyagovai Posztilla és szerzője. In: NP. XVII–XXXIV.
- DINI, PIETRO UMBERTO [ДИНИ, П. У.] 2002. *Балтийские языки*. ОГИ, Москва.
- DIVÉKY, ADRIEN DE 1935. Les Hongrois en Pologne à l'époque d'Etienne Báthory. In: *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Impr. de l'Univ. des Jagellons, Cracovie. 105–132.
- [D'JAČENKO] ДЬЯЧЕНКО, Г. М. 1899. *Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений)*. Вильде, Москва.
- [DMITRIEV] ДМИТРИЕВ, И. И. 1868. Письма И. И. Дмитриева къ Д. И. Языкову 1803–1836. *Русскій архивъ* 6: 1081–1102.
- DOMOKOS MÁRIA – NÉMETH ISTVÁN szerk. 2004. *Magyar Népzenei Antológia VII. Moldva és Bukovina népzeneje 3*. Hungaroton, Budapest. <https://folkradio.hu/mediatar/albumok/283/magyar-nepzenei-antologia-vii-moldva-es-bukovina-nepzeneje-3> (2024.10.03.)
- DRHA. 1 = CIHODARU, C. et al. 1975. *Documenta Romaniae Historica, seria A: Moldova 1 (1384–1448)*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- DRHB. 1 = PANAITESCU, P. P. – МИОС, D. 1966. *Documenta Romaniae Historica, seria B: Țara Românească 1 (1247–1500)*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- DRS. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–. Наука, Москва, 1975–.
- DudenEtym. 1989 = *Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage von GÜNTHER DROSDOWSKI. (Duden 7.) Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 1989.
- [DURNOVO] ДУРНОВО, Н. Н. 1924. *Очерк истории русского языка*. Государственное издательство, Москва–Ленинград. (Új kiadása: DURNOVO 2000: 1–337.)
- [DURNOVO] ДУРНОВО, Н. Н. 1932. К вопросу о распадении общеславянского языка. *Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. Svazek II. Přednášky*. Orbis, Praha. 514–526. (Új kiadása: DURNOVO 2000: 624–637.)
- [DURNOVO] ДУРНОВО, Н. Н. 2000. *Избранные работы по истории русского языка*. Языки русской культуры, Москва.
- [DVORECKIJ] ДВОРЕЦКИЙ, И. Х. 1958. *Древнегреческо-русский словарь* 1–2. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- [DZENDZELIVS'KYJ – SAK – ŠTERNBERG] ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Й. – САК, Ю. – ШТЕРНБЕРГ, Я. 2003. *Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень*. Гражда, Ужгород.
- EDELSPACHER ANTAL 1876. *Denevér. Lidércz. Vampir*. *Magyar Nyelvőr* 5: 151–159.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF szerk. 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDŐDI JÓZSEF 1949. Orosz eredetű szavainkhoz. *Magyar Nyelvőr* 73: 95–96.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk. 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÈSBM. = [MARTYNOW – СУХУН] МАРТЫНАЎ, В. У. – ЦЫХУН, Г. А. рэд. 1978–. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 1–. Навука і тэхніка, Мінск.
- ESJS. = HAVLOVÁ, EVA – ERHART, ADOLF – JANYŠKOVÁ, ILONA hl. red. 1989–2021. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–21. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha – Tribun EU, Brno.
- ÈSSJa. = [TRUBAČEV] ТРУБАЧЕВ, О. Н. ред. 1974–. *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва.
- ESUM. = [MEL'NYČUK] МЕЛЬНИЧУК, О. С. гол. ред. 1982–2012. *Етимологічний словник української мови* 1–6. Наукова Думка, Київ.
- ESz. = ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- EtSISJ. = HAVRÁNEK, BOHUSLAV red. 1973–1980. *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena* 1–2. Academia, Praha.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS 1914–1944. *Magyar etymológiai szótár* 1–2. [1–17. füzet, a–geburnus]. MTA, Budapest.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND Hrsg. 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÁBICS TAMÁS 2008. К вопросу о славянском полногласии в венгерской топонимастике. *Studia Slavica Savariensia* 13: 81–87.
- FALOWSKI, ADAM 1998. Nazwy olbrzymów w języku dawnych Słowian Wschodnich (przyczynek do studiów etnolingwistycznych). *Rocznik Slawistyczny* 51: 87–94.
- FEJES LÁSZLÓ 2013. A szlávokról szól, de ne olvassuk! *Nyelv és Tudomány*. <https://www.nyest.hu/hirek/a-szlavokrol-szol-de-ne-olvassuk> (2024. 10. 12.)
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik* 1–4. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten.
- FNESz. = KISS LAJOS 1997. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FOGARASI JÁNOS 1865. Kriza János 'Székely népköltési gyűjtemény'-e nyelvészeti tekintetben. III. közlemény. *Nyelvtudományi Közlemények* 4: 129–139.
- FRL. = Полной французской и российской лексиконъ, съ послѣдняго изданія Лексикона Французской академіи на российской языкъ переведенный 1–2. Второе издание, рачительнѣйше сличенное съ французскимъ оригиналомъ, исправленное и дополненное Статскимъ Совѣтникомъ И. ТАТИЩЕВЫМЪ. Въ Императорской Типографіи, у Ивана Вейтбрехта, Санктъ-Петербургъ. 1798.
- GALAC ÁDÁM 2017. *Komor és komoly* szavunk lehetséges szláv eredetéről. *Magyar Nyelv* 113: 350–356.
- GALAC ÁDÁM 2018a. A Possible Slavic Etymology of Hungarian *komor* 'gloomy' and *komoly* 'serious'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63: 225–231.
- GALAC ÁDÁM 2018b. A possible Slavic etymology of Hungarian *kullancs* 'tick'. *Slavica* 47: 8–16.
- GALAC ÁDÁM 2021. A bácskai Csonoplya (Čonoplja) magyar lakosságának nyelvhasználata. In: F. BÁTORI GYOPÁRKA – HAVASI ZSUZSANNA – KOROMPAY ESZTER szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 5-6. Nyelvünk változása és változatai*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 141–178.

- GÁLDI LÁSZLÓ 1958. [Ismertetés erről:] KNIEZSA 1955. *Magyar Nyelv* 54: 1–13.
- GÁLDI LÁSZLÓ szerk. 1962. *Kassai József Magyar-diák szó-könyvének 1815 körül szerkesztett befejező része a Toldalékokkal*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GAZDAG VILMOS 2021. *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Termini Egyesület, Törökbálint.
- GEBAUER, JAN 1903–1916. *Slovník staročeský* 1–2 [A–nedbalivost]. Unie, Praha.
- [GEROV] ГЕРОВЪ, Н. 1895–1904. *Рѣчникъ на българскый языкъ съ тълкувание рѣчи-ты на българскы и на русскы* 1–5. Съгласие, Пловдивъ.
- GERSTNER KÁROLY 2012. Etimológiai szótárak a Nyelvtudományi Intézetből. *Édes Anyanyelvünk* 34/4: 12.
- GL. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk. 1984. *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [GOGOL'] ГОГОЛЬ Н. В. 1836. Носъ. Повѣсть. *Современникъ: литературный журналъ, издаваемый Александромъ Пушкинымъ* 1/3: 54–90.
- [GOGOL'] ГОГОЛЬ Н. В. 1937–1952. *Полное собрание сочинений* 1–14. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград.
- GOGOL, NYIKOLAJ VASZILJEVICS 1987. *A revizor*. Fordította MÉSZÖLY DEZSŐ, MÉSZÖLY PÁL. Európa, Budapest. <http://mek.oszk.hu/00300/00396>.
- GOGOL, NYIKOLAJ VASZILJEVICS 2009. *Az orr*. Fordította MAKAI IMRE. DPIX, Szombathely.
- [GORSKIJ] ГОРСКИЙ, А. А. 2001. «Повесть о убиении Батыя» и русская литература 70-х годов XV века. In: ГОРСКИЙ А. А. ред., *Средневековая Русь* 3. Индрик, Москва. 191–221.
- [GORŠKOVA – CHABURGAEV] ГОРШКОВА, К. В. – ХАБУРГАЕВ, Г. А. 1981. *Историческая грамматика русского языка*. Высшая школа, Москва.
- GOTTSCHALD, MAX 1954. *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*. Dritte, vermehrte Auflage, besorgt von EDUARD BRODFÜHRER. Walter de Gruyter, Berlin.
- GREGOR FERENC 1989. *Sándor és társai* (Magyar eredetű személynévek a szlovákban). *Magyar Nyelv* 85: 180–196.
- GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM 1854–1960: *Deutsches Wörterbuch* 1–16. Hirzel, Leipzig.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1942. A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 104–116.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1965. *Jövevényszó-vizsgálatok*. Nyelvtudományi Értekezések 50. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1989. A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–46.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS, LÁSZLÓ 1993. Ungarisch vászon „Leinwand” – ein altrussisches Lehnwort. *Anzeiger für Slavische Philologie* 22/1: 61–62.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1997a. Hadrovics László vallomása pályájáról. In: BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk., *Hadrovics László (1910–1997)*. A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások 19. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest. 5–10.

- HADROVICS LÁSZLÓ 1997b. Köszöntő. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – Nevek – Szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 9–11.
- HADROVICS LÁSZLÓ főszerk. – ZOLTÁN ANDRÁS szerk. 1985. *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása – Az újjörög nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 2016. A fog segédigéről. *Magyar Nyelv* 112: 451–457.
- HEINE, BERND – KUTEVA, TANIA 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HEINE, BERND – KUTEVA, TANIA 2005. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HELIMSKI, EUGENE 1992. Slavic/Latin/German stress and Hungarian vowel harmony. In: HONTI, L. et al. Hrsg., *Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum. Vorträge des Symposiums aus dem Anlaß des 25-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen*. Rodopi, Amsterdam–Atlanta, GA. 45–54.
- HERBERSTEIN, SIGISMUND [ГЕРБЕРШТЕЙН, СИГИЗМУНД] 2008. *Записки о Московии* 1. Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. МАЛЕИНА и А. В. НАЗАРЕНКО, с ранненововерхненемецкого А. В. НАЗАРЕНКО. Под ред. А. Л. ХОРОШКЕВИЧ. Памятники исторической мысли, Москва.
- ННС. = Magyar Nyelvtörténeti Korpusz. <http://www.nytud.hu/hhc/>
- HODINKA ANTAL 1916. *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 119–138.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOLCZER JÓZSEF 2008. Új névutónk (?), a *farvizén*. *Édes Anyanyelviünk* 30/3: 10.
- HOLLER LÁSZLÓ 1996. A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok* 130: 907–964.
- HOLLER LÁSZLÓ 2013. A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához. *Magyar Nyelv* 109: 50–67.
- HOLLÓS ATTILA 1996. *Az orosz szókinsz magyar elemei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 206. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HOLLÓS ATTILA 1998. Венгерские элементы литовского словаря. In: LACZHÁZI ÁRANKA – SZMOLINKA ESZTER – ZOLTÁN ANDRÁS szerk., *A Litván Nagyfejedelemség és a mai Közép- és Kelet-Európa nyelvei: Analógiák és folytonosság. Az 1998. május 25–26-i konferencia anyaga*. ELTE, Budapest. 34.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA 1935. *Magyar történet* I. 2. kiad. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- HORÁLEK, KAREL 1962. *Úvod do studia slovanských jazyků*. Československá akademie věd, Praha.
- HORÁLEK, KAREL 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2015. A két *seb* ügyében. *Magyar Nyelv* 111: 458–464. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.4.458>
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2019. A szláv nazális magánhangzót képviselő jövevényszavak átvételének idejéről és egy számítási próbáról. *Magyar Nyelv* 115: 271–282. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.3.271>

- [HRINČENKO] ГРИНЧЕНКО, Б. Д. ред. 1907–1909. *Словарь української мови* 1–4. Друкарня Акційного Товариства Н. Т. Корчак-Новицького, Київ.
- HSBM. = [ŻURAWSKI – BULYKA] ЖУРАЇСЬКІ, А. І. – БУЛЫКА, А. М. ред. 1982–2017. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* 1–37. Беларуская навука, Мінск.
- HSSJ. = MAJTÁN, MILAN et al. red. 1991–2008. *Historický slovník slovenského jazyka* 1–7. Veda, Bratislava. <https://www.juls.savba.sk/hssj.html> (2024. 08. 11.)
- [IKONNIKOV] ИКОННИКОВЪ, В. С. 1891–1908. *Опытъ русской исторіографіи* 1/1–2/2. Типографія Императорскаго Университета св. Владимира, Київъ.
- [IL'INSKIĬ] ИЛЬИНСКІЙ, Г. А. 1911. *Грамоты болгарскихъ царей*. Синодальная типографія, Москва.
- [LOSVAI SELYMES PÉTER] [1584–1600]. *Soc fele neveknek magyarazattya*. [Heltai], [Kolozsvár]. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0140-RM_I_8r_0762/ (2024. 08. 09.)
- INGERFLOM, CLAUDIO SERGIO 1994. Oublier l'État pour comprendre la Russie? (XVIe–XIXe siècle): Excursion historiographique. *Revue des Études Slaves* 66: 125–134.
- [JORDANIDI] ИОРДАНИДИ, С. И. 2019. К истории начальной формулы грамот *се азъ...* в древнерусском языке. In: [ЕФИМОВА] ЕФИМОВА, В. С. ред., 2019. *Славянское и балканское языкознание: Палеославистика – 2*. Институт славяноведения РАН, Москва. 151–167.
- ISAEVYCH, IAROSLAV 2004. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies* 29: 219–244.
- JANCSOVICS ISTVÁN 1848. *Új magyar–szláv és szláv–magyar szótár – Novi maďarsko slovenskí a slovensko maďarskí slovník* 1–2. Szerző, Szarvason.
- JANURIK TAMÁS 2009. *Magyar képzőszótár: A mai magyar köznyelv képzőváltozatai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [JAVORNYC'KYJ] ЯВОРНИЦЬКИЙ, Д. І. 1920. *Словник української мови* 1 [А–К]. Слово, Катеринослав.
- JÓKAI MÓR 1908. A vén sas [1894]. In: *Dekameron. Száz novella*. 2. rész. Révai, Budapest. 286–293. (JÓKAI MÓR *Összes művei* 12. Nemzeti kiadás.) <http://mek.niif.hu/00800/00845/html/jokai49.htm> (2013.01.23).
- JókK. = *Jókai-kódex XIV–XV. század*. Közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- JUHÁSZ GABRIELLA 2024. *Gyenge. Magyar Nyelv* 120: 189–197. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.2.189>
- JUNGSMANN, JOSEF 1835–1839. *Slownjk česko–německý* 1–5. Pomocj Českého Museum, Praha. Káldi-Neovulgáta = *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest, 1997.
- KÁLMÁN BÉLA 1968. [Ismeretetés erről:] TESz. *Nyelvtudományi Közlemények* 70: 452–456.
- [KARAMZIN] КАРАМЗИНЪ, Н. М. 1816–1829. *Исторія государства Россійскаго* 1–12. Изд. 2. Типографія И. Греча, Санктпетербургъ.
- KÁROLI GÁSPÁR ford. 1590. *Szent Biblia az az: Istennek ő es wy testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott bent könyuei* I–II. Visolban.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLYI 1908 = *Szent Biblia: azaz Istennek Ó- és Új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar Nyelvre fordította KÁROLYI GÁSPÁR. Magyar Református Egyház etc., Budapest, 1956. [Az 1908. évi revideált szöveg újrakiadása.]

- [KARSKIJ] КАРСКИЙ, Е. Θ. 1921. *Бѣлорусы. Том III. Очерки словесности бѣлорусскаго плѣмени. Часть 2. Старая западно-русская словесность*. 12-я Государственная Типографія (б. Академіи Наукъ), Петроградъ.
- KatLex. = BANGHA BÉLA szerk. 1931–1933. *Katolikus lexikon* 1–4. Magyar Kultúra, Budapest.
- [KAVALĚW] КАВАЛЁЎ, СЯРГЕЙ 2005. Рыцарскі раман у беларускай літаратуры. In: [CHAWSTOVIČ – BARŠČEWski – ZAPRUDSKI] ХАЎСТОВІЧ, М. – БАРШЧЭЎСкі, А. – ЗАПРУДСкі, С. рэд., *Acta Albaruthenica. Навуковы зборнік*. Выпуск пяты. Права і эканоміка, Мінск. 60–72.
- [KERČA] КЕРЧА, ИГОРЬ 2007. *Русинско-русский словарь* 1–2. ПолиПринт, Ужгород.
- KERĎO, JÁN 2002. Je *kračin* latinsko-románskeho pôvodu? *Slavica Slovaca* 37/2: 144–147.
- KESZLER BORBÁLA 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevény-szavainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 63. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KICSİ SÁNDOR ANDRÁS 1991. Mi a denevér: feregmadár vagy se fereg, se madár? *Magyar Nyelvőr* 115: 127–129.
- KHARKHORDIN, OLEG 2001. What is the State?: The Russian Concept of *Gosudarstvo* in the European Context. *History and Theory* 40: 206–240.
- KIEFER, FERENC 2010. Hungarian. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 88: 715–739. <https://doi.org/10.3406/rbph.2010.7801>
- KIPARSKY, VALENTIN 1963–1975. *Russische historische Grammatik* 1–3. Winter, Heidelberg.
- KIRÁLY PÉTER szerk. 1986. *Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában*. Hungaro-Bulgarica 1. ELTE, Budapest.
- [KISLOVA] КИСЛОВА Е. И. 2015. Польский язык в российских семинариях XVIII в.: из истории культурно-языковых контактов. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология* 2015/3: 155–170.
- KISS LAJOS 1957. *Karácsony* szavunk őstörténetéhez. *Magyar Nyelvőr* 81: 247–251.
- KISS LAJOS 1960a. *A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben*. I. rész: *Nyelvészeti feldolgozás*, II. rész: *Szótár*. Kandidátusi értekezés. [Budapest]. Kézirat. (MTAK Kézirattár, D 1.270.)
- KISS LAJOS 1960b. *A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben*. (Kandidátusi értekezés tételei.) A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya, Budapest.
- KISS, LAJOS 1963. Происхождение слов *бекеша*, *кучма*, *шалаш* и *ишиак*. In: *Этимологические исследования по русскому языку* 4. Издательство Московского университета, Москва. 48–65.
- KISS LAJOS 1970a. *Hatvanhét szómagyarázat*. Nyelvtudományi Értekezések 71. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS LAJOS 1970b. Az európai névtudomány fontosabb eredményei. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 16–26.
- KISS, LAJOS 1973. Ungarisch-slawische Wechselbeziehungen in der Sprache. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica* 4: 3–12.
- KISS LAJOS 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 92. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS LAJOS 1977. Hadrovics László közléről. In: BOLLA KÁLMÁN sorozatszerk., *Hadrovics László (1910–1997)*. A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások 19. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest. 21–27.
- KISS, LAJOS 1979. Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 231–239.

- KISS LAJOS 1987–1988. [Ismertetés erről:] Gl. *Nyelvtudományi Közlemények* 89: 219–226.
- KISS LAJOS 1992. *Ablak. Magyar Nyelv* 88: 92–93.
- KISS LAJOS 1994. Néhány szlavisztikai műsóról (összláv nyelv, ószláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv). *Magyar Nyelv* 90: 361–363.
- KISS LAJOS 1999. *Hadrovics László. A múlt magyar tudósai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLANICZAY TIBOR 1947. *Szerencse. Magyar Nyelv* 43: 38–43.
- [KLOSS] КЛОСС, Б. М. 1971. О времени создания русского Хронографа. *Труды Отдела древнерусской литературы* 26: 244–255.
- [KLJUČEVSKIJ] КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О. 1871. *Древнерусскія житія святихъ какъ историческій источникъ*. Издание К. Солдатенкова, Москва.
- KLUGE, FRIEDRICH 1999. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von ELMAR SEEBOLD. 23., erweiterte Auflage. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- KNIEZSA ISTVÁN 1941. Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: MÁLYUSZ ELEMÉR szerk., *Erdély és népei*. Franklin, Budapest. 19–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFÜ GYULA szerk., *A magyarság és a slávok*. Magyarságtudományi Intézet – Franklin Társulat, Budapest. 168–188.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA, ISTVÁN 1963a. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9: 27–44.
- KNIEZSA ISTVÁN 1963b. *Tehér, mázsa*. In: BENKŐ LORÁND szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bárczi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából írták tisztelői, barátai, tanítványai*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest. 201–210.
- Kniga molitvena 1796. = *Kniga molitvena, v-steroj sze nahájajo rázlocsne ponizne molitvi, z-dvojim pridavekom, na haszek szlovenszkoga národa*. pri 'Siess Antoni, v-Szombotheli.
- KOCHMAN, STANISLAW 1972. W. Tredziakowski w kręgu polskich wpływów językowych. *Slavica Wratislaviensia* 3: 39–54.
- KOLYVEK, LÉNA 2014. *Makuka. Magyar Nyelv* 110: 209–212.
- KOMJÁTI BENEDEK ford. 1533. *Epistolae Pavli lingua Hvngarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*. Vietor, Cracouię. (Faksimile: MEZEY ANDRÁS szerk. 2013. Idea Fontana Kft. – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, [Budapest].)
- KORDÉ ZOLTÁN 2018. Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis, Acta Historica* 143: 5–21.
- KOROMPAY KLÁRA 2019. Ómagyar szókészlet-tani és jelentéstani kérdések az Apor-kódex alapján: *lélek, szellet, Szentlélek*. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 10. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 245–257.
- [KOTLIARČUK] КОТЛЯРЧУК, АНДРЕЙ 2000. Король Стефан Баторий в народной культуре белорусов. *Studia Russica* 18: 375–380.
- KOVÁCS, OXÁNA 2013a. Уточнення мовної картини слов'янського субстрату на територіях карпато-дунайського регіону. Протоукраїнські запозичення в угорській мові. In: OLENA, NOVIKOVA – HILKES, PETER – SCHWEIER, ULRICH Hrsg., III. *Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht*. Peter Lang, München–Berlin. 228–243.
- KOVÁCS, OXÁNA 2013b. Отражение рефлексов *TorT, TolT, TerT, TelT* в славянских заимствованиях венгерского языка. Опыт нового подхода к классификации. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58: 115–137.

- [KOŽANOV] КОЖАНОВ, К. А. 2016. Аналитическое будущее время в языке русских цыган как калька с восточнославянских языков. *Slověne – Словѣне. International Journal of Slavic Studies* 5/1: 249–262.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2014. Ungarisch vizsga, vizsgál: Versuch einer slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 205–210.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Veda, Bratislava.
- KRĚS = [ŠANSKIJ – IVANOV – ŠANSKAJA] ШАНСКИЙ, Н. М. – ИВАНОВ, В. В. – ШАНСКАЯ, Т. В. 1971. *Краткий этимологический словарь русского языка*. [BARCHUDAROV] БАРХУДАРОВ, С. Г. ред. Изд. 2-е, испр. и доп. Просвещение, Москва.
- KRZYŻANOWSKI, JULJAN 1926. *Romans pseudohistoryczny w Polsce wieku XVI*. Prace Historyczno-Literackie 25. Wydział Nauki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Kraków.
- KŘÍŽKOVÁ, HELENA 1960. *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Část 4, Philologica; Sv. 2.) SPN, Praha.
- [KUEV] КУЕВ, КУЙО М. 1967. *Черноризец Храбър*. Издателство на Българската академия на науките, София.
- KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk. 1999. *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- KURASZKIEWICZ, WŁADYSŁAW 1934. *Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe*. Gebethner i Wolff, Kraków.
- [KURKINA] КУРКИНА, Л. В. 1993. Славянские этимологии (*skorvoda, *pačьkati). In: [TRUBAČEV] ТРУБАЧЕВ, О. Н. отв. ред., *Этимология 1988–1990. Сборник научных трудов*. Наука, Москва. 57–62.
- [KUTKA] КУТКА, ИОАННЪ 1801. *Катихисисъ малый или наука православно-хрїанская сокращенная во благочестное воспитаніе юношества діецесїи Мункачовскїа [...]*. Печатано писмены Крал. Всеучилища Пештанскагв, Въ Будинѣ градѣ. (Reprint: UDVARI ISTVÁN szerk. 1997. BGyTKF Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza.)
- LACZHÁZI, ARANKA 2003. Венгерские элементы в лексике литовского языка. In: ABONYI RÉKA – JANURIK SZABOLCS – ZOLTÁN ANDRÁS szerk., *Miscellanea Corviniana. Köszöntő könyv Hollós Attila 70. születésnapjára*. ELTE Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, Budapest. 236–243. <http://real.mtak.hu/id/eprint/167077> (2024. 10. 06.)
- LADIK KATALIN 1984. *A parázna söprű – Bludna metla*. Forum, Újvidék. <https://mek.oszk.hu/01800/01896>
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. Határtalanítás. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 181–188.
- ŁATYSZONEK, OLEG – BELI, ALESZ 2006. Magyar–fehérorosz kapcsolatok a középkorban és az újkor kezdetén. In: *Annus Albaruthenicus 2006 – Год Беларуски 2006*. Villa Sokrates, Krynki. 77–91. <https://old.kamunikat.org/?pubid=5815> (2024. 09. 30.)
- ŁATYSZONEK, OLEG – BELY, ALES' 2006. Ungarisch-weißrussische Beziehungen im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51: 15–29. <https://doi.org/10.1556/SSlav.51.2006.1-2.2>
- [LAVROV] ЛАВРОВ, П. А. 1930. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*. Труды Славянской комиссии 1. Издательство Академии наук СССР, Ленинград.
- LÁZÁR A. PÉTER – VARGA GYÖRGY főszerk. 2021. *Angol–magyar egyetemes nagyszótár*. Budapest. Akadémiai Kiadó. (<https://www.szotar.net/>)

- LÁZÁR EDIT – ROMÁN GYÖZŐ szerk. 2015. *Dicționar român-maghiar – Român-magyar szótár*. Carocom 94, București.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, TADEUSZ – POLAŃSKI, KAZIMIERZ (a 2. [1971] füzetétől egyedül: POLAŃSKI, KAZIMIERZ) 1962–1994. *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich* 1–6. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk (az 5. [1993] füzetétől: Energeia, Warszawa).
- LESCHKA, STEPHANUS 1825. *Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis slavico-magyarici usus*. Typographia Regiae Univ. Hungaricae, Budae.
- LÉVAI BÉLA 1979. Peremszókincsünk orosz elemei. *Magyar Nyelvjárások* 22: 139–143.
- LINDE, SAMUEL BOGUMIŁ 1854–1860. *Słownik języka polskiego* 1–6. Wyd. 2. Ossolineum, Łwów. [Reprint: Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1951.]
- [LIZANEC] ЛИЗАНЕЦ П. Н. 2020. Славянские заимствования в венгерском языке – источник исследования истории праславянских языков. *Закарпатські філологічні студії* 13/3: 19–29. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.13-3.4>
- [LUR'Е] ЛУРЬЕ, Я. С. ред. 1964. *Повесть о Дракуле*. Наука, Москва–Ленинград.
- LXX = RAHLFS, ALFRED Hrsg. 1979. *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.
- MAŠEK, VÁCLAV 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha.
- [МАСКЕВИЧ] МАЦКЕВИЧ, Ю. Ф. 1959. *Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове*. Выдавецтва Акадэміі навук БССР, Мінск.
- MAKKAY JÁNOS 1994. *A magyarság keletzése*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- MAKKAY JÁNOS 2004. *Korai szláv kölcsönszavaink keletzési kérdései és a honfoglalás*. Magánkiadás, Budapest.
- MALINOWSKI, LUCIAN 1870. Zur volksetymologie. *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen* 6: 300–305.
- MALINOWSKI, LUCIAN 1885. Studyja nad etymologią ludową I. *Prace Filologiczne* 1: 134–158, 269–317.
- MAŃCZAK, WITOLD 2017. *Polski słownik etymologiczny*. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- MÁTHÉ ÁRON 2014. Milyenek is a szláv szomszédaink? *Mandiner blog* https://mandiner.blog.hu/2014/06/24/milyenek_is_a_szlav_szomszedaink (2024. 10. 12.)
- MAŽURANIĆ, VLADIMIR 1908–1922. *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. JAZU, Zagreb.
- MÉL. = KENYERES ÁGNES főszerk. 2001. *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*. CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft., Budapest. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2013.01.23.)
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink* I/1–2. [Franklin], Budapest.
- MELICH JÁNOS 1908a. *Karácsony*. *Magyar Nyelvőr* 37: 177–178.
- MELICH JÁNOS 1908b. Megjegyzések a „király” szóhoz. *Magyar Nyelv* 4: 24–29.
- MELICH JÁNOS 1910. A magyar nyelv szláv jövevényei. *Magyar Nyelv* 6: 289–299, 337–344, 395–401, 443–447. (A négy rész egy kötetben: *Nyelvünk szláv jövevényei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.)
- [МИХАЙЛОВ] МИХАЙЛОВ, А. Д. изд. подг. 1976. *Легенда о Тристане и Изольде*. Литературные памятники. Наука, Москва.
- MIKLOSICH, FRANZ 1856. *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen*. Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- MIKLOSICH, FRANZ 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*. Braumüller, Vindobonae.
- MIKLOSICH, FRANZ 1871. Die slavischen Elemente im Magyarischen. Vorgelegt in der Sitzung der Philosophisch-Historischen Classe am 18. Jänner 1871. *Denkschriften*

- der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe.* 21 (1872) 1–74. és különnyomat: Wien, 1871.
- MIKLOSICH, FRANZ 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.* Braumüller, Wien.
- MINIKOWSKA, TERESA 1980. *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* PWN, Warszawa–Poznań–Toruń.
- MIZSER LAJOS 1999. *Szerencs. Magyar Nyelv* 95: 69.
- ML. = ZÁDOR ANNA – GENTHON ISTVÁN szerk. 1975–1984. *Művészeti lexikon* 1–4. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [MLADENOV] МЛАДЕНОВ, ЦВЕТАН 1971. Образцова унгарска старобългарска граматика. *Български език* 21: 374–377.
- [MLADENOV] МЛАДЕНОВЪ, СТЕФАНЪ 1941. *Етимологически и правописен речникъ на българския книжовен езикъ.* Христо Г. Дановъ, София.
- MNM. = [ТОКАРЕВ] ТОКАРЕВ, С. А. ред. 1987–1988. *Мифы народов мира* 1–2. 2-е изд. Советская Энциклопедия, Москва.
- MNSz. = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://mnsz.nytud.hu/> (2024.10.08.)
- Molitvena Kniga = *Molitvena Kniga*. Trétja izdaja. Zvér János, Muraszombat, 1942. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-K1YUF1BV> (2024.11.30.)
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.* Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Intézet, Debrecen.
- MOLNÁR, NÁNDOR 1985. *The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MonSerb. = MIKLOSICH, FRANZ ed. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii.* Braumüller, Viennae.
- MORAVCSIK GYULA 1938a. A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Szent István Emlékkönyv* MTA, Budapest. 1: 173–212.
- MORAVCSIK GYULA 1938b. Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Szent István Emlékkönyv* MTA, Budapest. 1: 387–422.
- MOSER, MICHAEL 2005. Mittelruthenisch (Mittelweißrussisch und Mittelukrainisch): Ein Überblick. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50: 125–142.
- MOSz. = HADROVICS LÁSZLÓ – GÁLDI LÁSZLÓ szerk. 1969. *Magyar–orosz szótár* 1–2. Harmadik, javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOZGA EVELIN 2018. A Tihanyi összeírás szláv eredetű személynéveiről. *Helynévtörténeti tanulmányok* 14: 51–71. <https://doi.org/0.35528/Helynevtort/14/02>
- MSzFE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk. 1967–1978. *A magyar szókincs finnugor elemei* 1–3. + *Szómutató* 1981. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTört. I/1–2. = SZÉKELY GYÖRGY főszerk. 1984. *Magyarország története* I/1–2. *Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1897. A magyar–szláv ethnikai érintkezés kezdetei. *Ethnographia* 8: 1–30.
- MUNKÁCSI, BERNHARD 1899. Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. *Die Donauländer. Zeitschrift für Volkskunde* 1: 249–259, 329–340, 409–421.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1909. Ungar. seb 'Schnelle, Geschwindigkeit'. *Keleti Szemle* 10: 181–182.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF 1873–1881. *Magyar–ugor összehasonlító szótár.* A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- NAGY BÉLA 1998. Van-e arany a magyar földben? In: *Természet Világa*, II. különszám: Geológia. 57–60. ADT.
- NAGY LEVENTE 2021. *A király, a zsarnok és a propaganda: Mátyás király és a 15. századi Drakula-történetek.* Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest.
- NÉMETH, MICHAEL 2011. The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir *tjraz* 'wasp'. *Studia Etymologica Cracoviensia* 16: 93–101.

- [НЕРОКУПНЫ] НЕПОКУПНЫЙ А. П. 1976. *Балто-севернославянские языковые связи*. Наукова думка, Киев.
- NEWERKLA, STEFAN MICHAEL 2004. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Schriften über Sprachen und Texte 7. Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien.
- NEWERKLA, STEFAN MICHAEL 2006. *Teebutter – tschechisch čajové maslo, slowakisch čajové maslo, ungarisch teavaj, slowenisch čajno maslo, kroatisch čajni maslac*. *Studia Etymologica Brunensia* 3: 271–284.
- NKRJa. = Национальный корпус русского языка. <http://www.ruscorpora.ru/> (2024. 10. 08.)
- NKRJa./DK. = Национальный корпус русского языка. Диалектный корпус. <https://ruscorpora.ru/search?search=CgQyAggI> (2024. 10. 08.)
- [NORDSTET] НОРДСТЕТЬ, ИВАНЬ 1780–1782. *Россійскій, с нѣмецкимъ и французскимъ переводами, словарь* 1–2. Иждивеніемъ типографщика и книгопродавца І. К. Шнора, Въ Санктпетербургѣ.
- NOVAK, VILKO 2006. *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Založba ZRC, ZRC SAZU Ljubljana.
- NP. = ZOLTÁN ANDRÁS szerk. 2006. *A Nyagovai Posztilla. Alekszej Petrov szövegkiadásának fakszimiléje Dezső László bevezető tanulmányával*. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza.
- NYÍRI ANTAL szerk. 1971. *A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://mek.oszk.hu/08800/08897>
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1989. A magyar és szerbhorvát nyelv kapcsolata. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 291–350.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2013. *Szláv szomszédaink*. Pont könyvek 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN 1902–1908. *A magyar nyelvújítás szótára* 1–2. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- OGRIN, MATIJA ed. 2007. *Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia/The Freising Manuscripts*. Institute of Slovenian Literature and Literary Studies ZRC SAZU, Ljubljana. <http://nl.ijs.si/e-zrc/bs/> (2024.10. 08.)
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- OLTEANU, PANDELE 1966. „Postilla de Neagovo” în lumina „Cazaniei I” a diaconului Coresi (cca. 1564). *Romanoslavica* 13: 105–131.
- OMSz. = HADROVICS LÁSZLÓ – GÁLDI LÁSZLÓ szerk. 1968. *Orosz–magyar szótár* 1–2. Harmadik, javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OREL, VLADIMIR 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Brill, Leiden–Boston–Köln.
- OREL, VLADIMIR 2011. *Russian Etymological Dictionary* 1–4. Theophania Publishing, Calgary.
- OrvK. = XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi VARIAS BÉLA. Monumenta Transsilvanica. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943.
- OSTOJIĆ, TIHOMIR 1910. [Ismertetés erről:] MELICH 1908. *Rocznik Slawistyczny* 3: 321.
- PAIS DEZSŐ 1934. *Szerencs: Szerencse*. *Magyar Nyelv* 30: 108–110.

- PAPP FERENC 1967. A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.)*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Akadémiai Kiadó, Budapest. 518–522.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2002. Néhány gondolat a magyar igeekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* 126: 481–489.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2014. Szláv szomszédok – a filológus szemével. *Könyvismertető. Könyv és Nevelés* 16/2: 104–106.
- PERÉNYI, JÓZSEF 1955. Легенда о святом Владиславе – в России. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 227–244.
- [PEŠČAK] ПЕЩАК, М. М. ред. 1974. *Грамоти XIV ст.* Наукова думка, Київ.
- PÉTER, MIHÁLY 1966. Заметки о приставках *vy* и *iz* в славянских языках (К постановке вопроса). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12: 345–354.
- PÉTER, MIHÁLY 1970. [Ismeretítés erről:] BALECZKY – HOLLÓS 1968. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20: 461–464.
- PÉTER, MIHÁLY 2005. *Избранные статьи по русскому языку*. Bibliotheca Baltoslavica Budapestiensis 1. ELTE Ukrán Filológiai Tanszék – Argumentum, Budapest.
- [PETROV] ПЕТРОВЪ, А. Л. 1914. *Памятники церковно-религиозной жизни угороруссовъ XVI–XVII вв.* Матеріали для історії Угорської Русі 7. Типографія Имп. Академії наукъ, Санктъ-Петербургъ. [2., változatlan kiadása: Академическая двѣнадцатая государственная типографія, Петроградъ, 1921.]
- [PETROV] ПЕТРОВЪ, А. Л. 1923. *Отзвукъ реформаціи в русскомъ Закарпатъи XVI в. (Няговскія Поученія на евангеліе)*. Матеріали для історії Закарпатської Русі VIII. Типографія Д-ра Ед. Грегра и сына, Прага.
- PFEIFER, WOLFGANG Hrsg. 2003. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. 6. Auflage. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- PG. = [CHOROŠKEVIČ] ХОРОШКЕВИЧ, А. Л. et al. ред. 2015. *Полоцкіе грамоты XIII – начала XVI в.* 1–2. Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, Москва.
- PIIRAINEN, ELISABETH 2012. *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*. Peter Lang, New York.
- PLETERŠNIK, MAKS 1894–1895. *Slovensko-nemški slovar* 1–2. Knezoškofijstvo, Ljubljana.
- [POČEKAEV] ПОЧЕКАЕВ Р. Ю. 2006. *Батый: Хан, который не был ханом*. АСТ, Москва – Евразия, Санкт-Петербург. http://oldevrasia.ru/library/R-YU--Pochekaev_Batyy--KHan--kotoryy-ne-by-l-khanom/ (2024. 10. 08.)
- POKORNY, JULIUS 1959–1969. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Francke, Bern–München.
- POLAŃSKI, KAZIMIERZ–SEHNERT, JAMES ALLEN 1967. *Polabian-English dictionary*. Mouton, The Hague–Paris.
- PRĚS. = [PREOBRAŽENSKIJ] ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г. 1910–1914. *Этимологическій словарь русскаго языка* 1–2 (*А – суля*). Тип. Г. Лиснера и Д. Совко, Москва. – Выпуск последний (*тело – ящур*). In: Труды Института русского языка 1. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград, 1949. 3–144. (Reprint egy kötetben: [Peking, 1956]; Издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1958; uo. két kötetben: 1959.)
- [PROCHOROV] ПРОХОРОВ Г. М. 1989. Пахомий Серб (Логофет). In: [ЛИСНАЧЕВ] ЛИХАЧЕВ, Д. С. отв. ред. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2 (вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 2: Л–Я. Наука, Ленинград. 167–177. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4505> (2024. 10. 07.)

- Prot. = *Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította a Magyarországi Egyházak Ökumenikus tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1975.
- PSRL. = *Полное собрание русских летописей* 1–. Санкт-Петербург–Москва, 1841–.
- PUCHMAGER, ANTONJN 1817. *Krátké povčenj o Hospodárstwj polnjm pro obecny lid, podlé katechetyckého způsobu včenj*. v Bohumila Háze, W Praze. <https://ndk.cz/view/uuid:f97d7330-9684-11dc-b77c-000d606f5dc6> (2024. 08. 11.)
- PUCHMAYER, ANTON JAROSLAW 1820. *Lehrgebäude der russischen Sprache. Nach dem Lehrgebäude der böhmischen Sprache des Hrn. Abbé Dobrowsky*. J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag. <https://ndk.cz/view/uuid:5d537990-0e39-11de-aea2-000d606f5dc6> (2024. 08. 11.)
- RADOJIĆIĆ, DJORDJE SP. 1956. Der Roman von Tristan und Isolde in der altserbischen Literatur. *Die Welt der Slaven* 1: 177–180.
- [RADOJIĆIĆ] РАДОЈИЧИЋ Ђ. СП. 1957. Стара српска књижевност у Средњем Подунављу (од XV до XVIII века). *Годишњак филозофског факултета у Новом Саду* 2: 239–270.
- RÁSONYI LÁSZLÓ 1941. Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 280–306.
- REJZEK, JIŘI 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Praha.
- RÈS = [АНИКИН] АНИКИН А. Е. 2007–. *Русский этимологический словарь* 1–. Рукописные памятники Древней Руси, [кésőbb:] Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН – Ин-т филологии Сибирского отделения РАН, Москва.
- REUSS ANDRÁS szerk. 2020. *Az egyetemes vagy ökumenikus hitvallások: Apostoli Hitvallás, Niceai Hitvallás, Athanaszioszi Hitvallás*. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 1. Luther Kiadó, Budapest.
- RÉVÉSZ ÉVA 2014. „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében. *Belvedere Meridionale* 26/1: 7–22. <https://doi.org/10.14232/belv.2020.1.4>
- RÉVÉSZ ÉVA 2016. A keleti kereszténység a kora Árpád-korban. In: MENYHÁRT KRISZTINA – DUDÁS MÁRIA szerk., *Magyarország és a keleti kereszténység – templomok, kultuszok, nyelvemlékek*. Bolgár Kulturális Fórum, Budapest. 19–33.
- REW. = VASMER, MAX 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Winter, Heidelberg.
- RICHARDS, RONALD O. 2003. *The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian*. UCLA Indo-European Studies 2. University of California, Program in Indo-European Studies, Los Angeles.
- Rj. JAZU = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–23. JAZU, Zagreb. 1880–1976.
- RMJ. = КОНЕСКИ, БЛАЖЕ ред. 1961–1966. *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања* 1–3. Институт за македонски јазик, Скопје.
- RMKT. = *Régi magyar költők tára* 1–8. Közzéteszi: SZILÁDY ÁRON, [8. kötet:] DÉZSI LAJOS. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1877–1930.
- [ROT] ROT, A. M. 1967. К вопросу о древнейших венгерско-восточнославянских языковых контактах. *Slavica* 7: 27–39.
- ROT, A. M. 1968. *A magyar nyelv fejlődése. A magyar-keleti szláv nyelvi kapcsolatok*. Ragyanszka Skola, Kijev–Uzsgorod.

- [ROT] ROT, A. M. 1973. *Венгерско-восточнославянские языковые контакты*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [ROZANOV] РОЗАНОВЪ, С. П. 1916. Повѣсть объ убіеніи Батыя. *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ* 21/1: 109–142.
- [ROZOV] РОЗОВ, ВОЛ. 1928. *Українські грамоти. Том перший: XIV в. і перша половина XV в.* Друкарня Української Академії Наук, Київ.
- RYTTER, GRAŻYNA 1986. *Słowiańskie upiór, wampir, nietoperz* (propozycja etymologii). *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica* 14: 123–142.
- SAR.¹ = *Словарь Академіи Россійской* 1–6. При Императорской Академіи Наукъ, въ Санктпетербургѣ, 1789–1794.
- SAR.² = *Словарь Академіи Россійской, по азбучному порядку расположенный* 1–6. При Императорской Академіи Наукъ, въ Санктпетербургѣ, 1806–1822.
- SBH. = [MASKEVIČ] МАЦКЕВИЧ, Ю. Ф. рзд. 1979–1986. *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча* 1–5. Навука і тэхніка, Мінск.
- SCHAFARIK, PAUL JOSEPH 1844. *Slawische Alterthümer. Zweiter Band*. Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig.
- SCHUSTER-ŠEWIC, HEINZ 1978–1989. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache* 1–3. Domowina, Bautzen.
- SCHÜTZ, JOSEPH 1966. Der Rumänismus *crăciun* 'Weihnachten' im Slavischen. In: SCHMAUS, ALOIS Hrsg., *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia 26. VIII. – 1. IX. 1966*. Trofenik, München. 35–40.
- SCRIBAN, AUGUST 1939. *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*. Presa Bună, Iași.
- SCSRJa. = *Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка, составленный Вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академіи наукъ* 1–4. Въ Типографіи Императорской Академіи Наукъ, Санктпетербургъ, 1847.
- SDR. = [AVANESOV] АВАНЕСОВ, Р. И. ред. 1988–. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* 1–. Русский язык, Москва.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2012. *Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára*. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- [SELIŠČEV] СЕЛИЩЕВ А. М. 1951. *Старославянский язык. Часть 1. Введение. Фонетика*. Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, Москва.
- SGAMBATI, EMANUELA 1977–1979. Note sul Tristano bielorusso. *Ricerche Slavistiche* 24–26: 33–53.
- SGAMBATI, EMANUELA 1983. *Il Tristano biancorusso*. Studia Historica et Philologica XV, Sectio Slavoromanica 4. Le Lettere, Firenze.
- SHEVELOV, GEORGE Y. 1979. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Winter, Heidelberg.
- SIMON, ZSOLT 2024. Lit. *tautà* und ung. *tót*. Ein slawisch-ungarischer Beitrag zu einem alten baltischen etymologischen Problem. In: JUNTILA, SANTERI ed., *E litoribus Balticis etymologiae*. Uralica Helsinkiensia 15. Finno-Ugrian Society, Helsinki. 255–272. <https://doi.org/10.33341/uh.148317> (2024. 10. 20.)
- SinPat. = [GOLYŠENKO – DUBROVINA] ГОЛЫШЕНКО, В. С. – ДУБРОВИНА, В. Ф. ред. 1967. *Синайський патерик*. Наука, Москва.
- SJS. = KURZ, JOSEF – HAUPTOVÁ, ZOE hlavní red. 1958–1997. *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha.

- SkazDrak. = [LUR'Е] ЛУРЬЕ, Я. С. ред. 1999. Сказание о Дракуле. In: ЛИХАЧЕВ, Д. С. et al. ред., 1999. *Библиотека литературы Древней Руси 7 (Вторая половина XV века)*. Наука, Санкт-Петербург. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5074> (2024. 10. 08.)
- SKOK, PETAR 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- SKORUPKA, STANISŁAW 1967–1968. *Słownik frazeologiczny języka polskiego* 1–2. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- ŚLAWSKI, FRANCISZEK 1952–1982. *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–5 [A – Łżywy]. Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- ŚLAWSKI, FRANCISZEK 1956. Polonica w Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego Maksa Vasmera. *Język Polski* 36: 70–73.
- SIJP. = DOROSZEWSKI, WITOLD red. 1958–1969. *Słownik języka polskiego* 1–11. PWN, Warszawa.
- SIPrasł. = ŚLAWSKI, FRANCISZEK red. 1974–. *Słownik prasłowiański* 1–. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- SI PXVIw. = MAYENOWA, MARIA RENATA et al. 1966–. *Słownik polszczyzny XVI w.* 1–. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SIStp. = URBĄCZYK, STANISŁAW red. 1953–2002. *Słownik staropolski* 1–11. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- SIWarsz. = KARŁOWICZ, JAN – KRYŃSKI, ADAM – NIEDŹWIEDZKI, WŁADYSŁAW red. 1900–1927. *Słownik języka polskiego* 1–8. Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
- SMAL-STOCKYJ, STEPHAN – GARTNER, THEODOR 1913. *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Buchhandlung der Szewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Wien.
- SNOJ, MARKO 1997. *Slovenski etimološki slovar*. Mladinska Knjiga, Ljubljana.
- [SOBOLEVSKIJ] СОБОЛЕВСКИЙ, А. И. 1980. *История русского литературного языка*. Изд. подгот. А. А. АЛЕКСЕЕВ. Наука, Ленинград.
- [SOLOV'EV] СОЛОВЬЕВ, С. М. 2001. *История России с древнейших времен 1054–1462*. Кн. 2. АСТ, Москва – Фолио, Харьков. [Első kiadása: 1852].
- SOLTÉSZ FERENC – SZINYEI ENDRE 1875. *Görög–magyar szótár*. Második újonnan átdolgozott és bővített kiadás. Ref. Főiskola, Sárospatak. [Reprint: Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1984.]
- [SREZNEVSKIJ] СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И. 1893–1903. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* 1–3. Типография императорской Академии наук, Санктпетербургъ.
- SRJa. = [EVGEN'ЕVA] ЕВГЕНЬЕВА, А. П. ред. 1981–1984. *Словарь русского языка* 1–4. Издание второе, исправленное и дополненное Русский язык, Москва.
- SRJa18v. = [SOROKIN] СОРОКИН, Ю. С. ред. 1984–. *Словарь русского языка XVIII века* 1–. Наука, Ленинград.
- SRNG. = [FILIN] Филин, Ф. П. гл. ред. 1965–. *Словарь русских народных говоров* 1–. Наука, Москва–Ленинград.
- SSJ. = PEČIAR, Š. red. 1959–1968. *Slovník slovenského jazyka* 1–6. Vydavateľstvo SAV, Bratislava.
- SSKJ. = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1–5. Ljubljana, 1970–1991. <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (2024. 08.10.)
- SSRLJa. = *Словарь современного русского литературного языка* 1–17. Наука, Москва–Ленинград, 1950–1965.
- SSUM. = [HUMEC'KA] ГУМЕЦЬКА Л. Л. ред. 1977–1978. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* 1–2. Наукова думка, Київ.

- STACHOWSKI, KAMIL 2005. *Wampir na rozdrożach*. Etymologia wyrazu *upiór* - *wampir* w językach słowiańskich. *Rocznik Slawistyczny* 55: 73–92.
- STANG, CHRISTIAN SCHWEIGAARD 1935. *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*. Jacob Dybwad, Oslo.
- STIEBER, ZDZISŁAW 1969. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich: Fonologia*. PWN, Warszawa.
- STIEBER, ZDZISŁAW 1973. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Cz. II, zesz. 2: *Fleksja werbalna*. PWN, Warszawa.
- STÖKL, GÜNTHER 1954. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven: *SAECVLVM, Jahrbuch für Universalgeschichte* 5: 104–118.
- [STRACHOV] СТРАХОВ, А. Б. 1988. Слова с корнем *благ-/блаж-* с отрицательными значениями в восточнославянских диалектах (К проблеме влияния славяно-византийского миссионерства на язык и культуру Древней Руси). *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 37: 73–114.
- [STRACHOV] СТРАХОВ, А. Б. 2003. *Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян*. Palaeoslavica XI. Supplementum 1. Cambridge (Mass.).
- [STRACHOV] СТРАХОВ, А. Б. 2014. О духовно-политических смыслах «Слова об убиении злочестивого царя Батия». *Историческое образование* 2014/2: 100–105. http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/25864-o-duxovno-politicheskix-smyslax-slova-ob-ubienii-zlochestivogo-carya-batyia.html (2024.10.06.)
- StSl. = [SEJTLIN – VEČERKA – BLÁNOVÁ] ЦЕЙТЛИН, Р. М. – ВЕЧЕРКА, Р. – БЛАГОВА, Э. ред. 1994. *Старославянский словарь*. Русский язык, Москва.
- [SULJAK] СУЛЯК, С. Г. 2016. О языке славяно-молдавских грамот XIV–XVII вв. (к историографии вопроса). *Вестник Томского государственного университета. Филология* 4 (42): 73–97.
- SUM. = [BILODID] БЛОДИД, І. К. відпов. ред. 1970–1980. *Словник української мови* 1–11. Наукова думка, Київ. Elektronikus változat: <http://sum.in.ua/> (2024. 10. 08.)
- SUM16st. = [HRYNČYŠYN] ГРИНЧИШИН, Д. ред. 1994–. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* 1–. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- SUM16st. Džerela = [HRYNČYŠYN – ČIKALO] ГРИНЧИШИН, Д. – ЧІКАЛО, М. ред. 1994. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- [ŠACHMATOV] ШАХМАТОВЪ, А. А. 1915. *Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка*. Энциклопедія славянської філології 11.1. Типографія Імператорської Академії Наукъ. Петроградъ.
- ŠAFAŘIK, PAWEL JOSEF 1837. *Slowanské starožitnosti*. Tiskem Jana Spurného, v Praze.
- ŠAFAŘÍK, PAUL JOSEPH 1858. *Über den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus*. Verlag von F. Tempsky, Prag.
- [ŠAROŠNIKOV] ШАПОШНИКОВ, А. К. сост. 2010. *Этимологический словарь современного русского языка* 1–2. Флинта – Наука, Москва.
- [ŠAROVOL'S'KYJ] ШАРОВОЛЬСЬКИЙ, І. В. 1927. Прийдучий час на -му. Походження й функції. *Записки Історично-Філологічного Відділу* 13–14: 284–293.
- ŠĚS. = [ŠANSKIJ] ШАНСКИЙ, Н. М. ред. 1963–. *Этимологический словарь русского языка* I/1–. Издательство Московского университета, Москва.
- ŠTREKELJ, KAREL 1890. Beiträge zur slavischen Fremdwörterkunde I. *Archiv für Slavische Philologie* 12: 451–474.

- [ŠVEDOVA] Шведова Н. Ю. ред. 2007. *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*. Азбуковник, Москва.
- U. SZABÓ GYULA 1913. A Lugossy-kódex. *Magyar Könyvszemle* 21 (új évfolyam): 217–231.
- SZABADVÁRY FERENC 1998. *A magyar kémia művelődéstörténete*. Mundus, Budapest.
- SZABÓ T. ÁDÁM szerk. 1985. *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette SZABÓ T. ÁDÁM. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SZARVAS GÁBOR 1872. Az idegen szók II. *Magyar Nyelvőr* 1: 299–303.
- SZARVAS GÁBOR 1882. A magyar nyelvbeli szláv szók. Egybeállította MIKLOSICH FERENCZ. *Magyar Nyelvőr* 11: 68–73, 114–121, 161–169, 219–225, 268–273, 316–321, 359–366, 411–417, 456–459, 511–515, 563–568.
- SZIT = *Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, Budapest, 1973. <https://szentiras.hu/szit> (2024. 10. 12.)
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- TAGÁNYI KÁROLY 1893. A Besztercei Szoszdedet kulturtörténeti jelentősége. *Századok* 27: 305–327.
- TAMÁSI ÁRON 1953. *Hazai tükör*. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest. https://reader.dia.hu/document/Tamasi_Aron-Szolit_a_szulofold-1125 (2024.10.03.)
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ThewrK. = *Thewrewk-kódex 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Régi magyar kódexek 18. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1995.
- THOMAS, GEORGE 2020. Habsburg Convergence Area. In: GREENBERG, MARC L. ed., *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Brill, Leiden. http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032583
- TIKTIN, HARITON 1895–1925. *Rumänisch-deutsches Wörterbuch – Dicționar român-german* 1–3. Imprimeria Statului, București.
- TLN. = N. S. Trubetzkoy's letters and notes. Prepared for publication by ROMAN JAKOBSON with the assistance of H. BARAN et al. Mouton, The Hague–Paris, 1975.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. *Idegen szavak szótára*. A magyar nyelv kézikönyvtára 2. Osiris, Budapest.
- [TOLSTOJ] ТОЛСТОЙ, Н. И. ред. 1995–2012. *Славянские древности: Этно-лингвистический словарь* 1–5. Международные отношения, Москва.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2004. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta, Budapest.
- H. TÓTH IMRE 1969. [Ismertetés erről:] BALECZKY – HOLLÓS 1968. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15: 156–159.
- H. TÓTH IMRE 1996. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. JATE BTK, Szeged.
- H. TÓTH IMRE 2000. Magyar–szláv kapcsolatok a 9–11. században. *Partes Populorum Minores Alienigenae* 6: 11–41.
- H. TÓTH IMRE 2011. Fonetika. In: H. TÓTH IMRE – BALÁZS L. GÁBOR – MAJOROS HENRIETTA. *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. SzTE, Szeged. 32–63.
- TÖLGYESI BEATRIX 2014. A béles szó eredetéről. *Magyar Nyelv* 110: 451–455.
- TÖLGYESI BEATRIX 2008. Mitől lengyel a rozsomák? *Magyar Nyelv* 104: 76–79.
- [TRUBAČEV] ТРУБАЧЕВ, О. Н. 1980. Из балтославянских этимологий. In: *Этимология* 1978. Наука, Москва. 3–18.

- TROUBETZKOY, N. S. 1922. Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun. *Revue des Études Slaves* 2: 217–234.
- TRUBETZKOY, N. S. 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1: 287–319. (Új kiadása: TRUBETZKOY 1988: 93–125; orosz fordítása: TRUBESKOJ 1987.)
- [TRUBESKOJ] ТРУБЕЦКОЙ, Н. С. 1927. Общеславянский элемент в русской культуре. In: ТРУБЕЦКОЙ, Н. С. *К проблеме русского самопознания: Собрание статей*. Евразийское книгоиздательство, [Paris]. 54–94. (Az egész könyv új kiadása: TRUBESKOJ 1995: 162–208.)
- TRUBETZKOY, N. S. 1954. *Altkirchenslavische Grammatik*. Rohrer, Wien.
- TRUBETZKOY, N. S. 1988. *Opera Slavica minora linguistica*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- [TRUBESKOJ] ТРУБЕЦКОЙ, Н. С. 1960. *Основы фонологии*. Перевод с немецкого А. А. Холодовича. Издательство иностранной литературы, Москва.
- [TRUBESKOJ] ТРУБЕЦКОЙ, Н. С. 1987. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In: ТРУБЕЦКОЙ, Н. С., *Избранные труды по филологии*. Прогресс, Москва. 143–167.
- [TRUBESKOJ] ТРУБЕЦКОЙ, Н. С. 1995. *История. Культура. Язык*. Прогресс, Москва.
- TSBM. = *Тлумачальні слоґнік беларускай мовы* 1–5/1–2. БелСЭ, Мінск, 1977–1984.
- TÜRK ATTILA 2021. A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA szerk., *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13*. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 163–212.
- [TVOROGOV] ТВОРОГОВ, О. В. 1975. *Древнерусские хронографы*. Наука, Ленинград.
- [ТУМЧЕНКО] ТИМЧЕНКО, Є. ред. 1930–1932. *Історичний словник українського языка* 1/1–2. Державне видавництво України, Харків–Київ.
- [ТУМЧЕНКО] ТИМЧЕНКО, Є. 2002–2003. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* 1–2. Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. ЛИСА. Національна Академія Наук України – Українська Вільна Академія Наук у США, Київ–Нью-Йорк.
- UDVARI ISTVÁN 1997. Kutka János katekizmusa (Buda, 1801): Egy XIX. század eleji ruszin kulcsmű. In: BAŃCZEROWSKI, J. ed., *Hungaro-Slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay*. ELTE, Budapest. 329–333.
- ÚESZ. = GERSTNER KÁROLY szerk. 2022. *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>
- UEW. = RÉDEI, KÁROLY 1986–1991. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UkrGr. = [RUSANOVSKIJ] РУСАНОВСКИЙ, В. М. отв. ред. 1986. *Украинская грамматика*. Наукова думка, Киев.
- UkrMorf. = [НІМЧУК] НІМЧУК, В. В. відпов. ред. 1978. *Історія української мови. Морфологія*. Наукова думка, Київ.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [USPENSKIJ] УСПЕНСКИЙ, Б. А. 2021a. «Господарь Великий Новгород»: происхождение названия. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (85): 24–44.
- [USPENSKIJ] УСПЕНСКИЙ, Б. А. 2021b. *Отчич и дедич* в титуле русских государей. *Шаги/Steps* 7/3: 238–286.

- [UŠAKOV] УШАКОВ, Д. Н. ред. 1935–1940. *Толковый словарь русского языка* 1–4. Гос. ин-т «Совеская энциклопедия», [а 2. kötetől:] Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Москва.
- VÁLYI ANDRÁS 1796–1799. *Magyar országnak leírása* 1–3. A' Királyi Universitásnak betűivel, Budán.
- [VARBOT] ВАРБОТ, Ж. Ж. 2012. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Нестор–История, Москва–Санкт-Петербург.
- VARGA ÉVA KATALIN 2015. Anatómiai nevek névalkotása Apáczai Enciklopédiájában. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 8. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 201–212.
- VASMER–TRUBAČEV = ФАСМЕР, МАКС 1964–1973. *Этимологический словарь русского языка* 1–4. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. ТРУБАЧЕВА. Прогресс, Москва.
- VERANTIUS FAUSTUS 1595. *Dictionarivm qvinque nobilissimarvm Europae lingvarvm, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae [!] et Vngaricae*. Apud Nicolaum Morettum, Venetiae.
- VERMES STEFÁNIA 1941. A magyar szókészlet etimológiai statisztikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 435.
- [VESELOVSKIJ] ВЕСЕЛОВСКИЙ, А. Н. 1888. *Изъ исторіи романа и повѣсти. Матеріалы м изслѣдованія*. Выпускъ второй: *Славяно-романскій отдѣлъ*. Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности 44/3. Типографія Императорской Академіи Наук, Санктъ-Петербургъ.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2024. Szent Lászlótól Batu kánig. A László-legenda metamorfózisai. In: HUNYADI ZSOLT – KÖFALVI TAMÁS szerk., *Napok, évek, századok. Tanulmányok Almási Tibor 65. születésnapjára*. SZTE Történeti Intézete és Történelemtudományi Doktori Iskolája, Szeged. 495–514.
- VIG ISTVÁN 2013. [Ismeretetés erről:] NYOMÁRKAY 2013. *Magyar Nyelvőr* 137: 369–370.
- VÎRTOSU, EMIL 1960. *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVI-lea*. Editura Academiei Republicii Populare România, București.
- VISZOTA GYULA 1912. Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. *Magyar Nyelv* 8: 214–220, 255–260, 308–312, 350–356.
- VODOFF, WLADIMIR 1978. Remarques sur la valeur du terme 'tsar' appliqué aux princes russes avant le milieu du XV siècle. *Oxford Slavonic Papers* 11: 1–41.
- Vulgata = *Biblia Sacra Vulgata*. Editio quinta. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2007. <https://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/biblia-sacra-vulgata/lesen-im-bibeltext/> (2024. 10. 12.)
- VW. = *Vokabulář webový, Staročeská textová banka*. <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB> (2024. 10. 12.)
- WDLP. = *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache: Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts*. Begonnen, konzipiert und grundlegend redigiert von ANDRZEJ DE VINCENZ. Zu Ende geführt von GERD HENTSCHEL. Oldenburg, 2010. <http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/46701.html> (2024.10.04.)
- WEISMANN, EHRENREICH 1731. *Teutsch-Lateinisch- und Rußisches Lexicon – Нѣмецко-латинскіи и рускіи леѣikonъ*. Gedruckt in der Kayserl. Academie der Wissenschaften Buchdruckerey, St. Petersburg. <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb10691051> (2024.10.04.)

- WOHLFART ZOLTÁN 2018. Karácsonyi sólyomröptetés. *Ősi Gyökér* 36/3–4: 91–92.
- WOŁOSZ, ROBERT 1989 [1.] – 1991–1992 [2.] Wyrazy węgierskie w języku polskim. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35: 215–317, 37: 3–27.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. *Turcologica* 84. Harrasowitz, Wiesbaden.
- ZAFIU, RODICA 2013. Mood, tense, and aspect. In: PANĂ DINDELEGAN, GABRIELA ed. *The Grammar of Romanian*. Oxford University Press, Oxford. 24–64.
- ZAICZ, GÁBOR 1982. Word-structure and etymology (On the ancient layer of words of unknown origin in the Hungarian language). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 53–70.
- [ZALIZNJAK] ЗАЛИЗНЯК, А. А. 1986. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения. In: [JANIN – ZALIZNJAK] ЯНИН, В. Л. – ЗАЛИЗНЯК, А. А., *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.)*. Наука, Москва. 89–219.
- [ZALIZNJAK] ЗАЛИЗНЯК, А. А. 2004. *Древненовгородский диалект*. Изд. 2-е. Языки славянской культуры, Москва.
- ZENKER, JULIUS THEODOR 1866–1876. *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch* 1–2. W. Engelmann, Leipzig. (Reprint: G. Olms, Hildesheim, 1967).
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2008. Milyen víz a farvív? *Édes Anyanyelvünk* 30/4: 7.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2013. *Szókészleti és morfológiai változások a mai magyar nyelvben*. Lécium Kiadó, Eger.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1975. Zur Etymologie von russ. *комната*. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21: 369–371.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1978. Wczesne zapożyczenia polskie w języku rosyjskim a polska leksykografia historyczna. *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Linguistica* 9: 211–219.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1979. К вопросу о восточнославянско-венгерских лексических связях старшего периода. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 465–473.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1982a. *Émely szavunk (szavaink) eredetéről*. *Magyar Nyelv* 78: 321–328.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1982b. Polskie państwo a rosyjskie gosudarstvo. *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Rosyjska* 10: 111–115.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1983. К предыстории русск. *государь*. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29: 71–110.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1984. Megjegyzések az orosz Drakula-történet keletkezéséhez. *Filológiai Közöny* 30: 149–164.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1986. К вопросу о православном пласте венгерской христианской терминологии. In: KIRÁLY PÉTER szerk., *Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában*. Hungaro-Bulgarica 1. ELTE, Budapest. 130–137.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1987a. A hálát ad kifejezés eredetéről. In: GREGOR FERENC – NYOMÁRKAY ISTVÁN szerk., *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 427–437.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1987b. *Ce азъ...* К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот. *Russian Linguistics* 11: 179–186.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1991. *Karácsony*. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 664–670.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1993a. Wpływ języka rosyjskiego na język węgierski w latach 1944–1991. In: GAJDA, STANISŁAW red. nauk. *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej: materiały konferencji z 23–25 IX 1992 r.* Instytut Filologii Polskiej WSP, Opole. 189–191.

- ZOLTÁN, ANDRÁS 1993b. К вопросу о происхождении суффикса *-инь* (*-инь*) в славянских языках. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38: 221–227.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999a. “Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. *Magyar Nyelv* 95: 54–59.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999b. Vannak-e balti jövevényszavaink? In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 336–340.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1999c. Über eine russische Anredeformel im ost- und mitteleuropäischen Kontext. In: OBST, ULRICH – RESSEL, GERHARD Hrsg., *Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte. Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag*. LIT Verlag, Münster–Hamburg–London. 389–393.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2001. Слова венгерского происхождения в белорусском языке: Книжные заимствования эпохи Стефана Батория. In: ЦЫХУН, Г. (гал. рэд.) – ЗАПРУДСКІ, С. – МЯЧКОЎСКАЯ, Н., *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў*. Беларусіка – Albaruthenica 19. Беларускі кнігазбор, Мінск. 105–115.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2002. Szláv analógiák magyar szólásokhoz. *Studia Slavica Savariensis* 2002/1–2: 495–500.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2003a. Слова венгерского происхождения в белорусском языке: устные заимствования эпохи Стефана Батория. *Studia Russica* 20: 492–494.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2003b. *Farváz*. *Magyar Nyelv* 99: 73–80.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2004. *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása*. Dimensiones culturales et urbanas Regni Hungariae 6. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2004b. Szent Orsolya legendája Kelet-Európában. In: ЯНОВІЧ, САКРАТ рэд., *Annus Albaruthenicus 2004 – Год Беларускі 2004*. Villa Sokrates, Krynki. 181–196. <https://old.kamunikat.org/?pubid=5813> (2024. 09. 30.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2005a. *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2005b. Древнерусское слово *корочюнь* и русский фразеологизм *карачун ему пришел*. In: ВАЛЬТЕР, Х. отв. ред., *Грани слова. Сборник научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокшенина*. ЭЛПИС, Москва. 76–80.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2005c. Szláv jövevényszavaink egyes kérdései. In: HUSZTI ILONA – KOLJADZSIN NATÁLIA szerk., *Nyelv és oktatás a 21. század elején*. PoliPrint, Ungvár. 106–109.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2005d. Az ófehérorosz Trisztán és Izolda-legenda dél-európai összefüggései. In: ЯНОВІЧ, САКРАТ рэд., *Annus Albaruthenicus 2005 – Год Беларускі 2005*. Villa Sokrates, Krynki. 119–127. <https://old.kamunikat.org/?pubid=5815> (2024. 09. 30.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2005e. Szláv–magyar etimológiák. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 238–246.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2006a. Миграция одного текста: Легенда о святой Урсуле в составе русских переводов Хроники М. Стрыйковского. *Труды Отдела древнерусской литературы* 57: 197–208.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2006b. Slavisch-ungarische Etymologien (*tör* ‘brechen; zerschlagen; reiben’, *töröl* ‘wischen’). In: SYMANZIK, BERNHARD Hrsg., *Studia Philologica Slavica. Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern*. Münstersche Texte zur Slavistik 4. LIT Verlag, Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London. 889–895.

- ZOLTÁN, ANDRÁS 2006c. Фразеологизм *lomát a felet* в сравнительном аспекте (по поводу выхода нового издания книги «Русская фразеология. Историко-этимологический словарь» под ред. В. М. Мокиенко). In: CS. JÓNÁS ERZSÉBET szerk., *Orosz, ukrán és ruszin lexikológia és lexikográfia. Tanulmánykötet Udvari István professzor emlékére*. Krúdy Könyvkiadó, Nyíregyháza. 133–143.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Szélgjegyzetek az *Etimológiai szótárhoz*. *Magyar Nyelv* 103: 208–223.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2009. Az első névtelen orosz fordítás a magyar irodalomból: Szent Orsolya legendája. In: SZVÁK GYULA szerk., *Szent Orsolyától Iszaak Babelig*. Russica Pannonica, Budapest. 13–32.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* 'оса, шершень'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55: 471–473.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2011. Szláv–magyar etimológiák (A tervezett új magyar etimológiai szótárban hasznosítható tanulságok). In: NAGY, LÁSZLÓ KÁLMÁN – NÉMETH, MICHAEL – TÁTRAI, SZILÁRD eds., *Languages and Cultures in Research and Education. Jubilee Volume Presented to Professor Ralf-Peter Ritter on His Seventieth Birthday*. Jagiellonian University Press, Cracow. 259–264.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2012a. Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 418–426.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2012b. Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje. In: KOCSIS MIHÁLY – MAJOROS HENRIETTA szerk., *Legendák, kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Szláv Intézete, Szeged. 383–387.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2012. Венгерские элементы в Няговских поучениях. In: ЖУЛИАН, ТАМАШ уред., *Величина малих језичких, књижевних, културних и историјских традицијах. Зборник радова*. Филозофски Факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад. 251–256.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2013a. Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai háttéréhez. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 193–198.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2013b. Славянские диалекты Карпатского бассейна во время прихода венгров (IX в.). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58: 209–218.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2013c. Об одной специальной воде в русской и венгерской фразеологии (рус. *фарватер*, венг. *farvív*). In: ZOLTÁN, ANDRÁS – FEDOSZOV, OLEG – JANURIK, SZABOLCS szerk., «Вода» в славянской фразеологии и паремииологии — *A víz a szláv frazeológiában és paremiológiában — Water in Slavonic Phraseology and Paremiology*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 156. Tinta, Budapest. 64–66.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2013d. *Denevér, bőregér* és a vámpír -*pír*-je. *Magyar Nyelv* 109: 457–462.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2014a. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: SUDÁR BALÁZS – SZENTPÉTERI JÓZSEF – PETKES ZSOLT – LEZSÁK GABRIELLA – ZSIDAI ZSUZSANNA szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudomány Kutatóközpont, Budapest. 205–210.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2014b. Einige Bemerkungen zur Ľubor Kráľiks slawischen Etymologie vom ung. *vizsga, vizsgál*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 211–213.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2014c. *Interslavica: Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Индрик, Москва. <http://real.mtak.hu/id/eprint/116618>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2014d. [Ismeretetés erről:] NYOMÁRKAY 2013. *Ethnographia* 125: 649–651.

- ZOLTÁN, ANDRÁS 2015a. Византийская миссия у венгров в X в.: Вопрос о славянском языковом посредничестве. In: TACHIAOS, ANTHONY-EMIL ed., *Cyril and Methodius: Byzantium and the World of the Slavs*. Δήμος Θεσσαλονίκης, Thessaloniki, 658–663.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015b. Szláv szomszédainkról népszerűen. *Kisebbségkutatás* 24: 155–161.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015c. *Darázs és vizsga*. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 161–167.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Budapest–Piliscsaba. 33–45.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017a. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2017.1.1>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017b. Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez. In: LUKÁCS ISTVÁN szerk., *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest. 377–384.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017c. Mely szláv nyelvből jött *zabrá*l szavunk? *Magyar Nyelv* 113: 225–227. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.225>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2018. A *fog* segédige szláv párhuzamai. In: DUDÁS MÁRIA – DUDÁS ELŐD szerk., *Velencétől Dubrovnikig. Köszöntő kötet Vig István tiszteletére*. ELTE, Budapest. 251–264.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2020a. A szláv nyelvfejlődés Trubeckoj-féle korszakolása és a magyar szlavisztika. *Magyar Nyelv* 116: 92–96. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.1.92>
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2020b. Hungarian and Slavic Contact. In: GREENBERG, MARC L. Editor-in-Chief, *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Leiden: Brill, 2020. http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_035986
- ZOLTÁN ANDRÁS 2020c. Egy kérdéses ósszláv rekonstrukció: **starati* *se*. In: NYOMÁRKAY ISTVÁN – NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *Etimológia és jelentésfejlődés*. MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest. 159–171.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2023 [2024]. *Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве*. Замежная беларусістыка. Склад. А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч. Пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. БДУ, Мінск. <https://real.mtak.hu/id/eprint/209561>
- ZOLTÁN, ANDRÁS – JANURIK, SZABOLCS 2018. Entlehnungen und Kalkierungen im Ungarischen. In: WITZLACK-MAKAREVICH, KAI Hrsg., *Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia. Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag*. Frank & Timme, Berlin. 325–337.
- Žel. = [ŻELECHOWSKI] ЖЕЛЕХОВСКИЙ, СВГЕНИЙ [a 2. kötet szerzői: [ŻELECHOWSKI] ЖЕЛЕХОВСКИЙ, СВГЕНИЙ – [NIEDIELSKI] НЕДІЛЬСКИЙ, СОФРОН] 1886. *Малоруско-німецький словар. Ruthenisch-deutsches Wörterbuch* 1–2. З друкарні тов. им. Шевченка / Druckerei des Szewczenko-Vereines, Львів / Lemberg.

A kötetben szereplő írások eredeti megjelenési helye

- Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113 (2017) 1–9. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.1>
- Szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás a honfoglalás előtt. *Magyar Nyelv* 119 (2023) 411–419. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.4.411>
- Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11 (2015) 35–44.
- A szláv nyelvfejlődés Trubeckoj-féle korszakolása és a magyar szlavisztika. *Magyar Nyelv* 116 (2020) 92–96. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.1.92>
- A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei. *Magyar Nyelv* 116 (2020) 275–285. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.3.275>
- A fog segédige szláv párhuzamai. In: DUDÁS MÁRIA – DUDÁS ELŐD szerk., *Velencétől Dubrovnikig. Köszöntő kötet Vig István tiszteletére*. Opera Slavica Budapestinensia – Symposia Slavica. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 2018. 251–264.
- Széljegyzetek az *Etimológiai szótár*hoz. *Magyar Nyelv* 103 (2007) 208–223.
- Hadrovics László, az etimológus. *Magyar Nyelv* 107 (2011) 340–344.
- Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények* 108 (2012) 418–426.
- Király és karéj. *Magyar Nyelv* 109 (2013) 338–342.
- Denevér, bőregér és a vámpír -pír-je. *Magyar Nyelv* 109 (2013) 457–462.
- Darázs és vízsga. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2015. 161–167.
- Kósza. *Magyar Nyelv* 120 (2024) 480–486.
<https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.4.480>
- Varia etymologica. In: NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *A nyelvtudomány aktuális kérdései: Tanulmányok Nyomárkay István emlékére*. MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest, 2021. 486–495.
- Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből. In: NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *Nyelvünkben élünk. Jelentéseken innen és túl. Tanulmánykötet az MTA Modern Filológiai Társaság alapításának 40. évfordulója és Gadányi Károly 80. születésnapja tiszteletére*. MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest, 2024. 279–383.
- Egy halicsi kancelláriai latinizmus karrierje (*zocnodapъ* 'uralkodó'). In: NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *A nyelv mint lelkünk tükré: Szavak, szövegek, gondolatok*. MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest, 2022. 329–341.
- Orosz *пачкун*, magyar *pancser*. In: JANURIK SZABOLCS – PALÁGYI ANGELA – PÁLOSI ILDIKÓ szerk., *Omnis amor incipit ab aspectu. Köszöntő könyv Jászay László 65. születésnapjára*. ELTE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest, 2016. 265–278.
- Szláv analógiák magyar szólásokhoz II. *Studia Slavica Savariensia* 2007/1–2. 390–395.
- Magyar szavak az ófehéroroszbán. In: MÁRTONFI ÁTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 2006. 497–502.
- Az ómagyar *szerencs* 'útonálló' nyoma a kárpátukránban. *Magyar Nyelv* 113 (2017) 206–210. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.206>
- Szent László és Batu kán. In: GYÖNGYÖSI MÁRIA – BANCHENKO ALEKSZANDRA – JÓZSA GYÖRGY ZOLTÁN – PALÁGYI ANGELA – H. VÉGH KATALIN szerk., *Ad vitam aeternam. Tanulmánykötet Nagy István 70. születésnapjára*. Olvasatok 6. ELTE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék – Orosz Irodalom és Irodalomkutatás – Összehasonlító Tanulmányok Doktori Program, Budapest, 2017. 355–361.

Magyar szómutató

<i>ablak</i> 50–51, 76, 161	<i>dajka</i> 30	<i>halom</i> 20, 21
<i>abroncs</i> 15, 51, 57, 59, 61, 76	<i>darab</i> 19	<i>harc</i> 140
<i>abrosz</i> 51–52, 59, 61, 76	<i>darázs</i> 91–92, 143	<i>hoszpodár</i> 113–114, 117, 121
<i>Ácsteszer</i> 35	<i>darázsol</i> 91	<i>hulla</i> 98
<i>akó</i> 52, 59, 61, 68, 76	<i>debella</i> 55, 57–58	<i>huszár</i> 138
<i>álcs</i> 145	<i>denevér ~ tenevér</i> 85–89, 106	<i>ikra</i> 30, 58, 61
<i>általvető</i> 52, 58	<i>deres</i> 142	<i>Ilosva</i> 101
<i>antalag ~ átalag</i> 139	<i>deszka</i> 55	<i>inas</i> 58–59
<i>anyaszentegyház</i> 107–108	<i>dobos</i> 141	<i>inga</i> 98
<i>apáca</i> 25, 35	<i>dolog</i> 55	<i>iszap</i> 59
<i>apát</i> 25, 35	<i>donga</i> 15, 16, 27, 50, 55, 57	<i>izgága</i> 59, 61, 76
<i>asztal</i> 52	<i>dorong</i> 15, 55	<i>jász</i> 21
<i>asztalnok</i> 52	<i>drága</i> 55, 101	<i>jegenye</i> 59, 72
<i>bagazia</i> 139	<i>duga</i> 16, 27, 50	<i>-ka/-ke</i> (képző) 60
<i>Balaton</i> 28	<i>Duna</i> 21	<i>kajla</i> 97–98
<i>balek</i> 52	<i>éjféli</i> 55	<i>kajsza</i> 97–98
<i>bálvány</i> 52	<i>ellenőr</i> 55	<i>kapca</i> 139
<i>barát</i> 30, 35, 36, 53, 83	<i>émely-</i> 70	<i>kujtorog</i> 97
<i>bátya</i> 53, 54, 67	<i>fajtalan</i> 110	<i>kalamol</i> 98
<i>bátyu</i> 53–54	<i>farvizi: vnek a farvizén</i>	<i>kalandozik</i> 98
<i>bazsarózsa</i> 54	104–106	<i>kalimpál</i> 98
<i>becsül ~ bücsül</i> 145	<i>fasizmus</i> 56	<i>kaloda</i> 60
<i>bekecs ~ bekes</i> 140	<i>fehérnép</i> 56	<i>kapa</i> 95, 98
<i>bérc</i> 54, 57	<i>fehérorosz</i> 56	<i>kapál</i> 95, 98
<i>berek</i> 54	<i>fertály</i> 56–57	<i>káposzta</i> 19
<i>berkenye</i> 19	<i>Fiastyúk</i> 57	<i>karácsony</i> 13, 25, 36–39, 42,
<i>bérmál</i> 25	<i>fiatlan</i> 110	76, 84
<i>bizon(ság)</i> 145	<i>fog</i> (ige) 36, 43–48	<i>karaj ~ karáj</i> 82–83
<i>bodnár</i> 54	<i>forgó</i> 142	<i>kard</i> 138
<i>bodza</i> 54	<i>galamb</i> 15, 26, 57, 95	<i>karéj</i> 81–83
<i>bolha</i> 30	<i>gally</i> 57	<i>kasza</i> 19, 98, 99
<i>bolond</i> 15, 54	<i>gerenda</i> 15, 57	<i>kaszál</i> 98
<i>bőregér</i> 85, 89, 105, 106	<i>gerlice</i> 57	<i>Kálsár</i> 35
<i>cár</i> 97	<i>glasznosztj</i> 57	<i>kantár</i> 141
<i>cirill</i> 54	<i>gomba</i> 15, 57, 95	<i>karvas</i> 142
<i>cölöp</i> 54	<i>goromba</i> 15, 57–58	<i>katona</i> 141
<i>csákány</i> 139	<i>goszpodár</i> 113–115	<i>kedd < keted</i> 36
<i>csarnok</i> 55	<i>gyanta</i> 58	<i>kerecset</i> 21
<i>csere</i> 55, 72	<i>gyermek</i> 138	<i>kereszt</i> 21, 31, 35, 36, 41
<i>csoda</i> 55	<i>hajdú</i> 138	<i>keresztel</i> 35, 36
<i>csombor</i> 15, 57	<i>hála</i> 39	<i>keresztjén ~ keresztény</i> 35
<i>csusza</i> 98	<i>hálá(ka)t ad</i> 13, 25, 35–36,	<i>Kesztölc</i> 28, 29
<i>csüörtök</i> 35	39–42, 84	<i>király</i> 81–84

Knez 30
-kó/-kő (képző) 60
kocsi 138
kódorog 98
kólál 98
koldus 98
konc 15
konkoly 15
korong 15, 60, 95
korsó 60
kósza 97–101
kószál 97–99
kóvályog 98
ködmön 60
köntös 141
Kőpes(t) 14
kúszik 97, 98
ladik 13
Ladomér 88
lánc 70–71
lanka 15, 60
lencse 13, 15, 60
lengyel < *lengyen* 7, 15,
 20, 21, 23, 60
lett 60
lidérc 85, 88
Lippahárs 35
lógós 141
mák 30
márkázott vaj 105–107
máz 60–61
mázsa 21
malaszt 35
medve 72
megye 13
méh 'uterus' 51, 82
menszáros 16, 27
mérce 61
mészáros 16, 27, 61
mezsgye 14
mókus 70–72
mostoha 14, 60, 61
motolla 13, 61
munka 15
murok 61
naszád 20
Nyágova ~ Nyagova 144

nyoszolya 13, 35
nyüst 14, 60
nyüstöl 61
óriás 72
orosz 61
oskola 145
oszlop 54
ösztóke 61, 76
paccer 129
pagony 61–62, 76
pálca 142
pallos 139
panasz 62
pancser 7, 123, 127, 130
pap 35, 36
parancs 95
parancsol 62, 95
parázna 109–111
paráznalkodik 110–111
parittyá 13
parlag 62, 76
párol 62
pászta 62
paszuly 62, 68
pata 62
patak 63, 68, 76, 79
patkó 63, 76
pázsit 63
pecér 63
péntek 15, 35
per 63
pest 14, 16, 60
Pes(t)kő 14
Pest pataka 14
petrence 63
pince 63
pisztráng 15, 28, 63, 111
pítvar 13, 25, 36, 41–42, 84
plajbász 63
pocsinók 22
pocok 63
pogány 63, 67
pohárnok 63–64
pokol 35
por 70–71, 72
porond 15
porong 16, 27

poroszló 64, 76
posztó 64, 76
povedál 64
pózna 64
pribék 64
pulóver 64
puszta 101
rab 13
rabul ejt 131, 134
ragya 182
rák 30
Rákos (mezeje) 142
rásza 14
rászt 14
rend 15, 26, 55
repce 64
reték 64–65
ritka 65
rombol 15, 65
rozs 65
rozsa 14
sánta 65
seb¹ 'sérülés' 7, 77–80
seb² 'gyorsaság, a víz sodra'
 7, 77–80
sebes¹ 'sérült' 77–80
sebes² 'gyors' 77–80
sereg 140
sík 142
szabad 65
szabadon bocsát/enged 131–134
szajkó 65
száll 73
szállás 73
szarka 65
szégye 20–22
szégyen 17
szemét 65
széna 22, 30
szent(el) 15
szerda 35
szerencs 'útonálló' 143–145
szerencse 15, 65, 143
szid 17
szita 30
szívpítvar 42
szolga 30

szombat 15, 21–22, 35
szomszéd 15
szövétnék 35
tábor 142
takács 30
talicska 65
taliga 66
tanya 20–22
teavaj 106
terem 20
tészta 66
Tihamér 88
tiszt 28, 29, 111
tiszta 28, 55, 66
tizenegy, tizenkettő ... 36
tompa 15, 55, 101
tót 66

tömjén 66
tömlőc 19
tör 104
törekedik ~ törekszik 104
töri a fejét 104
törődik 104
ukáz 66
utca 66
vád(ol) 95
vajda 22, 25
vámpír 85, 88–89
varázs(ol) 91–92, 95
varsa 21–22
vászon 70–71
vecsernye 35
Velemér 88
Velence 141

veréb 66
véter 21–23, 82
vidra 17, 66, 93
villa 13
vitrola 66
vizsga 91, 95
vizsgál 17, 91–95
vödör 66
vöntör 21, 82
zab(o)la 13
zabrá 66, 103–104
zálog 66
zarándok 35
zászpa 66
zsolozsma 35

Névmutató

- Abonyi Réka 162
 Alef, Gustave 120, 151
 Alpatov, Vladimir Michajlovič 34, 151
 Andersen, Henning 43, 47, 151
 András, II., magyar király 56
 Anikin, Aleksandr Evgen'evič 21, 23, 151, 167
 Arlow, Uladzimir 142, 151
 Asbóth (Ásbóth) Oszkár 20, 151
 Ašnin, Fedor Dmitrievič 34, 151
 Avanesov, Ruben Ivanovič 168
 Attila, hun király 131
 Bakos Ferenc 113, 114, 129, 151
 Balassa József 13, 19, 35, 151
 Balassi Bálint 56
 Balázs János 43, 151, 157, 165
 P. Balázs János 159
 Balázs Judit 171
 Balázs L. Gábor 171
 Balczyk Emil 32, 33, 151, 166, 171
 Balogh László 15, 151
 Bán Péter 138, 140, 141, 142, 151
 Banchenko Alekszandra 179
 Bańkowski, Andrzej 99, 138, 139, 140, 141, 151
 Baran, Henryk 171
 Bárány(né Komári) Erzsébet (Baran', Jelyzaveta) 8, 144, 151, 152
 Barchudarov, Stepan Grigor'evič 162
 Bárczi Géza 11, 12, 19, 49, 78, 86, 91, 97, 98, 99, 152, 156, 161, 171
 Barščewski, Aljaksandr 160
 Bartal Antal 94, 143, 152
 Bárh M. János 177, 179
 D. Bartha Katalin 43, 152
 Báthory (Báthori) István, lengyel király 137–140, 142, 155
 F. Batori Gyopárka 156
 Batu kán, mongol hadvezér 7, 147–150
 Bekes Gáspár (Bekiesz, Kasper) 140
 Béla, IV., magyar király 148
 Bely, Ales' (Beli, Alesz) 56, 162
 Benkő Loránd 19, 35, 98, 152, 156, 161, 171, 174
 Bernáth Béla 58–59, 152
 Berneker, Erich 47, 152
 Bernolák, Antonius (Anton) 100, 152
 Bernštejn, Samuil Borisovič 16, 27, 94, 115, 116, 152
 Bertha Árpád 92, 152
 Berrár Jolán 152, 157
 Berynda, Pamvo 44, 152
 Bezljaj, France 100, 152
 Bielski, Marcin 132
 Bilodid, Ivan Kostjantynovyč 170
 Birnbaum, Henrik 33, 152
 Biržakova, Elena Èduardovna 129, 152
 Bláhová, Emilie 170
 Bodó Csanád 177, 179
 Bogdan, Damian 116, 152
 Bogdan, Ioan 116, 153
 Bolla Kálmán 157, 160
 Bori Imre 149, 153
 Borkovskij, Viktor Ivanovič 46, 153
 Borys, Wiesław 64, 78, 85, 99, 128, 133, 153
 Brodführer, Eduard 157
 Brückner, Aleksander 57, 86, 128, 131, 132, 139, 140, 141, 142, 153
 Budenz József 98, 164
 Budny, Szymon 93
 Bugát Pál 42
 Bulyka, Aljaksandr Mikalaevič 138–142, 153, 159
 Cantemir, Dimitrie 120
 Cazacu, Matei 116, 153
 Cejtlin, Ralja Michajlovna 160
 Celunova, Elena Aleksandrovna 137, 153
 Chaburgaev, Georgij Aleksandrovič 30, 33, 46, 153, 157
 Chawstovič, Mikola 160
 Chelimszkij, Evgenij Arnol'dovič (Helimski, Eugen) 13, 19–21, 23, 25–26, 33, 35–36, 38, 41, 62, 72, 79, 83, 153, 158
 Choroškevič, Anna Leonidovna 166
 Cihodaru, Constantin 155
 Cioranescu, Alexandre 115, 153
 Ciprián, Karthágói, Szent 107

- Cirill (Konstantín), Szent 29, 36, 39, 41, 88, 160, 174
 Coresi, (Diaconul), román nyomdász 144, 154, 165
 Cychun, Henadz' Apanasavič 156
 Czuczor Gergely 77, 154
 Çabej, Eqrem 37, 154
 Čekman, Valerij 77, 154
 Čerepnin, Lev Vladimirovič 154
 Čikalo, Marija 170
 Csopei (Csopey) László 51, 53, 56, 154
 Dal', Vladimir Ivanovič 63, 125, 154
 Dankovszky Gergely (Gregorius) 87, 91, 154
 Danylenko, Andrii 44, 47, 154
 Dąbrowski, Jan 118, 154
 Décsy Gyula 26, 28, 30, 32, 154
 Dékány Éva 47, 154
 Dem'jančuk, Vasyl' 45, 154
 Dénes György 14–15, 154
 Desnickaja, Agnija Vasil'evna 37, 155
 Dévai Mátyás 107
 Dézsi Lajos 167
 Dezső László 144, 155
 Dini, Pietro Umberto 106, 155
 Divéky Adorján (Adrien de) 137, 155
 D'jačenko, Grigorij Michajlovič 115, 155
 Dmitriev, Ivan Ivanovič 124–125, 155
 Dobrovský, Josef 82
 Dolovai Dorottya 49
 Domokos Mária 115, 155
 Doroszewski, Witold 133, 169
 Drimba, Vladimir 154
 Drosdowski, Günther 155
 Dubrovina, Vera Fedorovna 168
 Dudás Előd 177, 179
 Dudás Mária 167, 177, 179
 Durnovo, Nikolaj Nikolaevič 12, 19, 32–34, 46, 155
 Dürer, Albrecht 110
 Dvoreckij, Josif Chananovič 40, 155
 Dzendzelivs'kyj, Josyp 51, 155
 Edelspacher Antal 85–89, 155
 Efimova, Valerija Sergeevna 159
 Erdődi József 103, 156
 Erhart, Adolf 156
 Evgen'eva, Anatasija Petrovna 169
 Fábics Tamás 25, 156
 Falk Nóra 49
 Fałowski, Adam 73, 156
 Fáy András 54
 Fejes László 103, 156
 Fényes Elek 101, 156
 Fogarasi János 77, 85, 154, 156
 Forgács Tamás 161, 173, 176
 Gadányi Károly 179
 Gajda, Stanisław 174
 Galac Ádám 8, 156
 Gáldi László 38, 69, 110, 157, 164, 165
 Gazdag Vilmos 8, 152, 157
 Gartner, Theodor 169
 Gebauer, Jan 48, 99, 157
 Genthon István 164
 Gerd, Aleksandr Sergeevič 152
 Georgiev, Vladimir Ivanov 152
 B. Gergely Piroska 154
 Gerov, Najden 40, 100, 157
 Gerstner Károly 85, 97, 157, 172
 Géza, magyar fejedelem 81, 84
 Gheție, Ion 154
 Gogol' (Gogol), Nikolaj Vasil'evič 123, 125–126, 157
 Golyšenko, Vera Semenovna 168
 Gombocz Zoltán 91, 156
 Gorskij, Anton Anatol'evič 147, 157
 Gorškova, Klavdija Vasil'evna 30, 157
 Gottschald, Max 123, 129, 157
 Greenberg, Marc L. 171, 177
 Gregor Ferenc 19, 31, 157, 174
 Grimm, Jacob 58, 134, 157
 Grimm, Wilhelm 58, 134, 157
 Gyöngyösi Mária 179
 Györffy György 36
 Hadrovics László 11, 21, 43, 52, 57, 62, 67, 68, 69–73, 75, 89, 106, 111, 157, 158, 160, 161, 164, 165, 179
 Hajdú Mihály 154, 174
 Határ Győző 113
 Hauptová, Zoe 168
 Havasi Zsuzsanna 156
 Havlová, Eva 156
 Havránek, Bohuslav 156
 Hegedűs Attila 43, 47, 48, 158, 177
 Heine, Bernd 43, 158
 Heltai Gáspár 107, 159

- Hentschel, Gerd 173
 Herberstein, Siegmund von 147, 148, 158
 Hilkes, Peter 161
 Hodinka Antal 147–149, 158
 Hoffmann István 16, 26, 28–30, 158
 Holczer József 105–106, 158
 Holler László 81–84, 158
 Hollós Attila 33, 138–142, 151, 158, 162, 166, 171
 Hóman Bálint 12, 158
 Horálek, Karel 26, 77, 158
 Horger Antal 49
 Horváth László 7, 32, 158
 Hrenek Éva 8
 Hrinčenko, Borys Dmytrovyč 44, 48, 78, 159
 Hrynčyšyn, Dmytro 170
 Humec'ka, Lukija Lukijanivna 169
 Ikonnikov, Vladimir Stepanovič 148–149, 159
 Il'inskij, Grigorij Andreevič 48, 159
 Ilosvai Selymes Péter 97–99, 101, 159
 Ingerflom, Claudio Sergio 120, 159
 Iordanidi, Sof'ja Ivanovna 118, 159
 Isaievych, Iaroslav 118, 120, 159
 István, I., Szent, magyar király 42
 Iván, III., moszkvai nagyfejedelem 149
 Iván, IV. (Rettenetes), orosz cár 137
 Ivanov, Valerij Vasil'evič 162
 Jagelló Ulászló, litván nagyfejedelem és lengyel király 117–119
 Jakobson, Roman 32, 171
 Jancsovies István 100, 159
 Janin, Valentin Lavrent'evič 174
 Jankovicsné Tálas Anikó 49
 Janovič, Sakrat 175
 Janurik Szabolcs 36, 107, 162, 176, 177, 179
 Janurik Tamás 93, 159
 Janyšková, Ilona 156
 Jašar-Nasteva, Olivera 151
 Jászay László 179
 Javornyc'kyj, Dmytro Ivanovyč 38, 159
 Jazykov, Dmitrij 124
 Jenkins, Romilly James Heald 154
 Józsa György Zoltán 179
 Jókai Mór 89, 159
 Juhász Dezső 177, 179
 Juhász Gabriella 8, 97, 101, 159
 Juhász József 155
 Julius Caesar 81
 Jungmann, Josef 99–100, 159
 Kálmán, halicsi uralkodó 56
 Kálmán Béla 85, 159
 Karamzin, Nikolaj Michajlovič 148, 159
 Karłowicz, Jan 169
 Károly (Karl), Nagy, frank uralkodó 81–82
 Károly László 152
 Károly Sándor 47, 157, 159
 Károlyi (Károli) Gáspár 41, 88, 93, 94, 109, 110, 133, 159
 Karskij, Evfimij Fedorovič 132, 160
 Kassai József 85, 110, 157
 Kavalëw, Sjarhej 131, 160
 Kázmér, III. (Nagy), lengyel király 117–118
 Kázmér Miklós 160
 Kenyeres Ágnes 163
 Kerča, Igor' 101, 160
 Kerd'o, Ján 37, 160
 Keszler Borbála 83, 160, 162, 175
 Kharkhordin, Oleg 120, 160
 Kicsi Sándor András 86, 160
 Kiefer Ferenc 19, 35, 160
 Kincses Nagy Éva 152
 Kinga, Szent 56
 Kiparsky, Valentin 46, 129, 160
 Király Péter 15, 160, 174
 Kislova, Ekaterina Igorevna 129, 160
 Kiss Gábor 49, 158
 É. Kiss Katalin 154, 177
 Kiss Lajos 11, 12, 19, 26, 31, 35, 36, 37, 43, 49, 50, 69, 70, 75–79, 88, 89, 129, 138, 140, 143, 156, 158, 160–161, 176, 179
 Klaniczay Tibor 143, 161
 Ključevskij, Vasilij Osipovič 147, 161
 Kloss, Boris Michajlovič 149, 161
 Kluge, Friedrich 106, 130, 161
 Kniezsa István 11, 12, 14–16, 19–23, 25–28, 31–33, 37–42, 51–52, 54, 57–58, 61–62, 64–65, 68, 72, 76–77, 82, 84, 86–88, 91, 110–111, 139–143, 157, 161
 Kochman, Stanisław 129, 161
 Kocsis Mihály 8, 176, 177
 Kocsis Zsuzsanna 179
 Kolyvek Léna 8, 161

- Komjáti Benedek 94, 187
 Koneski, Blaže 151
 Konstantin, Biborbanszületett (Constantinus Porphirogenitus), bizánci császár 15, 22, 23, 27
 Kordé Zoltán 36, 161
 Korompay Eszter 156
 Korompay Klára 36, 79, 161
 Kotljarcuk, Andrej 137, 161
 Kovács László 152
 Kovács Oxána 7, 25, 161
 Kožanov, Kirill Aleksandrovič 46–47, 162
 Králik, Ľubor 17, 92–95, 100, 162, 176
 Kryński, Adam 169
 Křížková, Helena 43, 46, 48, 162
 Kuev, Kujo M. 29, 162
 Kugler Nóra 162, 175
 Kuraszkievicz, Władysław 117, 162
 Kurz, Josef 168
 Kurkina, Ljubov' Viktorovna 127, 128, 162
 Kuteva, Tania 43, 158
 Kutina, Lidija Leont'evna 152
 Kutka János (Ioann) 107–108, 162, 172
 Kuznecov, Petr Savvič 46, 153
 Laczházi Aranka 138–142, 158, 162
 Ladik Katalin 109, 162
 Lakó György 164
 Lanstyák István 25, 162
 László (Vlaslov, Vladislav), I., Szent, magyar király 7, 147–150, 153, 166, 173, 179
 László, Opolei (Oppelni, Opuliai), herceg 118
 Lavrov, Petr Alekseevič 29, 162
 Lázár A. Péter 105, 162
 Lázár Edit 115, 163
 Lehr-Spławiński, Tadeusz 86, 163
 Lengyel Klára 162, 175
 Leschka, Stephanus (István) 86–88, 163
 Lévai Béla 103, 163
 Linde, Samuel Bogumił 138, 163
 Litavrin, Gennadij Grigor'evič 153
 Lizanec, Petr Nikolaevič (Lizanec', Petro) 20, 163
 B. Lőrinczy Éva 172
 Lur'e, Jakov Solomonovič 116, 163, 169
 Łatyszonek, Oleg 56, 162
 Machek, Václav 78, 100, 128, 140, 163
 Mackevič, Juzèfa Flaryjanawna 46, 163, 168
 Majtán, Milan 159
 Makai Imre 123, 157
 Makkay János 15, 163
 Malinowski, Lucjan (Lucian) 85, 163
 Mályusz Elemér 161
 Mańczak, Witold 99, 163
 Marija Fjodorovna, orosz cárné 100
 Mártonfi Attila 162, 179
 Martynaw, Viktor Uladzimiravič 156
 Máthé Áron 103, 163
 Mayenowa, Maria Renata 169
 Mažuranić, Vladimir 23, 163
 Melich János 11–12, 19, 25, 28, 31, 37, 39–41, 73, 76, 82–83, 91, 144, 156, 157, 163, 165
 Menyhárt Krisztina 167
 Mészöly Dezső 126, 157
 Mészöly Miklós 114
 Mészöly Pál 126, 157
 Metód, Szent 36, 39, 41, 88, 110, 160, 174
 Michajlov, Andrej Dmitrievič 131, 163
 Miklosich, Franz 11, 16, 43, 85–86, 91, 115, 163, 164, 171
 Minikowska, Teresa 117, 164
 Mioc, Damaschin 155
 Mizser Lajos 143, 164
 Mladenov, Cvetan 33, 164
 Mladenov, Stefan 100, 164
 A. Molnár Ferenc 79, 164
 Molnár Nándor 40, 164
 Moravcsik Gyula 41, 84, 154, 164
 Morvay Károly 69
 Moser, Michael 117, 164
 Mozga Evelin 32, 164
 Munkácsi Bernát (Bernhard) 20–21, 25, 72, 78, 164
 Nagy Béla 94, 164
 Nagy István 179
 Nagy László Kálmán 176
 Nagy Levente 116–117, 144, 164
 Nagy Sándor István 177, 179
 Németh István 115, 155
 Németh, Michał 92, 97, 143, 164, 176
 Németh Miklós 161, 173, 176
 Nepokupnyj, Anatolij Pavlovič 21–23, 165
 Newerkla, Stefan Michael 56, 106, 165
 Niedielski, Sophron (Nedil'skyj, Sofron) 177

- Niedźwiedzki, Władysław 169
 Nimčuk, Vasyľ Vasyľovyč 152, 172
 Nomachi, Motoki 154
 Nordstet, Ivan 123, 165
 Novak, Vilko 108, 165
 Novikova, Olena 161
 Nyíri Antal 109, 165
 Nyomárkay István 25, 55, 103–104, 165, 172, 173, 174, 176, 177, 179
 Ogrin, Matija 94, 165
 Olteanu, Pandeale 144, 165
 Orel, Vladimir 37, 86, 128, 165
 Ország László 156
 Ostojić, Tihomir 76, 165
 Pachomij, szerb szerzetes 148–150
 Pacsai Imre 78
 Pais Dezső 143, 165
 Pál, I., orosz cár 100
 Palágyi Angela 179
 Pálosi Ildikó 179
 Panaitescu, Petre P. 155
 Papp Ferenc 11, 25, 35, 43, 166
 Papp Kornélia 162, 172
 Pátrovics Péter 43, 103, 166
 Perényi József 149, 166
 Peščak, Marija Michajlivna 117, 166
 Péter, moldvai vajda 117
 Péter Mihály 33, 94, 166
 Petrov, Aleksej Leonidovič 144–145, 165, 166
 Pfeifer, Wolfgang 130, 166
 Piirainen, Elisabeth 104, 166
 Pleteršnik, Maks 100, 166
 Počekaev, Roman Julianovič 148, 166
 Pokorny, Julius 66, 78, 166
 Polański, Kazimierz 86, 163, 166
 Preobraženskij, Aleksandr Grigor’evič 125, 166
 Prochorov, Gelian Michajlovič 150, 166
 Puchmajer, Antonín Jaroslav 100, 167
 Puškin (Puskin), Aleksandr Sergeevič 123
 Pusztai Ferenc 137, 156, 162, 179
 Pünkösti Árpád 103
 Radojičić, Đorđe (Djordje) Sp. 132, 149, 167
 Rahlfs, Alfred 163
 Rásonyi László 78, 167
 Rédei Károly 172
 Rejzek, Jiří 100, 167
 Reuss András 107–108, 167
 Révész Éva 35, 167
 Richards, Ronald O. 26, 167
 Román Győző 115, 163
 Rot, Aleksandr Mavrikievič (Sándor) 20–23, 25, 167–168
 Rozanov, Sergej Pavlovič 149, 168
 Rozgonyi István, temesvári ispán 116
 Rozov, Volodimir 44, 117–119, 168
 Rusanovskij, Vitalij Makarovič 172
 Rytter, Grażyna 86, 89, 168
 Sak, Jurij 155
 Sándor, I. (Alexandru Aldea), havas-alföldi vajda 116
 Schmaus, Alois 168
 Schuster-Šewc, Heinz 86, 88, 168
 Schütz, Joseph 37, 168
 Schweier, Ulrich 161
 Scriban, August 114, 168
 Sebestyén Zsolt 144, 168
 Sehnert, James Allen 86, 166
 Seliščev, Afanasij Matveevič 29–30, 168
 Serédi Jusztinián 164
 Sgambati, Emanuela 132, 168
 Shevelov, George Y. 77, 168
 Simon Zsolt 7, 168
 Simonyi Zsigmond 165
 Sinkovics Balázs 162, 173, 176
 Sipőcz Katalin 49
 Skok, Petar 37, 78, 100, 169
 Skorina, Francisk 140
 Skorupka, Stanisław 133, 169
 Slíz Mariann 162, 179
 Sławski, Franciszek 99–100, 128, 138, 141, 169
 Smal-Stockyj, Stephan 77, 169
 Snoj, Marko 85, 169
 Sobolevskij, Aleksej Ivanovič 118–119, 169
 Solov’ev, Sergej Michajlovič 148–149, 169
 Soltész Ferenc 40, 169
 T. Somogyi Magda 49
 Sorokin, Jurij Sergeevič 169
 Sreznevskij, Izmail Ivanovič 45–46, 63, 75, 115, 169
 Stachowski, Kamil 86, 89, 170

- Stang, Christian Schweigaard 117–118, 170
 Stanislav, Ján 19, 31
 Stieber, Zdzisław 17, 46–47, 94, 170
 Stökl, Günther 120, 170
 Strachov, Aleksandr Borisovič 36, 150, 170
 Suljak, Sergej Georgievič 115, 170
 Šachmatov, Aleksej Aleksandrovič 31, 170
 Šafárik (Šafařík, Schafarik), Pavol Josef
 20, 168, 170
 Šanskaja, Tamara Vasil’evna 162
 Šanskij, Nikolaj Maksimovič 128, 162, 170
 Šapošnikov, Aleksandr Konstantinovič 128,
 170
 Šarovol’s’kyj, Ivan 44, 170
 Šternberg, Jakiv (Váradi-Sternberg János) 155
 Štrekelj, Karel 127, 129, 170
 Švedova, Natalija Jul’evna 128, 171
 Szabadváry Ferenc 92, 94, 171
 U. Szabó Gyula 98, 171
 Szabó T. Ádám 109, 171
 Szamota István 165
 Szarvas Gábor 11, 165, 171
 Száva (Sava), Szent, szerb érsek 147–149
 Székely György 164
 Szekfű Gyula 12, 158, 161
 Szenci Molnár Albert 108
 Szentgyörgyi Rudolf 81, 158
 Szilády Áron 167
 Szily Kálmán 165
 Szinyei Endre 40, 169
 Tagányi Károly 143, 171
 Tamás Ildikó 49
 Tamási Áron 113, 171
 Tatiščev, Ignatij Petrovič 124, 156
 Temesi Viola 49
 Thomas, George 106, 171
 Tiktin, Hariton 115, 171
 Tokarev, Sergej Aleksandrovič 164
 Tolcsvai Nagy Gábor 114, 171
 Tolstoj, Nikita Il’ič 88, 153, 171
 Toporov, Vladimir Nikolaevič 33
 Tótfalusi István 129, 171
 Tóth Árpád 109
 H. Tóth Imre 11, 16, 33, 36, 171, 176
 Tóth Valéria 16, 158
 Tölgyesi Beatrix 8, 171
 Tölgyesi Tamás 8, 97
 Trubačev, Oleg Nikolaevič 58, 70, 76,
 82, 86,
 89, 128, 156, 162, 171, 173
 Trubeckoj (Troubetzkoy, Trubetzkoy),
 Nikolaj Sergeevič 12, 19, 26, 31–34,
 77, 171–172, 177, 179
 Türk Attila 24, 172
 Tvorogov, Oleg Viktorovič 149, 172
 Tymčenko, Jevhen 93, 132, 172
 Udvari István 108, 162, 172, 176
 Uhl Gabriella 171
 Urbańczyk, Stanisław 169
 Uspenskij, Boris Andreevič 116, 120, 172
 Ušakov, Dmitrij Nikolaevič 75, 127, 173
 Vajda Péter 54
 Vályi András 101, 173
 Varbot, Žanna Žanovna 104, 173
 Varga Éva Katalin 42, 173
 Varga György 105, 162
 Varjas Béla 165
 Vasmer, Max 70, 76, 86, 89, 99, 127, 128,
 167, 169, 173
 Vaszilij, I., moszkvai nagyfejedelem 120
 Vaszilij, II., moszkvai nagyfejedelem 120
 Večerka, Radoslav 170
 Végh József 160
 H. Végh Katalin 179
 Verantius (Verancsics), Faustus 11, 111,
 173
 Vermes Stefánia 35, 173
 Veselovskij, Aleksandr Nikolaevič 132,
 149, 173
 Veszprémy László 7, 152, 173
 Vidoeski, Božidar 151
 Vig István 103, 173, 177, 179
 Vincenz, Andrzej de 173
 Viszota Gyula 85, 173
 Vitovt (Witold), litván nagyfejedelem
 119–120
 Vírtošu, Emil 117, 173
 Vlad Țepeș (Drakula), havasalföldi
 vajda 116
 Vodoff, Wladimir 120, 173
 Vojnova, Lidija Adol’fovna 152
 Vörösmarty Mihály 54, 85, 173
 Weismann, Ehrenreich 123, 173
 Wohlfart Zoltán 37, 174

Wołosz, Robert 138–142, 174
Zádor Anna 164
Zafiu, Rodica 44, 174
Zaicz Gábor 49, 52, 143, 156, 158, 174
Zalizinjak, Andrej Anatol’evič 45, 77, 174
Zaprudski, Sjarhej 160
Zenker, Julius Theodor 77, 174
Zimányi Árpád 106, 174
Zolnai Gyula 165
Želechowski, Eugen (Želechovskyj,
Jevhenyj) 93, 177
Žurawski, Arkadz’ Iosifavič 159
Zsigmond, Luxemburgi, magyar király és
német-római császár 119
Zsófia (Sof’ja Vitovtovna), moszkvai
nagyfejedelemné 120

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat újabb kötetei

Az 1905-ben indult teljes sorozat megtekinthető a Társaság honlapján:

<https://mnyt.s3.mediacenter.hu/mnytk-sorozat/>

220. SAJTOS JÓZSEF: *Sárvízmenti nyelvátlasz*. 2004. 248 lap
221. KISS JENŐ szerk.: *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. 2004. 285 lap
222. SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben*. Hasonmás + fordítás. Ford.: C. VLADÁR ZSUZSA. 2004. 452 lap
223. KIRÁLY LAJOS: *Somogy-Zalai Nyelvátlasz*. 2005. 370 lap
224. VÖRÖS FERENC szerk.: *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. 2005. 163 lap
225. VÖRÖS FERENC szerk.: *Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán*. 2005. jún. 2-4. 2006. 192 lap
226. ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES: *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. 2006. 116 lap
226. PERESZLÉNYI PÁL: *A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Linguae Ungaricae*. Ford.: C. VLADÁR ZSUZSA. 2006. 430 lap
227. VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA: *18–19. századi személynevek a Rábaközben*. 2007. 290 lap
- 228/1. ZELLIGER ERZSÉBET szerk.: *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. 2007. 460 lap
- 228/2. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY: *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria Illustrata*. Ford.: C. VLADÁR ZSUZSA. 2008. 288 lap
229. *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18.* Szerk. KOROMPAY KLÁRA, TERBE ERIKA, C. VLADÁR ZSUZSA, ZSILINSZKY ÉVA. 2009.
230. TSÉTSI JÁNOS: *Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással*. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. 2009.
232. KÖVESDI PÁL: *A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae*. Ford.: C. VLADÁR ZSUZSA. 2010. 120 lap
234. VÖRÖS FERENC szerk.: *A nyelvfeldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-ai szombathelyi tanácskozás előadásai*. 2010. 134 lap
235. VÖRÖS FERENC: *Családnevek térképlapjainak nyelvfeldrajzi vallomásai*. 2010. 222 lap
236. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS: *Számvetés a helyesírásról. Rationatio de orthographia*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította FEKETE CSABA. Átdolgozta C. VLADÁR ZSUZSA. 2011.
237. ÖRDÖG FERENC szerk.: *Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján. (Zalaegerszeg, 2011. november 11.)* 2012. 66 lap + 85 lap melléklet
238. JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ szerk.: *Benkő Loránd emlékezete*. 2012. 147 lap
239. KOROMPAY KLÁRA, STEMLER ÁGNES, TERBE ERIKA, C. VLADÁR ZSUZSA szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II. Tanulmánykötet*. 2014. 176 lap
241. BENEDEK GERGELY: *Komlóska ruszin nyelvjárása*. 2022. 171 lap
242. HELTAI JÁNOS IMRE: *Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában*. 2014. 203 lap
243. ZOLTÁN ANDRÁS: *Slavo-Hungarica*. 2024. 191 lap

